

42 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Mojca Šorn

**POMANJKANJE
IN LAKOTA
V LJUBLJANI MED
VÉLIKO VOJNO**

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2020

Inštitut za novejšo zgodovino

42 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Mojca Šorn

**POMANJKANJE
IN LAKOTA
V LJUBLJANI MED
VÉLIKO VOJNO**

ZALOŽBA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Odgovorna urednica: dr. Mojca Šorn

Založnik: Inštitut za novejšo zgodovino

Zanj: dr. Andrej Pančur

ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 42
ISSN 2350-5664

Mojca Šorn
POMANJKANJE IN LAKOTA
V LJUBLJANI MED VÉLIKO VOJNO

Recenzenta: dr. Jure Gašparič
dr. Aleksander Panjek

Jezikovni pregled: dr. Andreja Jezernik

Prevod povzetka: Studio S.U.R.

Oblikovanje: Barbara Bogataj Kokalj

Slikovno gradivo na ovitku: Prešernova (danes Čopova) ulica v Ljubljani, 1915
(SI_ZAL_LJU/0342, G2-003-002)

Tisk : Medium d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

Izid knjige je finančno podprla: Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4Ljubljana)"1914/1918"

ŠORN, Mojca

Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med véliko vojno / Mojca Šorn ;
[prevod povzetka Studio S.U.R.]. - Ljubljana : Inštitut za novejšo
zgodovino, 2020. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones,
ISSN 2350-5664 ; 42)

ISBN 978-961-7104-02-8
COBISS.SI-ID 39683331

VSEBINA

- 9 UVODNE MISLI
- 17 **PRESKRBA V LJUBLJANI PRED PRVO SVETOVNO VOJNO**
- 25 **SISTEM PRESKRBE V AVSTRIJI V ČASU VÉLIKE VOJNE**
- 37 **PRESKRBA LJUBLJANE MED PRVO SVETOVNO VOJNO IN NEPOSREDNO PO NJEJ**
- 38 Leto 1914: »Naša država ima za mnogo mesecev dovolj žita na razpolaganje«
- 38 Uredbe, omejitve, prepovedi
- 41 Prvi vojni koraki ljubljanske mestne občine in odseka za aprovizacijo mesta
- 50 Leto 1915: »Varčujte z živili, varčujte z moko, varčujte s kruhom«
- 50 Uredbe, omejitve, prepovedi
- 54 Doma pridelano žito ne bo zadostovalo
- 57 Racioniranje žita in mlevskih izdelkov
- 65 Mestne vojne prodajalne in zadruge
- 69 Moka in kruh
- 73 Meso, jajca, mleko
- 81 Leto 1916: »Vojna je divjala naprej in beda je začela kazati povsod svoje režeče zobe«

- 82 Uredbe, omejitve, prepovedi
 86 Ustanovitev Urada za ljudsko prehrano in pogled v
 organizacijo ljubljanske aprovizacije
 90 Kako izboljšati preskrbo z moko?
 93 Meso, mleko, sladkor in krompir
 104 Pomoč socialno šibkejšim
 112 Leto 1917: »V Ljubljani katastrofa neizogibna«
 112 Uredbe, omejitve, prepovedi
 116 Ni moke, ni mleka, ni krompirja, ni mesa
 125 Ni premoga, ni drv, ni petroleja
 128 30.000 oseb na seznamu ubožne akcije
 134 Leto 1918: »V deželi vlada lakota in pomanjkanje«
 134 »Živimo iz rok v usta«
 136 Nemiri in zahteve ljudstva: »Hočemo miru in
 kruha!«
 140 »Pekarne imajo moke za peko do ponedeljka«
 143 Za meso se »pred stojnicami /.../ nastavljajo stranke
 že ob 2. uri zjutraj«
 147 »Ljudstvo je otopelo in željno čakalo rešitve«
 151 Vojne je konec: »Občinstvo je upravičeno v skrbah, če
 bo Ljubljana zopet nezadostno preskrbljena«
 151 Od odseka za gospodarsko koncentracijo do oddelka
 za prehrano
 155 Dolga pot okrevanja

161 »UMETNOST IN DOLŽNOST NAŠIH GOSPODINJ«

- 162 »Od Vas, žene in dekleta, je odvisno, da se vzdrži
 gospodarstvo«
 165 Prvi praktični ukrepi ob soočenju s pomanjkanjem
 171 Draginja od dne do dne večja in hujša
 173 Kako omiliti pomanjkanje in draginjo ter ohraniti
 zdravje?
 173 Nekaj ne povsem običajnih nasvetov
 175 Nekaj receptov za skromne čase
 179 Nekaj besed o nadomestkih
 183 Vlaganje, sušenje in shranjevanje

187	Poskusi samooskrbe
192	Po živež na deželo
196	Po živež na črni trg
199	»VARUJ SE BOLEZNI!«
200	Nevarnost (nalezljivih) bolezni in preventiva
205	»Premajhni množini živil sledi nezadostna prehrana, ki je pravzaprav kronični glad in ki telo disponira k različnim obolenjem«
212	Tuberkuloza – »zavratno in nevarno zlo«
221	Črne koze, pegasti tifus, kolera, griža in druge »spremljevalke v vojni in lakoti«
228	Španska gripa: influenza, ki še nikoli prej ni povzročila takšne smrtnosti
234	Zdravstveno stanje po končani prvi svetovni vojni
241	»ODNOSI POSTAJAJO VEDNO BOLJ ZAPLETENI«
242	»Oh, ta vojna, ta nesrečna, strašna vojna!«
244	Iskanje krivca: »Ogri skušajo po stari navadi obogateti na stroške Avstrije«
247	Odnosi med meščani in kmeti: »Kdor hoče imeti mleko, naj pride sam ponj in ga seveda drago plača!«
251	Odnosi med kupci in prodajalci: »Zdaj smo mi gospodje, ki prodajamo, ki imamo blago.«
253	Sovražnik v vrsti pred teboj
255	»Vojna je bila čas, ko se je moglo najboljše spoznati, kaki so ljudje«
257	ZAKLJUČNE MISLI
265	SUMMARY
277	VIRI IN LITERATURA
297	IMENSKO KAZALO
303	O AVTORICI

UVODNE MISLI

Pred leti sem se ukvarjala z življenjem prebivalcev Ljubljane med drugo svetovno vojno. Ugotovila sem, da so bile izredne razmere, za katere je bilo med drugim značilno pomanjkanje hrane, večplastne. Niso se izražale le v pešanju posameznikov, naraščanju bolezni in višanju smrtnosti, temveč so se manifestirale tudi v prilagojenem načinu prehranjevanja, spremenjenem dnevnem ritmu ter ne nazadnje miselnih in duševnih procesih. K temu naj dodam zgovorne besede Staneta Krašovca, zapisane v knjigi *Človeštvo, kruh in lakota*:

»Ob prvem glasu o grozečem pomanjkanju nastane panika in začne se zbiranje zalog za vsako ceno ter prikrivanje blaga. To povzroči splošno draginjo, ki poslabša položaj daleč bolj, kot je res. Ljudje prodajajo kos za kosom svoje imetje /.../ na koncu jedo že vse, kar se da žvečiti. Dobršen del dneva in največ pogovorov posvečajo iskanju hrane, le-ta obvlada vso miselnost in duševnost.«¹

Vprašanje, kako je bilo s preskrbo z živili v Ljubljani med prvo svetovno vojno, sem si postavila, ko sem se odločila, da bom sodelovala pri pisanju publikacije *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*.² Priprava poglavja za monografijo, ki je izšla leta 2018, je bila izhodišče za izdelavo kompleksnejše in podrobnejše študije, s katero želim predstaviti del preteklosti prebivalcev Ljubljane v izrednih razmerah v letih 1914–1918.

*

Petra Svoltšak, katere raziskovanje je osredinjeno na problematiko prve svetovne vojne in vloge ter položaja slovenskih dežel med vojno, je v enem izmed svojih prispevkov zapisala, da je velika vojna pomemben del zgodovine slovenskega etničnega ozemlja, »najsibodi zaradi mnogovrstnih učinkov in vplivov ali zaradi novosti, ki jih je prinesla v življenje Slovencev. Vojna se je kazala predvsem z dveh plati, najprej kot vojaško dogajanje /.../, drugo stran pa opredeljuje raznolikost civilnega življenja,

1 Krašovec, *Človeštvo, kruh in lakota*, str. 25.

2 M. Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani v času prve svetovne vojne*.

ki je bila pogojena s spletom različnih okoliščin.«³ Čeprav je prva svetovna vojna v slovenskem zgodovinopisju pomembno raziskovalno polje, za proučevanje civilne sfere tega še vedno ne moremo trditi.⁴ Pričujoča monografija, ki obravnava civilno prebivalstvo, v prvi svetovni vojni »prizadeto kot še nikoli od nemške tridesetletne vojne v 17. stoletju dalje«,⁵ po zgledu zgodovinarjev, katerih raziskave od konca 80. let 20. stoletja temeljijo na metodi »od spodaj navzgor«,⁶ na primeru rezidentov Ljubljane⁷ širi védenje o pomembnem segmentu življenja za bojnimi črtami.⁸

Prvo izhodišče raziskave, ki obravnava preskrbo s hrano kot eno najosnovnejših in najnujnejših človekovih potreb,⁹ je določitev vzrokov za pomanjkanje in lakoto, ki sta značilna za evropska mesta med prvo svetovno vojno. Pri tem se navezujem na delo italijanskega ekonomskega zgodovinarja Mocarellija o pravici in možnosti prebivalstva, ko gre za dostop do prehranskih virov, oziroma indijskega ekonomista in Nobelovega nagrajenca Amartye Sena, ki lakote ne pripisuje upadu pridelave in/ali zmanjšani razpoložljivosti živil, ampak »neučinkoviti in/ali neenakopravni porazdelitvi hrane. /.../ Ta pristop celotno zadevo prikaže v povsem nasprotni luči, saj pomeni, da lakote niso v tolikšni meri odvisne od naravnih dejavnikov, kot so na primer slabe letine zaradi neugodnih vremenskih pogojev, bolezni itd., temveč zaradi zmotnega in neprimernega človeškega ravnanja.« Luca Mocarelli meni, da ta teza ni povsem nova, že Adam Smith je namreč trdil, »da je edini pravi vzrok za lakote, ki so se v Evropi pojavljale v modernem veku, treba iskati prav v zmotnem ravnanju vladajočega sloja, ki je z zavezujočo politiko

3 Svoltjšak, *Prva svetovna vojna in Slovenci*, str. 263.

4 Verginella, *Ženske v vojni in o veliki vojni*.

5 Vodopivec, *Prva svetovna vojna v zgodovini 20. stoletja*, str. 8.

6 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 13.

7 O Ljubljancih Alešovec, *Ljubljanske slike*.

8 O paleti izkustev prebivalcev slovenskih dežel med prvo svetovno vojno mdr. gl. Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*. Komac, »*Eno pa bomo lahko rekli: Doma smo!*«. Himmelreich, Vsakdanje življenje v Celju.

9 Millman in Kates, *Toward Understanding Hunger*, str. 3. Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 7.

poskusil ublažiti probleme, povezane s pomanjkanjem, namesto da bi to, kot si je želel tudi on sam, prepustil delovanju prostega trga. Zato »resnični krivec« ni bila narava, temveč človek.«¹⁰

Drugo izhodišče raziskave je določitev ločnice med pomanjkanjem in lakoto, pri čemer sem se odločila, da sledim definiciji Cormaca Ó Gráda. Irski ekonomski zgodovinar navaja, da je izraz lakota povezan s pomanjkanjem živil oziroma se navezuje na znižanje kupne moči, ki pripelje do večje umrljivosti neposredno zaradi lakote ali zaradi bolezni, povezanih z njo.¹¹ Ta kriterij zagovarjata tudi Paul Howe in Stephen Devereux, pri čemer pa opozorita, da je med povišanjem umrljivosti zaradi pomanjkanja hrane in boleznimi, ki jih povzroča ali spodbuja podhranjenost, »nemogoče jasno razlikovati, saj se vzroka običajno prepletata in prekrivata«.¹²

*

Knjiga temelji na analizi in sintezi raznolikih virov in literature: časopisnem ter arhivskem gradivu, korespondenci, dnevniških zapisih ter znanstvenih izsledkih domačih in tujih strokovnjakov. Podaja oris preskrbe v Ljubljani pred prvo vojno ter priprave nanjo na ravni monarhije, dežele in mesta, odstira organizacijo preskrbe v kranjskem deželnem stolnem mestu med vojno in prikaže stisko posameznikov v boju z neprikritim pomanjkanjem. Kombinacija kronološko-vsebinskega pristopa poleg številnih dogajanj in stanj, povezanih z vojno in njenimi posledicami, predstavi (nove) strategije preživetja ter pojave spremenjenih (ne le gospodarskih, temveč tudi družbenih) razmer in razmerij.

Ker obravnavani lokalni primer nikakor ni bil osamljen, vsekakor pa je bil do določene mere edinstven, sem ga po zgledu monografij tujih avtorjev, ki sem jih dojemala kot učbenike o makroprikazih in mikrozgodbah določenega prostora in časa,

10 Mocarelli, *Med Malthusom in Senom*, str. 15. Več Sen, *Poverty and Famines*.

11 Ó Gráda, *Famine*, str. 4.

12 Howe in Devereux, *Famine Intensity and Magnitude Scales*, povzeto po Mocarelli, *Med Malthusom in Senom*, str. 10.

vključila v širši zgodovinski kontekst centralne Evrope. V teoriji in praksi so mi bile od domačih del pri tem v pomoč predvsem raziskave Vilme Brodnik o organizaciji preskrbe z živili v Ljubljani v obdobju izrednih razmer med letoma 1914 in 1920,¹³ Bojana Himmelreicha o organizaciji preskrbe z živili v Celju med prvo svetovno vojno¹⁴ in Maje Godina Golija o različnih praksah prehranjevanja med prvo svetovno vojno na Slovenskem.¹⁵ Pri umestitvi mikroštudije v širši političnogospodarski okvir prve svetovne vojne pa sem se oprla predvsem na kvalitativno in kvantitativno bogat opus kolegice Petre Svolišak ter študije Jožeta Šorna o gospodarskem položaju Slovencev.

V raziskavo je vključeno gradivo več arhivskih fondov in muzejskih zbirk, med drugim Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Arhiva Republike Slovenije, Muzeja novejšje zgodovine Slovenije¹⁶ in Slovenskega šolskega muzeja, ki omogočajo vpogled v organizacijo sistema preskrbe. To gradivo nakazuje pomanjkanje v mestu, ne vključuje pa podatkov, s katerimi bi lahko rekonstruirala (nov) način prehranjevanja in spremenjen vsakdanjik, ki sta značilna za obdobje izrednih razmer. Ta manko mi je delno uspelo odpraviti s časopisnimi prispevki. Težave, ki so jih pri svojem delu imeli medvojni novinarji in uredniki (cenzura, mobilizacija usposobljenega kadra, otežen poštni promet),¹⁷ me

13 Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili*.

14 Himmelreich, *Namesto zemlje črni kruh*.

15 Godina Golija, *Recepti in napotki za krizne čase*.

16 Gre za zbirko razglasov in plakatov iz let 1914–1918, »ki opozarja na drobne spremembe v ozadju navidežno pomembnejših zgodovinskih dogajanj«. – Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, str. 8 in 9.

Mestna aprovizacija je od začetka vojne skrbela, da so bili Ljubljanci o razdeljevanju živil in drugih pomembnih zadevah obveščeni s pomočjo razglasov, predvsem pa s pomočjo časopisov: »Med vojno se je že velikokrat poudarjalo, kako važno je za vsakogar, da čita časopise. Zlasti aprovizacija je velikokrat primorana razne za vse sloje zelo važne razglase objavljati šele zadnji trenutek in še vedno se pripetijo slučajji, da pride marsikdo k razdeljevanju tega ali onega blaga baš za to prepozno, ker ni čital časopisov.« Ker si med vojno marsikdo ni mogel privoščiti časopisa, je bila spomladi 1917 sprejeta odločitev: »Da se odpomore tudi onim, ki iz kateregakoli vzroka ne berejo dnevnikov, bo mestna aprovizacija v bodoče objavljala vse važnejše, zlasti razdeljevanja živil se tikajoče razglase, razven v časopisih tudi še na uradnih deskah« na mestnem magistratu, na objektu mestne aprovizacije na Poljanski cesti 13 in po možnosti na vseh mestnih vojnih prodajalnah. – *Slovenski narod*, 12. 4. 1917, str. 3, Aprovizacija.

17 Podrobnosti je že leta 1914 objavil *Kölnische Zeitung*.

niso kaj dosti ovirale, skoraj v vsakem časopisu sem namreč našla prispevke, ki so izražali aktivnosti prebivalcev medvojne Ljubljane v boju za vsakdanji kruh. Naj navedem le nekaj primerov: *Slovenec: političen list za slovenski narod*, ki je redno spremljal preskrbo, je o njej najprej poročal v Ljubljanskih novicah, s 13. februarjem 1918 je rubriko preimenoval v Ljubljansko aprovizacijo, kmalu nato, 12. junija 1918, pa v Aprovizacijo. Tudi *Slovenski narod*, ki je sprva o živežu poročal v rubriki Dnevne vesti, je z 8. septembrom 1916 zaradi boljše preglednosti uvedel rubriko Aprovizacija.¹⁸ Za konec bi omenila še rubriki Gospodinja in Zdravstvo – javnosti ju je ponujal *Ilustrirani glasnik* –, ki sta eden od temeljev poglavij Umetnost in dolžnost naših gospodinj in Varuj se bolezni!

Poseben poudarek, ilustrativnost in živost obravnavanemu času in kraju dajejo zgodbe ljudi, v konkretnem primeru izseki iz korespondence (umetniške družine Šantel) in dnevniških zapisov. Zadnje je Andrej Studen, ki se ukvarja z raziskovanjem zgodovine vsakdanjega življenja, ovrednotil takole:

»1. Največje težkoče povzroča vsakemu listu cenzura. Priobčevati se smejo samo stvari, ki jih izrecno odobri oblast. Brzobjavne, telefonske in pisemske zveze so večinoma ustavljene, ako pa sploh dospejo kakšne vesti, so tako zakasnele, da so brez vsake vrednosti. Občinstvo pa pričakuje vedno novih vesti in ker teh ni, misli, da te vesti uredništvo dotičnega lista namenoma zadržuje.

2. Iz tiskarne, uredništva in upravnštva vsakega lista je mnogo oseb poklicanih pod orožje. Pri časopisnem podjetju, kjer je dragocena vsaka minuta, delavnih moči ni mogoče nadomestiti z neizvežbanimi silami, ker bi le-te samo zavirale obrat, mesto da bi ga pospeševale.

3. Točno razpošiljanje listov v vojnem času je silno otežkočeno, ker je poštni promet omejen in ker vozi manj vlakov, kakor v mirnem času.

4. Mnenje občinstva, da delajo časopisna podjetja v vojnem času prav dobre kupčije, je popolnoma napačno. Res je, da poskoči v vojnih časih pri vsakem časopisu naklada, nadrobna prodaja in naročnina. Vendar pa je splošno znano, da naročnina in podrobna prodaja pokrijeta samo 50% vseh stroškov časopisnega podjetja. Uvaževati je namreč treba, da listom v vojnem času odpadejo večinoma vsi dohodki, ki jih dajejo inserati.

5. A tudi sicer imajo časopisna podjetja veliko škodo. Listi morajo sprejemati brezplačno razne objave in razglase, za katere bi v drugih razmerah dobili plačilo. – *Slovenski narod*, 3. 10. 1914, str. 3, Vojna in časopisje.

18 Ob preimenovanju je *Slovenski narod* zapisal: »V tej rubriki bomo zbrali vse v to stroko spadajoče vladne in občinske odredbe, pa tudi preskrbe prebivalstva se dotikajoče občinske in druge humanitarne zadeve ter sploh vse ono, kar utegne biti občinstvu v poduk in korist.« – *Slovenski narod*, 8. 9. 1916, str. 4, Aprovizacija.

»Dnevnik so podobno kot spomini bistvene izrazne oblike privatnega pisanja in eden temeljnih virov za zgodovinarje preteklega vsakdana. Uvrščamo jih med pričevanja, ki današnji generaciji človeštva pomagajo razumeti pretekle dogodke, še zlasti, če slikajo tako hude čase kot so vojna oziroma težke povojne razmere. Mikrokozmos, ki ga srečamo v teh pričevanjih, je včasih predstavljen le v kratkih fragmentarnih obrisih. Včasih pa nam zapisovalci zapustijo celo vrsto bogatih in dragocenih podatkov, ki sestavljajo briljanten mozaik mikrohistorične podobe nekega časa in prostora.«¹⁹

Za pričujočo monografijo so pomembni tako fragmentarni obris kot tudi nizi dragocenih podatkov, eni in drugi namreč izpričujejo velik pomen preskrbe, ki je bila večnivojska. Naj se tukaj navežem na dnevniške zabeleške znanega slovenskega pravnika in pisatelja Frana Milčinskega, iz katerih je razvidno, da je bila najpomembnejša tema pogovorov med Ljubljanci »aprovizacija, ne vojna«.²⁰

Literarni zgodovinar Goran Schmidt, ki je zapiske Milčinskega uredil in jih leta 2000 izdal pod naslovom *Dnevnik 1914–1920*, je v spremni besedi poudaril, da je iz originalnega rokopisa črtana približno tretjina besedila, pri čemer se največ izpuščenih zapisov nanaša na hrano. Tudi ta podatek potrjuje tezo, da je hrana – glede na omembe v virih predvsem (vojni) kruh, ki je »za trajno zabeležen v povestnici človeštva«, ²¹ – pritegnila največ pozornosti in spodbudila najštevilčnejša prizadevanja prebivalcev Ljubljane med prvo svetovno vojno.

19 Studen, *Dnevnik Olge Rudež Kosler*, str. 110.

O pretresu dnevniških zapiskov in pisem gl. Verginella, *Velika vojna med spominom in pozabo*, str. 81. Novak-Popov, *Slovenski dnevnik iz prve svetovne vojne*.

20 Milčinski, *Dnevnik*, str. 138 (20. 10. 1915). O njegovem pisanju, ki obravnava hrano in dinamiko, povezano z njo, gl. Svoljšak, *Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske*, str. 133–134.

21 *Slovenski učitelj*, 15. 4. 1915, str. 83, *Vojni kruh*.

*

Pričujoča raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0280 *Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Zahvaljujem se cenjenim kolegom, ki so prebrali rokopis in z menoj nesebično delili svoje znanje in ideje: recenzentoma dr. Juretu Gašpariču in dr. Aleksandru Panjeku ter dr. Žarku Lazareviću, vodji navedenega programa. Hvala vsem, ki ste mi nudili pomoč in podporo.

Knjigo posvečam spominu na očeta.

Mojca Šorn
Ljubljana, december 2020

**PRESKRBA
V LJUBLJANI PRED
PRVO SVETOVNO
VOJNO**

Čeprav so bile slovenske dežele konec 19. in v začetku 20. stoletja pretežno agrarne, razmere, še posebej zaradi posestne strukture, niso omogočale razmaha in rasti kmetijske proizvodnje. V desetletjih pred prvo svetovno vojno se je ta sicer nekoliko izboljšala,²² čeprav podatki iz statistike za leto 1910 kažejo, da sta Kranjska in Spodnja Štajerska skupaj šteli le okrog 90.000 pravih kmetov.²³ V poljedelstvu je bil najpomembnejši pridelek krompirja in krušnih žit. Pri tem je treba poudariti, da je bil pridelek krompirja pri nas precej manjši kot drugod; avstrijsko povprečje je bilo denimo za četrtnino boljše, nemško povprečje je bilo boljše za polovico, še enkrat večji kot pri nas pa je bil pridelek krompirja na Danskem. Če je pridelek krompirja nekako zadoščal za zadovoljitev lastnih potreb, tega za pridelek krušnih žit ne moremo trditi. Primanjkljaj, ki je znašal okoli 120.000 ton letno, bi lahko pokrili, če bi dvignili hektarski donos žit vsaj na raven češkega donosa. Če bi hektarski donos žit dvignili na raven nemškega donosa, bi že ustvarili presežek, če pa bi donos dvignili na raven danskega, bi zaradi velikih presežkov polovico žitnega pridelka lahko izvozili.²⁴

Drugače je bilo s slovensko živinorejo, ki je bila relativno dobro razvita. Število ovac, koz in konj je zadoščalo za lastne potrebe, prašiče ter govedo pa so redili za izvoz. Izvozu so bile namenjene tudi znatne količine sira, mleka in masla. Mnogi kmetje so redili kokoši, ki pa so bile v glavnem za domačo porabo, v tujino so izvažali le jajca.²⁵

Med stanjem kmetijstva ter živinoreje v slovenskih deželah in glavnem deželnem mestu Kranjske pa nikakor ne moremo potegniti vzporednic. Mestna občina ljubljanska ni posvečala večje pozornosti ne kmetijstvu v mestu ne kmetijski proizvodnji v okolici mesta, (zgolj) s kmetijstvom so se ukvarjali manj kot

22 Fischer, Zagate v kmetijstvu, str. 72 in 74.

23 Kresal, Struktura slovenskega gospodarstva, str. 108 in 109.

24 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 34, 37.

25 Prav tam, str. 35. O Kmetijsko-kemičnem poskuševališču in preskuševališču živil za Kranjsko in Ljubljani, samostojnem deželnem zavodu, ki je skrbel za pospeševanje kmetijstva na Kranjskem z znanstvenimi in praktičnimi poskusi ter tudi s pregledovanjem kmetijskega orodja in pridelka, gl. *Deželni zakonik*, 15. 6. 1914.

štirje odstotki njenih prebivalcev.²⁶ Pri tem je treba navesti, da je v Ljubljani, ki se je po velikem potresu leta 1895 začela modernizirati in je vse bolj postajala slovensko politično in kulturno središče, leta 1910 v šestih okrajih (Šolski, Šentjakovski, Dvorski, Kolodvorski, Vodmat in Predmestni kraji: Črna vas, Ilovica, Hauptmanca, Hradeckega vas in Kurja vas) živelo nekaj več kot 40.000 oseb,²⁷ po priključitvi Spodnje Šiške k ljubljanski mestni občini junija 1914²⁸ pa se je število prebivalcev dvignilo na nekaj manj kot 50.000 oseb.²⁹

Preskrba Ljubljane – predvsem z zelenjavo, sadjem, mlekom in moko – je bila skoraj povsem odvisna od zaledja oziroma od dnevnega prinašanja živil v mesto, ki ni imelo ne večjih skladišč ne hladilnic.³⁰ Položaj so dodatno oteževale neurejene tržne razmere, ki so bile »do skrajnosti priproste«, saj tržnica ni bila vključena v regulacijsko-urbanistične načrte in živahno stavbno ter olupševalno dejavnost popotresnega obdobja.³¹ Več živil so na drobno prodajali kar pred mestno hišo, nekaj pred in nekaj za škofijo, določena živila so prodajali na Cankarjevem in Adamič-Lundrovem nabrežju ter za kresijo, repo in zelje na debelo so prodajali na Krekovem trgu, na Prešernovem trgu pa

26 Valant, *Ljubljana od 1895 do 1941*, str. 5.

27 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 7, navaja številko 41.727. Govekar in Zarnik, ur., *Ljubljana po potresu*, str. 170, navajata, da je Ljubljana leta 1910 imela 40.564 prebivalcev. V SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, f. 1693, št. 85, Izkaz o infekcijskih boleznih, najdemo podatek, da je v Ljubljani v začetku leta 1914 živelo 42.540 oseb. V SI_ZAL_LJU/0489, š. 1871, f. 170, ovoj XI-233/II, št. 308-360, Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle, pa za leto 1911 v rubriki število prebivalcev najdemo podatek, da je v deželnem stolnem mestu živelo 41.010 oseb.

Gl. tudi Šega, Kranjska pred prvo svetovno vojno, str. 10, in Fischer, Oris razvoja prebivalstva v Ljubljani.

28 *Deželni zakonik*, 2. 7. 1914.

29 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 7, 111, zapiše, da je po priključitvi Spodnje Šiške Ljubljana pridobila okrog 6.000 prebivalcev. Pipp, Razvoj števila prebivalstva Ljubljane, str. 70, navaja, da je Ljubljana leta 1914 imela 49.653 prebivalcev. *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder*, str. 1, navaja, da je v Ljubljani živelo 46.630 oseb (22.868 moških in 23.762 žensk). V SI_ZAL_LJU/0489, š. 1871, f. 170, ovoj XI-233/II, št. 308-360, Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle, najdemo podatek, da je v začetku leta 1915 v Ljubljani živelo 49.695 oseb, 26. 6. 1915 50.376 oseb, 1. 10. 1916 50.716 oseb in 1. 4. 1917 51.057 oseb.

30 Drnovšek, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta, str. 228.

31 Ogrin, Ljubljana pred in po potresu, str. 133.

sadje. Prostor, namenjen prodaji vipavskega sadja in agrumov, je bil na Kongresnem trgu.³²

Ko je bila leta 1901 električna železnica speljana čez Mestni trg in mimo magistrata, so živilsko tržnico od tam sicer prestavili na Pogačarjev trg, a se je kmalu pokazalo, da zaradi majhnosti tudi ta prostor ni primeren za tržno dejavnost mesta,³³ ki se je relativno hitro razvijalo. Ljubljanski občinski svet je tako leta 1903 sklenil, da je treba urediti novo mestno tržnico, ki bi bila primerljiva s tistimi v tujini. Ustrezen se mu je zdel Vodnikov trg, ki je pridobil vlogo »kmečkega trga«, na njem so namreč prodajali kmetje, ki so se jim pridružile tudi nekatere Krakovčanke in Trnovčanke. Na Pogačarjevem trgu, ki je imel vlogo »branjevskega trga«, so prodajale predvsem mestne branjevke.³⁴ Na priporočilo župana Ivana Hribarja³⁵ je občinski svet sklenil, da »dovoli K 700.000 za zazidavo moderne mestne tržnice, kjer naj bi se razvijal ves promet z vsakdanjimi živili. Zaradi nedelavnosti deželnega zbora kranjskega, ki je imel pritrditi najetju posojila, se je vendar ta zadeva /.../ zavlekla.« V *Ljubljani po potresu* (1910) preberemo, da je mesto »glede vsakdanjih živil vezano edino le na okolico in mora mirno gledati, kako pobirajo Opatija, Trst in druga južna mesta še daleč nad Ljubljano in tudi v Ljubljani sami najboljša živila. Zaradi nedostatka tržnice so tudi v Ljubljani vsa živila dražja, kakor bi bila, ako bi že imeli tržnico.« Če nič drugega, je odsotnost tržnega prostora v letih pred vojno povzročala različne »aprovizačne težkoče«.³⁶

32 Židov, *Ljubljanski živilski trg*, str. 9, 10.

33 Na tržnici je sicer kupovalo veliko Ljubljančanov, mnogo pa je bilo tudi tistih, ki so jim mlekarice in zelenjadarice iz okolice (Stožice, Ježica, Črnuče, Trzin, Šentvid, Guncle, Stanežiče, Gameljne, Rudnik itd.) živila z vozovi, tricikli in ročnimi vozički dostavljale na dom. – Guštin, Preskrba Ljubljane z mlekom.

34 Židov, *Ljubljanski živilski trg*, str. 12, 13.

35 Ivan Hribar, ljubljanski župan med letoma 1896 in 1910. Njegov cilj je bil Ljubljano povzdigniti v moderno mesto, ki bi bilo središče vseh Slovencev. Hribarjevo dobo zaznamujejo številne pridobitve, zgrajeni sta bili mdr. plinarina in elektrarna, znaten napredek je bilo zaznati na področju zdravstva ali higiene in na socialnem polju, do izraza je prišla naklonjenost slovenskemu šolstvu itd. – Anžič, Hančič in Šenk, *Ljubljanski župani*, str. 126, 127.

36 Govekar in Zarnik, ur., *Ljubljana po potresu*, str. 106.

Pobude, da bi Mestna občina ljubljanska ustanovila lastna, moderna podjetja, ki bi olajšala oskrbo mesta, je župan Hribar zavrnil kot rezultat »neresnega demagoštva«, saj »tovrstna podjetja zahtevajo veliko kapitala in z velikimi izgubami poslujejo v vseh mestih, kjer so jih ustanovili«. Kot »neizvedljive stvari« je leta 1908 zahteve ljubljanskih kovinarjev, naj občina »maksimira cene mesa, kruha, piva, vina, poljedelskih in vrtnih produktov ali pa odpre lastna podjetja«, zavrnil tudi draginjski odsek pri mestni občini, ki je bil ustanovljen leta 1908 zaradi nenadzorovane rasti cen.³⁷

V začetni fazi županovanja dr. Ivana Tavčarja,³⁸ ko je bilo tudi v Ljubljani že čutiti strah zaradi vojne med Turčijo in Italijo (1911–1912) in so po izbruhu vojne na Balkanu (od jeseni 1912 do poletja 1913) motnje v trgovini in prometu v avstro-ogrski monarhiji povzročile nekaj težav, se je draginjski odsek reorganiziral v odsek za preskrbo mesta, imenovan aprovizacijski odsek, ki mu je načeloval Matija Röthl. Ena njegovih najpomembnejših nalog je bil nadzor nad tržnimi cenami najvažnejših, osnovnih živil, da bi vsaj ta ostala dostopna vsem slojem prebivalstva.³⁹ Kljub aktivnostim odseka so cene kazale tendenco stalnega naraščanja, rastle so tudi tistim produktom, ki so beležili dobre letine. Ljubljana je, kar zadeva draginjo, kljub uredbi o preskrbi z živili ne le za pravočasno, zagotovljeno, temveč tudi poceni aprovizacijo prebivalstva (*Normalmarktordnung für Lebensmittelmärkte*), ki jo je poleti 1913 izdalo ministrstvo za

37 Drnovšek, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta, str. 229.

38 Ivan Tavčar, ljubljanski župan med letoma 1912 in 1921. O njegovem županovanju podrobno Perovšek, Tavčarjevo župansko devetletje. Gospodarsko delovanje župana Tavčarja je mdr. zaobjemalo »unificiranje mestnih dolgov, urejevanje kanalizacije, tlakovanje ulic, ureditev tržnice, izgradnjo nove mestne hiše /.../, ureditev razmerja med mestno občino in ljubljansko plinarno, podaljšanje tramvajske proge v predmestja in posodobitev mestne elektrarne. Opozoril je še, da siromašnih slojev mestnega prebivalstva ne namerava obremeniti s previsokimi dajatvami.« – Prav tam, str. 567, 568. Gl. tudi Tavčar, Ivan (1851–1923).

39 Poudarila bi, da je denarni sistem v monarhiji v letih pred prvo svetovno vojno končno dosegel stabilnost. Njegovo nestabilnost je nato spet sprožila vojna, zaloge zlata Avstro-ogrske banke so začele kopneti, povečevalo se je število bankovcev v obtoku, iz njega pa je začel izginjati kovani denar. Pojavil se je nadomestni denar in tudi bankovci manjših nominalnih vrednosti. – Pančur, V pričakovanju, str. 283–284.

trgovino,⁴⁰ med drugim prehitela tudi Gradec. Ljubljančanom ni preostalo drugega, kot da so začeli stiskati pasove:

»Gospodarski položaj je v Ljubljani vpričo vsestranske trajne draginje naravnost obupen za vse sloje. Vsako gospodinjstvo mora biti trpko varčno. /.../ Vsepovsod je padla v Ljubljani standard of life, dostikrat naravnost pod vsak ugled dotičnega stanu. /.../ Vzlic temu torej, da se je prebivalstvo v zadnjih letih izdatno pomnožilo, padel je konsum v najvažnejših živilih. Številke potrjujejo, da Ljubljančan uživa dandanes manj mesa, da uživa manj zabeljene in mastne hrane nego še pred letom ali celo preje. /.../ da si je ljudstvo začelo pri ustih kratkomalo pritrgovati ter stradati.«⁴¹

9. septembra 1913 sta občinski svetnik Matija Röthl in mestni tržni nadzornik Adolf Ribnikar obiskala Zagreb, saj sta želela proučiti »tamkajšnje občinske aprovizacijske naprave«. Ugotovila sta, da je zagrebska mestna aprovizacija v povojih, vendar »tako daleč, da je prebolela otročje bolezni«.⁴² Za mestne mesnice sta ugotovila, da nudijo kakovostno meso po nižjih cenah, ker pa so bile brez hladilnic in »dobre higijene«, sta jih ocenila kot »riskantne«.⁴³ Na ekskurziji sta obiskala še eno večje in pomembnejše podjetje mestne aprovizacije – mestne mlekarne, in o njih menila takole: »Prodaja mleka potom mestne občine v Zagrebu je kar najprimitivnejša.« Zmotilo ju je predvsem to, da so mleko prodajali na trgu na odprtih stojnicah, kot pozitivne pa sta ocenila regulirane cene.⁴⁴

V Zagrebu sta se Röthl in Ribnikar seznanila še z aprovizacijo jajc, krompirja, kislega zelja idr. Strinjala sta se, da v Ljubljani konstantna aprovizacijska prodaja živil ne bi bila potrebna, in zaključila, da bi bila takšna prodaja dobrodošla le pred prazniki, ko cene na trgu močno poskočijo:⁴⁵ »Prodajaj po potrebi, od časa

40 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 313.

41 SI_ZAL_LJU/0489, š. 1794, ovoj 1626, št. 860. O razmerah na Kranjskem gl. Hodnik, Zaostrene gospodarske razmere na Kranjskem.

42 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 386.

43 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 387 in 390.

44 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 391.

45 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 394.

do časa, le s tem namenom, da z zdravo konkurenco odpomo-reš nezdravim, zlasti barantaškim in oderuškim razmeram.«⁴⁶ V duhu zagrebških izkušenj pa je bila 19. novembra 1913 pri mestnem magistratu ustanovljena mestna posredovalnica za ži-vila in kurivo, »da se revnejšim slojem z ozirom na obstoječo draginjo in bližajočo se zimo omogoči nakup premoga za nižjo ceno, kot je sedanja tržna cena«.⁴⁷

Ker za kranjsko stolno mesto drugih večjih priprav na vojno ni zabeleženih, ni nenavadno, da so se slabe razmere v preskrbi odražale že na predvečer njenega začetka: »Ljudje na-kupujejo najpotrebnejše in vlačijo domov. V Ljubljani ni nobene zaloge /.../«⁴⁸

46 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 395.

47 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 384.

48 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 150 (Kroniko ljubljanske trnovske župnije je začel pisati Fran Saleški Finžgar, leta 1933 pa jo je izdal Ivan Vrhovnik. – Štepec, Drobci o prehrani in življenju med prvo svetovno vojno, str. 13).

**SISTEM PRESKRBE
V AVSTRIJI V ČASU
VÉLIKE VOJNE**

Avstro-Ogrska, druga največja evropska država s 675.000 kvadratnimi kilometri in 51,3 milijona prebivalcev,⁴⁹ samozaveštna zaradi dejstva, da je velika izvoznica žita in živine, v pripravi na prvo svetovno vojno vprašanju sistema preskrbe civilnega prebivalstva ni posvečala večje pozornosti. Kljub zakonu iz leta 1912, ki je podal pravno osnovo za posege v gospodarstvo (*Kriegsleistungsgesetz*),⁵⁰ je bila organizacija preskrbe civilnega prebivalstva zapostavljena tudi ob začetku vojne, saj je Dunaj največje napore posvečal koncentraciji v vojno industrijo. Posledice so ne nazadnje terjale tudi špekulacije o trajanju vojne. Slavistka Breda Slodnjak, najstarejši otrok Frana Milčinskega, je zapisala, da je oče dnevnik pisal, »ker ga je to veselilo in ker ob slutnji, da vojne ne bo kmalu konec, ne bi hotel pozabiti ali v spominu pomešati, kar se je tedaj dogajalo«.⁵¹ Takšnih slutenj Milčinski ni delil z večino, v letu 1914 je namreč v monarhiji prevladovalo prepričanje o kratkotrajni vojni, ki bo trajala le »do Božiča ali kvečjemu kakšno leto«: »Ljudje so sprva govorili, da bo vojne čez nekaj mesecev konec, češ Srbija je majhna deželica, ki jo bo vojaštvo mogočne Avstrije mimogrede poteptalo. Spomladi leta 1915 pa že ni bilo več toliko prerokov o izidu vojne, vendar se še ljudje niso prav zavedeli prave strahote svetovnega dogajanja. /.../ Nikomur še ni prišlo na misel, da bi vojna utegnila trajati dolga leta.«⁵²

Čeprav mnenje o kratkotrajni vojni ni prevladovalo le v monarhiji, se ekonomist Paul Leroy-Beaulieu s hipotezo kratkega spopada ni strinjal.⁵³ Kljub dejstvu, da je bilo nasprotnikov Nemčije in Avstro-Ogrske 321 milijonov, prebivalstva obeh zaveznikov pa le 116 milijonov, je trdil, da zmorejo manj številčna ljudstva vzdržati tudi dolgotrajnejše vojne. To je utemeljil na primeru Burov, ki so s 30.000 vojaki dobri dve leti in

49 Pope in Wheal, *Dictionary of the First World War*, str. 45.

50 J. Šorn, Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni, str. 66. Scheer, *Die Kriegswirtschaft*, str. 437–443, poglavje *Die Planung der Kriegswirtschaft in der Vorkriegszeit*.

51 Slodnjak, *O rokopisu*, str. 7.

52 Habe, *Pogled iz malega sveta*, str. 37.

53 O špekulacijah glede trajanja vojne, ki jih lahko obravnavamo kot evropski fenomen, gl. Rauchensteiner, *Gedächtnisort Erster Weltkrieg*, str. 45.

pol kljubovali angleški vojski 150.000 mož.⁵⁴ Mnogi so njegovo mnenje zavračali, na primer francoski politik in ekonomist Yves Guyot, ki je menil, da je trajanje vojne v največji meri odvisno od gospodarskih razmer. Tudi londonski *Economist* se z Leroy-Beaulieujevimi nazori ni strinjal, zapisal je, da lahko vojna traja največ osem mesecev, »ako vpoštevamo izdatke in možnost dovoza«.⁵⁵

Kljub temu da je avstrijska vlada ob začetku vojne, tako kot tudi vlade drugih držav, izdala prepoved izvoza določenega blaga,⁵⁶ ki jo je narekovala skrb za redno kritje lastnih potreb, se je že kmalu pokazalo več težav.⁵⁷ Prve so bile mobilizacija in posledično odsotnost moške delovne sile (monarhija je med avgustom 1914 in novembrom 1918 mobilizirala skoraj osem milijonov moških⁵⁸) ter odvajanja velikih količin hrane v vojaške namene. Zanimarjivi niso bili niti preusmeritev vlakovnih kompozicij za potrebe vojske, mobilizacija vprežne živine ter pomanjkanje krmil in gnojil. Poljedelski minister baron Franz von Zenker⁵⁹ je v zavedanju teh dejstev 19. avgusta 1914 nagovoril kmetovalce, ki so ostali na svojih domovih, predvsem je seveda apeliral na ženske, otroke in starejše, naj sprejmejo novo vlogo – vlogo prehranjevalcev države:

»Veliki, toda resni časi nalagajo kmetovalcem Avstrije težka bremena. Na tisoče kmetovalcev stoji v orožju in se hrabro bore za čast in veličino naše domovine. Nezmanjšana pa je ostala naloga kmetovalcev Avstrije, skrbeti za to, da preslavna vojska in v deželi ostalo ljudstvo ne trpita lakote. To vzvišeno dolžnost izpolnjujejo kmetovalci v teh dneh na blagonosen način, ko ob lepem

54 Druga burska vojna, 1899–1902.

55 *Delavec*, 21. 11. 1914, str. 2, Koliko časa bo trajala vojna?. Gl. tudi Pope in Wheal, *Dictionary of the First World War*, str. 74.

56 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 9. 1914, str. 100–102, Izvozne prepovedi. Celoten seznam je izšel leta 1915 v knjižici *Die aus Anlaß des Krieges erlassenen österreichisch-ungarischen Aus-, Ein- und Durchfuhr-verbote nach dem Stande vom 4. September 1915*, leto kasneje je sledila dopolnjena izdaja. – SI AS 448, f. 178, ovoj 3896/XLI (1915).

57 Oris preskrbe drugih evropskih držav podaja J. Šorn, Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni.

58 Judson, *The Habsburg Empire*, str. 386.

59 Franz von Zenker, * 1856; † 1925. – *František Zenker* – *Wikipedie*.

vremenu marljivo spravljajo v varno zavetje letino, ki nam jo je Bog v letošnjem letu v obilni meri naklonil. Čvrste roke so zamejnale kose z meči. – Toda starci, žene in otroci napenjajo svoje slabotne sile in z občudovanja vrednim uspehom nadomeščajo one, ki so šli v boj za cesarja in državo, za svojo lastno grudo in za svobodo kmetov. /.../ Pomnite dolžnosti, ki jo imate kot prehranjevalci države in celokupen narod Vam bo hvaležen.«⁶⁰

Veliko težavo je predstavljalo dejstvo, da Avstrija ni bila žitna dežela. Ker so bile njene žitnice srednja in zahodna Češka, Moravska, del Zgornje ter Spodnje Avstrije in predvsem vzhodna Galicija, so hude in dolgoročne posledice v preskrbi prebivalcev Avstrije predstavljale prav posledice ruske invazije v Galicijo leta 1914: »Ta izguba odleže toliko kakor vsa češka polja. Od celotne obdelane zemlje, ki meri 10,6 milijonov hektarjev, pripada na Galicijo 3,8 milijonov hektarjev obdelane zemlje, na vzhodno Galicijo, ki smo jo izgubili takrat pa 2,6 milijonov hektarjev in na Češko 2,7 milijonov hektarjev.«⁶¹ Preskrba države je tako skoraj na vseh področjih temeljila na ogrskem delu, ki je zaradi zaščite lastnih veleposestnikov nasprotoval uvozu žitaric (tudi iz sočlanice trojne zveze⁶² – Italije, ki je nato maja 1915 stopila v vojno na strani antantnih sil), hkrati pa se je do avstrijskega dela države glede pošiljk živil obnašal zelo mačehovsko.⁶³ Ogrska je namreč menila, da že tako ali tako pokriva temeljni delež oskrbe skupne vojske, z žitom ni nameravala preskrbovati tudi prebivalcev avstrijskega dela monarhije.⁶⁴ Vsako vojno leto je tako v Avstrijo dovažala manj in manj živil: leta 1916, na primer, polovico manj mesa in mleka kot pred vojno, približno tretjino predvojnega kontingenta maščob ter le tri odstotke predvojnega kontingenta žita in osem odstotkov predvojnega

60 *Slovenski narod*, 27. 8. 1914, str. 2, Kmetovalcem Avstrije!. MNZS, ZRP, Kmetovalcem Avstrije! (19. 8. 1914).

61 *Delavec*, 6. 7. 1918, str. 1, Skrb za kruh. Gl. tudi Watson, *Ring of Steel*, str. 199.

62 Trojna zveza je bila obrambna unija, podpisana leta 1882 med Nemškim cesarstvom, Kraljevino Italijo in Avstro-Ogrsko.

63 Gl. npr. Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili*, str. 13, 15.

64 Thompson, *The White War*, str. 249. Asprey, *The German High Command at War*, str. 256. O madžarskem gospodarstvu v prvih letih 20. stoletja gl. Katona, *Die Volkswirtschaft Ungarns*.

kontingenta moke.⁶⁵ Avstrija je ostala prepuščena uvozu,⁶⁶ kar je zanj pomenilo pravo katastrofo. Pri tem so ji preglavice delale že omenjene izvozne prepovedi in predvsem zapora antantnih sil (ta je z leti postajala čedalje bolj intenzivna),⁶⁷ ki so onemogočale nakup pomembnih gospodarskih in prehrabnih artiklov. Avstrija se je tako po pomoč lahko v glavnem obračala le na sosednjo Nemčijo.⁶⁸ Tudi ta je sicer izdala izvozno prepoved za veliko proizvodov, vendar je monarhiji kot svoji zaveznici dovolila uvažanje najnujnejšega blaga. Avstrija je morala le zadostiti nemškim administrativnim zahtevam, pri trgovinskem ministertvu je podala natančno definicijo želenega blaga, izvor, množino, kam in po kakšni poti je namenjeno.⁶⁹ Jasno je, da so bile medsebojne dobave centralnih sil med vojno zelo skromne, zato so bili toliko pomembnejši stiki z nevtralnimi državami. Meso, maščobe, ribe, mleko in sir so monarhiji dobavljale Nizozemska, Švica, skandinavske države, vendar zadnji dve vojni leti zaradi vse večjih pritiskov antantnih sil zgolj v omejenem obsegu.⁷⁰

*

Avstrijsko gospodarstvo je kmalu izrisalo poteze tipičnega vojnega gospodarstva,⁷¹ ki je bilo pravo nasprotje predvojnega klasičnega kapitalističnega gospodarstva.⁷² Vojna je osnove gospodarstva prikrojila izrednim razmeram, pri čemer so bili

65 Watson, *Ring of Steel*, str. 343–345.

Uvoz žit iz Madžarske je pred vojno dosegal skoraj 1,5 milijona ton, leta 1917 pa le še 28.000 ton. – Schulze, *Austria-Hungary's economy in World War I*.

66 Pogajanja z Ogrsko, »pri katerih se bo določil definitivno naš delež na ogrskem pridelku«, so potekala ves čas vojne. Gl. *Domoljub*, 1. 11. 1917, str. 518, Iz seje državnega sveta za prehrano.

67 Podrobneje o zaporu oziroma blokadi (nem. Hungerblockade) Svoljšak in Antolčič, *Leta strahote*, str. 300. Gl. tudi Ritschl, *The pity of peace*, str. 58. Pope in Wheal, *Dictionary of the First World War*, str. 74.

O pomorskem prometu pred prvo svetovno vojno gl. Šarabon, *Svetovni promet po morju*.

68 Več o preskrbi Nemčije s hrano gl. Offer, *The First World War*.

69 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 9. 1914, str. 100–102, Izvozne prepovedi.

70 J. Šorn, *Slovinci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni*, str. 67.

71 O vojnem gospodarstvu v avstrijski polovici in ogrski polovici monarhije gl. J. Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, str. 21–27. Gl. tudi Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 393.

72 J. Šorn, *Slovinci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni*, str. 57.

močno omejeni trije osnovni temelji predvojnega gospodarstva: svoboda trga in prometa ter prosto razpolaganje z lastnino. Država je z vso močjo in vsemi sredstvi neomejeno uravnavala produkcijo, razdeljevanje in porabo dobrin.⁷³ Postala je največji delodajalec in hkrati potrošnik, v glavnem zaradi vzdrževanja vojske s hrano in orožjem: »Vse gospodarske sile, pridelava in predelava, distribucija [so bile] usmerjene v vzdrževanje vojnega napa. /.../ Določene gospodarske panoge, na primer železnica, pošta, telegraf, rudniki in premogovniki, kovinska industrija, so delale samo za vojsko.«⁷⁴

Vojaškim zakonom, ti so začeli veljati za podjetja in tovarne, ki bi lahko kakor koli služili vojaškim interesom, je 1. avgusta 1914 sledil cesarski ukaz, ki je določil ukrepe »o preskrbovanju prebivalstva z neobhodno potrebnimi stvarmi.«⁷⁵ S pomočjo teh, ki so med drugim vključevali popis zalog in preskrbovanje občin z nujno potrebnimi rečmi, naj bi poskrbeli, da ne bi prišlo do hujšega pomanjkanja osnovnih živil. Časopisi pa so ostajali optimistični, poleti 1914 so mirili »plahogleda ljudi«, ki si

»močno ubijajo glavo, če bo v naši monarhiji /.../ dovolj žita oziroma moke. V tem oziru je vsak strah nepotreben. Naša država ima za mnogo mesecev dovolj žita na razpolaganje. Letošnja žetev na Ogrskem je večinoma že opravljena in samo v nekaterih pokrajinah ni še vse dozorelo to pa zaradi letošnjega dežja. V naši državni polovici je tudi že mnogo žita spravljene, dobra polovica vsega. /.../ Vsega skupaj bo naša monarhija letos pridelala kakih petdeset milijonov merskih centov žita. Vsega skupaj porabimo na leto kakih 60 milijonov merskih centov, torej smo do spomladi lahko brez vseh skrbi.«⁷⁶

10. oktobra 1914 je sledil cesarski ukaz, ki je vlado pooblastil za sprejem vseh odločitev, povezanih s pospeševanjem gospodarskih razmer. V sklop tega je spadalo tudi vprašanje

73 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 1. 1916, str. 1, 2, Gospodarsko leto 1915.

74 Svobljak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 295.

75 *Državni zakonik*, 1. 8. 1914.

76 *Slovenski narod*, 6. 8. 1914, str. 2, Dnevne vesti. Žita je dovolj!

aprovizacije prebivalstva.⁷⁷ Ta ukaz je veljal do julija 1917, ko je vlada z novim zakonom prevzela oblast nad celotnim gospodarstvom.⁷⁸

Pomirjevalne besede, da je žita dovolj, so se kmalu izkazale za zmotne, sprejete uredbe⁷⁹ za nezadostne – do pomanjkanja osnovnih živil, predvsem (bele) moke in (belega) kruha, je prišlo že konec leta 1914. *Delavec* je opozoril, da Avstrija nima žita na odmet⁸⁰ in da je z njim treba začeti nemudoma varčevati, drugače bo država glede porabe žita primorana uvesti stroge predpise. Opozoril je, da je Nemčija v smislu zagotavljanja preskrbe naprednejša od monarhije, saj je odpravila carino na žito, žitu je določila najvišje cene itd., celo kruh, ki je bil pred vojno v gostilnah in kavarnah brezplačen, so začeli zaračunavati. Opozoril je tudi na nebrzdano rast cen žita in mlevskih izdelkov v monarhiji in ji za vzor ponovno postavil Nemčijo. Ta je cene za pšenico, ječmen, rž, oves ter otrobe že pred časom maksimirala, v kratkoročnem načrtu je imela postavitev najvišjih cen tudi za druge pridelke. Primerjava cen živil v Nemčiji tik pred začetkom vojne in tik po njem je tako zelo zgovorna: pregled povprečnih cen v maju, juniju in juliju 1914 oziroma v avgustu, septembru in oktobru 1914 pokaže, da se je pšenica podražila za sedemnajst odstotkov, rž za 21 odstotkov, pšenična moka za 36 odstotkov in ržena moka za 32 odstotkov, oves se je podražil za 26 odstotkov, ječmen in koruza pa za 42 odstotkov. Rast cen v monarhiji pa je bila naslednja: konec julija 1914 je pšenica stala od trinajst kron in 50 vinarjev do štirinajst kron, dobre tri mesece kasneje že 22 kron (v Nemčiji petnajst kron in 50 vinarjev); rž je konec julija 1914 stala od deset kron do deset kron in 40 vinarjev, dobre tri mesece kasneje sedemnajst kron in 50 vinarjev (v Nemčiji trinajst kron in 50 vinarjev); oves je konec julija 1914 stal od osem kron do osem kron in 50 vinarjev, dobre tri mesece kasneje od enajst kron in 50 vinarjev do enajst kron in 80 vinarjev; koruza

77 Scheer, *Die Kriegswirtschaft*, str. 444.

78 Lazarevič, *Vojno gospodarstvo*, str. 187.

79 Podrobneje o zakonodaji Himmereich, *Namesto zemlje*, str. 22.

80 Več o žetvi 1914 *Delavec*, 16. 1. 1915, str. 2, Lanska žetev.

je konec julija 1914 stala sedem kron in 75 vinarjev, dobre tri mesece kasneje pa od dvanajst kron in 50 vinarjev do dvanajst kron in 75 vinarjev. Naj naštevanje zaključim s ceno pšenične moke, ki je v Nemčiji znašala 23 kron, pri nas pa 32 kron.⁸¹

Avstrijsko podeželje se je znašlo po svoje, prebivalci prestolnice, ki so bili od vira hrane dobesedno odrezani, in so jo odnesli mnogo slabše kot prebivalci ostalih evropskih mest,⁸² pa so z upanjem spremljali manifestacijo nemške prakse v cesarskem odloku, izdanem decembra 1914. Ta je porabo bele moke sicer omejil, ker pa so oblasti menile, da je potreben tudi organ za razdeljevanje zalog moke in mlevskih izdelkov, je bil 27. februarja 1915 na Dunaju ustanovljen Vojno-žitni prometni zavod (*Kriegs-Getreide-Verkehrsanstalt* – KGV).⁸³ Nadvse očitno ukrepi niso bili zadostni, saj so v obliki prehrabnih nakaznic kmalu sledile konkretne in korenite regulacije v preskrbi. Prve karte za hrano (najprej za moko in kruh) so uvedli na Dunaju aprila 1915: posameznik je bil upravičen do 300 gramov žita ali 240 gramov moke na dan,⁸⁴ pri čemer je v letih pred vojno v Avstriji posameznik porabil povprečno 358 gramov pšenične in ržene ter enajst gramov koruzne moke, skupaj 369 gramov moke na dan.⁸⁵

Ker je v Avstriji kmalu začelo primanjkovati tudi drugih živil, so oblasti v letu 1916 z nakaznicami omejile tudi porabo sladkorja, mleka, kave in masti, v letu 1917 krompirja in marmelade ter v letu 1918 mesa.⁸⁶ Racionirana preskrba je veljala za celotno prebivalstvo, do živilskih kart pa je bilo upravičeno samo nekmečko prebivalstvo brez večjih zalog.

81 Delavec, 28. 11. 1914, naslovnica. O boljši preskrbi s hrano v Nemčiji v primerjavi s preskrbo v Avstriji gl. tudi Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 44.

82 Prav tam, str. 56.

83 Schmied-Kowarzig, Die wirtschaftliche Erschöpfung, str. 490. *Slovenec*, 2. 3. 1915, str. 2, Vojni žitno prometni urad.

84 Schmied-Kowarzig, Die wirtschaftliche Erschöpfung, str. 489. Podatke z nižjim dnevnim kontingentom navaja Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 45.

85 Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*, str. 36.

86 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 43.

Za lažjo primerjavo poglejmo malce širše: Madžari so prve karte (za kruh in moko) uvedli januarja 1916,⁸⁷ v Parizu sta bila racionirana le sladkor, od začetka leta 1917, in kruh, od začetka leta 1918, pri čemer je treba omeniti, da so porabo mesa in mlečnih izdelkov regulirali zgolj z različnimi nadzornimi mehanizmi. Še manj restriktiven je bil položaj preskrbe s hrano v Londonu, do količinskih omejitev, najprej pri prodaji masla, je prišlo v začetku leta 1918.⁸⁸

Od 1. decembra 1916 je bil v avstrijskem delu monarhije za racionirano preskrbo zadolžen Urad za ljudsko prehrano (*Amt für Volksernährung*).⁸⁹ S pomočjo različnih zavodov (Zavoda za promet z žitom, Zavoda za preskrbo s sočivjem in sadjem ter drugimi) in številnih vojnih central – *Kriegszentralen* (za sladkor, za maščobo, za petrolej, za krmo itd.), ki kljub imenu niso bile centralizirane (upravljali so jih zasebni poslovni interesi),⁹⁰ je urad določal cene in skrbel za razdeljevanje prehrabnih izdelkov po avstrijskih deželah.⁹¹ Centrale, ki so na začetku vojne delovale za obe polovici države skupaj, so se na zahtevo Ogrske razdelile, tako da sta za vsako področje delovali po ena avstrijska in ena ogrska centrala.⁹² Na lokalni ravni so za razdeljevanje živil skrbeli občinski ali aprovizacijski odbori. Za načrtovano izvajanje racionirane preskrbe ter za (dosledno) oddajanje presežkov, ki so jih bili kmetje dolžni prodajati državnim uradom po maksimiranih cenah, so delovale t. i. rekvizijske komisije. Te so, če je bilo treba, s silo zasegale (vse) morebitne presežke hrane in živine. »S tem ukrepom je bilo za državo in vojsko pomembno blago izročeno ‚pod nadzor‘ ali ‚pod zaporo‘, kar pomeni, da je

87 Watson, *Ring of Steel*, str. 351. Podrobneje Schmied-Kowarzig, Die wirtschaftliche Erschöpfung, str. 490. O čedalje slabšem položaju v mestih gl. tudi Judson, *The Habsburg Empire*, str. 400.

88 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 44. Več o preskrbi Londona, Pariza pa tudi Berlina, prizadetega od embarga, gl. Bonzon in Davis, Feeding the cities.

89 Delavec, 9. 12. 1916, str. 1, Aprovizacija – politikum.

90 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 45.

91 Watson, *Ring of Steel*, str. 350. Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 110, 111.

92 J. Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, str. 22.

bilo vzeto iz svobodne trgovine in se ga je kot takega smatralo za prepovedano oz. tihotapsko blago.«⁹³

Vsako leto vojne je prineslo novo, a brezplodno načrtovanje. To je med drugim razvidno iz nenehnega množenja central – ob koncu vojne jih je bilo 91 –, ki so bile od leta 1917 podrejene upravi Generalnega komisariata vojnega gospodarstva.⁹⁴ Ker tudi s to potezo pomanjkanja ni uspelo zaježiti, še manj odpraviti, je 6., 7. in 10. septembra 1917 na Dunaju potekala konferenca o prehranjevalnih vprašanjih. Udeležilo se je veliko predstavnikov posameznih strok in potrošnikov. Pričakovanja, da bo srečanje rodilo nove ideje, spodbudilo nova dejanja, se niso realizirala: »Ostalo je skoro vse pri starem in novega ni bilo bistveno drugega kakor Pantz-ev predlog glede kontrole gospodarstva central in kaznivosti njih funkcionarjev.«⁹⁵ Posamezni obroki živil so bili v prihodnjih mesecih vse manjši, večkrat so celo izostali, hkrati pa so se cene živil samo še dvigale.

Nekaj upanja se je porodilo z brest-litovskim mirom, separatno mirovno pogodbo med centralnimi silami in boljševiško vlado Rusije, podpisano 3. marca 1918, s katero se je slednja umaknila iz prve svetovne vojne. Ker se je med drugim odpovedala pravicam do Ukrajine, je cesar Karl pričakoval, da bo stradajoči imperij dobil nekaj hrane z vzhoda, zavedal se je, da je od tega odvisna usoda države. Pogajanja, ki se jih je udeležil zunanji minister Ottokar Czernin,⁹⁶ za monarhijo niso bila tako uspešna kot za Nemčijo.⁹⁷ Od 42.000 vagonov hrane jih je bilo le 18.000 namenjenih v Avstro-Ogrsko,⁹⁸ pri tem pa ostaja odprto vprašanje, koliko jih je zaradi potreb vojske in pomanjkanja vlakovnih kompozicij tja tudi prispelo.⁹⁹

93 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 23. Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41, 42.

94 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 110.

95 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 9. 1917, str. 65, Prehranjevalna konferenca.

96 Ottokar Czernin, * 1872; † 1932, diplomat in politik, zunanji minister od leta 1916 do leta 1918. – *Ottokar Czernin*.

97 Watson, *Ring of Steel*, str. 495.

98 Prav tam, str. 497.

99 Asprey, *The German High Command at War*, str. 362.

Stisko mnogih, ki so boj s pomanjkanjem in draginjo začeli že v začetku leta 1915, je ubesedilo glasilo delavskega sindikalnega gibanja *Delavec*: »Sedaj imamo vojni čas, vsi živimo v pomanjkanju in požrtvovalnosti, rastlina, domača žival in človek. Naše njive s pšenico pogrešajo ogljikov dušik (gnoj), naši konji oves in ljudje kruh. /.../ Saj so se živila tako podražila, da bi moral iznašati zaslužek družine še enkrat toliko, če bi hoteli živeti vsaj tako, kakor smo živeli pred izbruhom vojne.«¹⁰⁰

*

To poglavje bi strnila z besedami, da je bila prehrana osrednja, vendar hkrati nerešljiva težava habsburške monarhije.¹⁰¹ Avstrijska zakonodaja, ki je bila nefleksibilna, je stanju v preskrbi vsa vojna leta v počasnem tempu le sledila. Organizacijsko predimenzioniran sistem, ki mu je oblika pomenila več od vsebine, se je v zadnjem letu vojne sesul sam vase. Prebivalcem avstrijskih mest, še posebej finančno šibkejšim, brezposelnim, upokojencem, delavcem, študentom, nižjim uradnikom in nameščencem, če izhajamo iz predpostavke, da je za odraslega moškega uravnotežen vnos živil okrog 2.500 kalorij na dan,¹⁰² je vsa vojna leta grozila lakota.¹⁰³ To potrjujejo vrednosti (na papirju) dodeljenih dnevnih količin ali kalorij racioniranih živil: v Nemčiji je ta vrednost ob uvedbi racionirane preskrbe znašala 1.985 kalorij na dan, leta 1917 je znašala le še 1.100 kalorij na dan. Prebivalci dvomilijonskega Dunaja, ki je bil za Londonom in Parizom tretje največje evropsko mesto,¹⁰⁴ so bili ob uvedbi živilskih kart upravičeni do 1.300 kalorij na dan, ob koncu vojne pa le še do 830,9 kalorije dnevno.¹⁰⁵

Več kot skromne količine racioniranih živil, za katere pa prebivalcem mest konec koncev ni prav nihče jamčil ... Dokaz

100 *Delavec*, 24. 7. 1915, naslovnica, Vojna, draginja in mezde.

101 Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 396.

102 Watson, *Ring of Steel*, str. 332 in 352.

103 Berend in Ránki, *Kriegswirtschaft*, str. 524.

104 Barea, *Vienna*, str. 332.

105 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 45.

za to je nemška razglednica z »meščanskim kuharskim receptom«, datirana s 13. oktobrom 1917: »Vzemi mesno izkaznico, jo zavij v jajčno izkaznico in jo, dokler ne dobi lepe rjave barve, cvri z izkaznico za maslo. Popari krompirjevo in zelenjavno izkaznico, da bosta prijetno mehki, nato za z gostitev dodaj izkaznico za moko. – Za desert zavri izkaznico za kavo, dodaj mlečno in sladkorno izkaznico in uporabi krušno izkaznico za namakanje.«¹⁰⁶

106 Watson, *Ring of Steel*, str. 352.

**PRESKRBA
LJUBLJANE MED
PRVO SVETOVNO
VOJNO IN
NEPOSREDNO
PO NJEJ**

LETO 1914: »NAŠA DRŽAVA IMA ZA MNOGO MESECEV DOVOLJ ŽITA NA RAZPOLAGANJE«¹⁰⁷

Uredbe, omejitve, prepovedi

Po izbruhu vojne so oblasti z raznimi uredbami uvedle vojaški absolutizem.¹⁰⁸ Praktično čez noč so odpravile temeljne državljanske pravice, okrepile vlogo vojske v javnem življenju, kmalu so zamrznile vse oblike parlamentarnega življenja, razpustile dunajski državni zbor, strankam so dovolile le ukvarjanje z internimi zadevami, prepovedale so zborovanja, odpravile svobodo tiska, sledila je mobilizacija večine moškega prebivalstva itd.¹⁰⁹ Vojna je iz normalnih tirnic vrgla javno in zasebno, politično, gospodarsko, kulturno, socialno in družabno življenje.¹¹⁰ Posredno ali neposredno je vojno stanje že v letu 1914 sprožilo »obilico posebnih in izvanrednih zakonov, naredb ter institucij«. ¹¹¹ V nadaljevanju bom predstavila predvsem tiste s področja preskrbe, načine, na katere so se manifestirali v civilni družbi, in njihov vpliv na vsakodnevno življenje v Ljubljani.

Z odredbami različnih ministrstev, izdanih 25. julija 1914, so suspendirali nekaj določb glede splošnih pravic državljanov,

107 *Slovenski narod*, 6. 8. 1914, str. 2, Dnevne vesti.

108 Nečak in Repe, *Prelom: 1914–1918*, str. 87.

109 Pančur in Dolenc, *Politično preganjanje*, str. 146, 147.

110 Več Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov«*, str. 30.

111 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 3. 1915, str. 25, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne.

ki so vključevale zagotavljanje osebne svobode, nedotakljivost hišne pravice, pravico do shodov in dejavnosti društev. Policijske oblasti so bile upravičene do pregledovanja poštnih pošilk, omejili so telefonski in brzojavni promet, ki je bil podvržen strogi cenzuri. Uveljavili so dolžnost vojnih dajatev za prepuščena prevozna sredstva, živali in oskrbna sredstva. Določili pa so tudi odškodnine, povezane s temi dajatvami; do njih so bili upravičeni zdravniki, veterinarji in inženirji, bolniško osebje, vozniki vozov, avtobusov, avtomobilov in motornih koles ter osebe, ki so skrbele za naturalno preskrbo. V zvezi s temi določili je treba omeniti naredbo, izdano 14. novembra 1914, ki je podrobneje obravnavala vojne dajatve in spremenila odškodninske postavke za t. i. oskrbne predmete v skladu z letino 1914 (za krompir, kisko zelje, živo govedo, seno, premog idr.). Cesarska naredba, izdana 29. julija 1914, je priobčila izjemne določbe za ravnanje mobiliziranih oseb, tista, datirana z 31. julijem 1914, pa je za ministrstva razveljavila določbe glede nedeljskega in prazničnega prostega časa. Ministrstvo za notranje zadeve je s 1. avgustom 1914 prepovedalo izvoz žita, riža, moke, sočivja, jajc, mesa idr. v Srbijo, s cesarsko naredbo pa so uzakonili določbe o preskrbi prebivalstva z nujno potrebnimi artikli in določbe glede navijanja cen. Cesarska naredba, izdana 4. avgusta 1914, je vladi puščala proste roke pri oblikovanju sporazuma z ogrsko vlado v zvezi z izvedbo ustreznih ukrepov, povezanih s poslovanjem Avstro-ogrske banke. 5. avgusta 1914 je sledila odredba poljedelskega ministrstva, ki naj bi dosegla pravočasno in v celoti izvedena poljska dela. Naslednji dan, 6. avgusta 1914, je izšla odredba, ki je prepovedala izvoz moke, konoplje, lanu. 11. septembra 1914 je sledil ukaz ministrstev za notranje zadeve, finance ter trgovino in poljedelstvo, ki je prepovedoval izvoz več stvari, tudi živil (krompirja, masti, ječmena, kave, čaja).¹¹² Cesarska naredba, izdana 19. septembra 1914, je velevala ustanovitev vojne posojilnice s sedežem na Dunaju in

¹¹² *Državni zakonik*, 12. 9. 1914. *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 3. 1915, str. 25–27, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne.

poslovalnicami v drugih krajih, ki bi izkazovali potrebo. Njena naloga naj bi bila olajšati kreditne razmere z dajanjem od države zavarovanih posojil. Odredba, izdana 2. oktobra 1914, je prepovedovala uvoz in izvoz večine predmetov v »sovražne dežele« ali iz njih. Odredba, izdana 5. oktobra 1914, je določala, da se smejo v tujino pošiljati le odprta pisma, paketi pa niso smeli vsebovati pisnih sporočil. Vojaška uprava je imela pravico pregledati vse pošiljke, naslovljene na inozemske naslove. Cesarska odredba, izdana 10. oktobra 1914, je pooblastila vlado, da oblikuje vse potrebne sklepe, s katerimi bi pospeševali gospodarsko življenje v državi, to je veljalo predvsem za poljedelstvo, industrijo, obrt in trgovino, v kontekst tega je spadala tudi preskrba prebivalstva. 12. oktobra 1914 so omejili točenje in prodajo žganih pijač,¹¹³ izdali pa so tudi odredbo o preprečevanju oderuštva. Istega dne so uveljavili spremembe nekaterih določb splošnega državlanskega zakonika, med drugim je začel veljati člen, da je oseba, ki je bila v vojni ranjena ali pogrešana, tri leta po vojni, če od nje ali o njej ni glasu, razglašena za mrtvo, pri čemer so bili specificirani tudi pogoji ali pravila dedovanja. Odredba, izdana 14. oktobra 1914, je omejevala prodajo in klanje telet do šestega meseca starosti. Uredba, izdana 16. oktobra 1914, je nanizala določbe za t. i. ugodnostne stavbe. Vlada je lahko poslopja, ceste, železnice idr., ki bi lahko v vojnih razmerah služili javnim ali splošno koristnim namenom, proglasila za »ugodnostne« in nad njimi razglasila ekspropriacijsko pravico. Z odredbo, izdano 27. oktobra 1914, je prepovedala uporabo pšenice, rži, koruze, riža in krompirja pri izdelavi žganja, oves in ječmen sta se lahko uporabljala le v omejeni količini. V državnem zakoniku lahko preberemo, da so smeli od 31. oktobra 1914 pri peki kruha v pekarnah uporabljati le mešano moko, ki je lahko vsebovala do 70 odstotkov pšenične ali ržene moke, ostalih 30 odstotkov so morali nadomestiti z ječmenovo, koruzno ali krompirjevo moko.¹¹⁴

113 Več in podrobneje o omejevanju točenja alkohola in prodaji živil v gostinskih lokalih gl. Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, str. 35–38.

114 *Slovenski narod*, 2. 11. 1914, str. 4, Pozor, peki!.

Odredba o izdelovanju moke in spravljanju te v promet, izdana 28. novembra 1914, je določala, da v mlinih ne smejo zmleti več kot 80 odstotkov moke za človeško porabo, izdelovati so smeli le tri vrste moke. Določili pa so tudi maksimalne cene za žito in moko.¹¹⁵ Maksimalne cene za krompir so z odredbo določili 19. decembra 1914. 23. decembra 1914 je sledila odredba, ki je prepovedovala klanje zelo breje živine in zelo brejih svinj.¹¹⁶ Odredba, izdana 11. novembra 1914, pa je pooblastila ministrstvo za javna dela glede preskrbe s premogom.

Prvi vojni koraki ljubljanske mestne občine in odseka za aprovizacijo mesta

Izbruh vojne in mobilizacija sta v Avstro-Ogrski zarezala v pospravljanje letine, ki nikakor ni bila zadovoljiva. Čeprav niti letini 1912 in 1913 nista bili dobri, primerjava pokaže znižan donos pšenice in krompirja na Kranjskem v prvem letu vojne: leta 1912 so na Kranjskem pridelali 19.470 ton pšenice, leta 1913 25.380 ton, leta 1914 18.630 ton; leta 1912 so na Kranjskem pridelali 195.190 ton krompirja, leta 1913 230.910 ton in leta 1914 128.310 ton.¹¹⁷

Prepričanje mnogih, da bo vojna kmalu mimo, monarhije ni zapeljalo do te mere, da bi povsem spregledala nujnost ukrepanja zaradi nastalih izrednih razmer. Oblasti so pozivale, da je treba letino pobrati in uskladiščiti. V *Slovincu* tako 4. avgusta 1914 zasledimo poziv dijaštvu in mladini, »ki sta preživljala počitnice na podeželju, da pomagata pri spravljanju letine in se naj ne vrača predčasno v mesta. Hkrati pa so pozivali tudi brezdomece, naj v mestih ne prosijo po hišah, ampak da naj se raje napotijo na podeželje in pomagajo pri spravljanju letine.«¹¹⁸

115 *Državni zakonik*, 28. 11. 1914.

116 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 4. 1915, str. 40–43, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne.

117 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 1. 1915, str. 4 in 5, Letina na Kranjskem l. 1914.

118 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 117.

Ministrstvo za nauk in bogočastje je z odredbo, izdano 7. avgusta 1914, učiteljstvo in šolsko mladino tudi uradno povabilo k sodelovanju »pri kmetijskih opravilih in na polju humanitete ob času vojne«. ¹¹⁹ Že teden dni prej pa je deželni predsednik Teodor Schwarz ¹²⁰ šolsko mladino k sodelovanju povabil z besedami: »Vi ste še premladi, da bi mogli služiti domovini z orožjem. Ali roka, ki je prešibka, da bi sukala orožje, je porabna za drugo delo. Tudi kdor ostane doma, more izpolnjevati svojo dolžnost proti cesarju in domu. Po mestih in na kmetih je treba prostovoljnih pomožnih moči. Učenci! Najlepše bodeite pokazali svoje patriotično mišljenje, če se oglasite za prostovoljno delo.« ¹²¹

Kljub temu da je časnikiarski ton še nekaj mesecev po začetku vojne ostajal relativno pomirljiv – »Lakote in draginje se nam navzlic vsemu prav gotovo ni bati, če vsakdo svojo dolžnost izpolni« ¹²² –, je deželni predsednik Schwarz s svojimi sodelavci preučil že omenjeni cesarski ukaz, izdan 1. avgusta 1914, ki je obravnaval preskrbo prebivalstva z nujno potrebnimi artikli in ukrepe proti navijanju cen. Politično deželno oblastvo je s tem ukazom dobilo vsa pooblastila, da občasno ali pa redno, odvisno od razmer, izvede popis zalog blaga, ki sodi med osnovne življenjske potrebščine ali se uporablja kot krma domačim živalim, pa zaradi izrednih razmer grozi njegovo pomanjkanje. Proizvajalci, prodajalci, skladišča in podjetja so postali dolžni političnemu okrajnemu oblastvu poročati o kvantiteti in kakovosti zalog tega blaga. Politično oblastvo je smelo ogled zalog opraviti brez vnaprejšnje najave in na stroške stranke, če ta podatkov o zalogi ni posredovala pravočasno ali je posredovala napačne podatke. Politično oblastvo je bilo pooblaščen, da sme za preskrbovanje občin od proizvajalcev in prodajalcev zahte-

119 SI_ZAL_LJU/0225, š. 3, št. 24, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1914–1915: v spomin na svetovno vojno, sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1915, str. 20.

120 Teodor baron Schwarz, * 1854; † 1932, Gradec, upravni uradnik. – Schwarz, Teodor, baron (1854–1932).

121 MNZS, ZRP, Šolski mladini (31. 7. 1914).

122 *Slovenski narod*, 3. 9. 1914, str. 2, Dnevne vesti. Ureditev vzajemne pomoči za jesensko vprežno poljsko delo.

vati zaloge nujno potrebnega blaga, pa tudi za to, da sme od njih zahtevati dobavo tistega blaga, ki ga (po primerni ceni) na trgu ni mogoče dobiti. Pri tem je treba dostaviti, da je bilo za takšno postopanje potrebno soglasje vojaške uprave oziroma da je politično deželno oblastvo s potrebsčinami, ki so bile v hrambi javnih skladišč in javnih prometnih družb, lahko tako postopalo le z odobritvijo ali ukazom ministrstva za notranje zadeve. Odrejeno je bilo, da se odškodnina za zahtevano blago določa v dialogu z imetniki in občino kot prejemnico zalog, in to načeloma po tržnih cenah. Če ni bilo sklenjeno drugače, je bila občina dolžna plačati z gotovino pred izročitvijo blaga, izjemoma s štirinajstdnevnim zamikom. Politična oblastva so določitev odškodnine po navadi izpeljala s sodno postavljenimi izvedenci. Tisti, ki so se čutili oškodovane, so lahko v 60 dneh po izročitvi blaga uveljavili svojo pravico na sodišču, pri čemer dolžnosti dobave blaga niso smeli odložiti ali se ji izogniti. Kršiteljem dobavne dolžnosti, osebam, ki so prikrivale zaloge ali navajale napačne podatke, ljudem, ki so izredne vojne razmere izkoristili za draženje in kopičenje blaga ali prekupčevanje z njim, so grozile visoke denarne in dolge zaporne kazni. Država je imela možnost zaplembe njihovih zalog brez finančnega nadomestila, možnost sankcioniranja pa se je ponujala tudi v odvzemu obratne pravice.¹²³

Deželna vlada za Kranjsko je v sodelovanju z Deželno komisijo za aprovizacijo živil sprva nameravala poskrbeti za potrebne zaloge živil,¹²⁴ ker pa ji Avstro-ogrška banka ni omogočila ustreznega kredita, je načrtovano akcijo opustila.¹²⁵ 3. avgusta 1914, le dva dni po izidu cesarske določbe o preskrbi prebivalstva z nujno potrebnimi artikli, pa je izdala ukaz, da je treba nemudoma narediti popise zalog žita, riža, moke in premoga ter podatke v 48 urah javiti pristojnim oblastvom.¹²⁶ Načrte in

123 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 8. 1914, str. 86–88, Postavni predpisi o vojnem stanju, ki so važni za trgovce.

124 Habjan, *Gospodarstvo in aprovizacija v prvem letu*.

125 SI AS 38, š. 2231, Zapisnik deželnega odbora, 13. 11. 1914.

126 *Slovenski narod*, 5. 8. 1914, str. 3, Preskrba živil. *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 8. 1914, str. 86–88, Postavni predpisi o vojnem stanju, ki so važni za trgovce.

izvedbo prodaje življenjskih potrebščin na drobno so zaupali okrajnim glavarstvom, v Ljubljani, katere podoba je po začetku vojne spominjala na »veliko vojaško etapno postajo«, ¹²⁷ pa mestnemu magistratu, ki je bil zadolžen za določanje najvišjih nakupnih in prodajnih cen. ¹²⁸ Ljubljanski občinski svet je istega dne sklical izredno nujno tajno sejo, na kateri so izvolili stalni odsek za aprovizacijo mesta, vanj je vsaka politična stranka izvolila po dva člana. V odsek so tako izvolili šest občinskih svetovalcev: Frana Planinška, Antona Likozarja, Janka Jegliča, Ivana Kregarja, Kamila Pammerja in Ferdinanda Standacherja, predsedovanje je prevzel podžupan Karel Triller. ¹²⁹

Da je odsek za aprovizacijo mesta nemudoma začel delo, je razvidno iz zapisnika izredne nujne tajne seje ljubljanskega občinskega sveta, ki je potekala 7. avgusta 1914. Dr. Triller je poročal, da je stopil v stik z deželnim predsedstvom, ki je odseku podal vse kompetence. Podžupan je poudaril, da si je odsek v prvi vrsti »stavil nalog, da preskrbi ozir. zasigura mestu: premog, drva, moko in sol«. Mestna aprovizacija je večino moke in žita dobila s pomočjo Podružnice vojno-žitnega prometnega zavoda za Vojvodino Kranjsko, ki je imela sedež v Ljubljani; manjše količine je prejemale od Kranjske aprovizacijske družbe, Gospodarske in Vojne zveze. Ko sta »pod zaporo« prišla fižol in krompir, je Vojno-žitni prometni zavod skrbel tudi za njuno razpošiljanje. T. i. sladkorna centrala je Ljubljani kontingente sladkorja nakazovala po Jadranski banki, ki je nastopala kot gro-sistično trgovinsko podjetje. Ta je sladkor za prodajo na drobno dodeljevala ljubljanskim trgovcem po smernicah mestnega magistrata. Za meso so v Ljubljani skrbeli zasebni mesarji in predvsem

127 Svoljšak, *Usmiljenim srcem*, str. 156. Kratek oris Ljubljane med vojno gl. v Vurnik, *Ljubljana v prvi svetovni vojni*, str. 14–16. Za primerjavo o preskrbi Kopra med prvo svetovno vojno gl. Rogoznica, *Capodistria*.

128 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 8. 1915, str. 91, 92, *Proti draženju živil*.

129 Karel Triller, * 1862; † 1926, slovenski politik, pravnik in gospodarstvenik. – *Triller, Karel (1862–1926)*.

SI_ZAL_LJU/0488, Cod VI, t. e. 139, a. e. 5, Zapisnik tajnih sej občinskega sveta 1914–1916, Zapisnik izredne nujne tajne seje občinskega sveta ljubljanskega, 3. 8. 1914. O delu župana Tavčarja in aprovizacijskega odseka na polju preskrbe gl. tudi Perovšek, *Tavčarjevo župansko devetletje*, str. 586–591.

mesnice, vključene v delokrog Vnovčevalnice za živino in mast ali Kranjskega deželnega mesta za dobavo klavne živine, ki je imelo monopol za nakup in prodajo živine. Pod okriljem Kranjske aprovizacijske družbe je delovalo t. i. deželno mesto za sočivje in sadje, ki se je med drugim oskrbovalo tudi z lastnim pridelkom z najetega posestva v Lipah na Ljubljanskem barju.¹³⁰

Avgusta 1914, ko je Mestna posredovalnica za živila in kurivo že začrtala svoj delokrog glede preskrbe socialno slabše stoječih prebivalcev Ljubljane, je Triller zagotovil, da aprovizacijski odsek že razmišlja tudi o aktiviranju ljudske kuhinje in občinske pekarnе oziroma vojne prodajalne, »kjer bi se skrbelo za nižje sloje ter jih obvarovalo gladu«. ¹³¹ Načrtovana prehrabna strategija naj bi finančno šibkejšim slojem po primerno nizkih cenah omogočila dostop do osnovnih potrebščin, predvsem do žita, katerega cena se je zaradi slabših letin v obdobju 1912–1914 in posledičnega kopičenja pri manjšini naglo dvigovala.

Na tajni seji občinskega sveta, ki je potekala 8. avgusta 1914, so sprejeli odločitev, da je odsek za aprovizacijo upravičen do občinskega kredita v višini do 100.000 kron. Mestna aprovizacija se je s tem zadolžila za subvencioniranje preskrbe brezposelnih in njihovih družin ter družin z nizkimi dohodki. ¹³² S kreditom je smel odsek razpolagati zgolj s privoljenjem župana, kljub temu da je bil v vseh ostalih zadevah popolnoma samostojen in ni bil vezan »na kako predgredeče odobrenje kateregakoli občinskega faktorja«. ¹³³ Z odsekom za aprovizacijo mesta je pri preskrbi Ljubljančanov sodelovalo tudi mestno tržno nadzorstvo, ki je nadzorovalo higieno živil, s katerimi so mesto oskrbovali okoliški kmetje. ¹³⁴

Ljubljanski mestni magistrat ni pozabil na mlajšo populacijo, saj je 31. avgusta 1914 izdal razglas, s katerim je oznanil,

¹³⁰ Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 24.

¹³¹ SI_ZAL_LJU/0488, Cod VI, t. e. 139, a. e. 5, Zapisnik tajnih sej občinskega sveta 1914–1916, Zapisnik izredne nujne tajne seje občinskega sveta ljubljanskega, 7. 8. 1914.

¹³² Studen in Kresal, *Živiljenjske razmere*, str. 153.

¹³³ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 323.

¹³⁴ Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 9.

da je društvo sv. Vincencija Pavlanskega¹³⁵ sklenilo v Ljubljani in njeni okolici odpreti več dnevnih zavetišč, »kjer bo dobivala mladina obojega spola, ki je vsled mobilizacije izgubila svoje očete in vzgojitelje, siguren dom, primerno duševno in telesno delo in tudi potrebno hrano opoldne in popoldne«. Že v letu 1914 so vrata za mladino od šestega do štirinajstega leta starosti odprla zavetišča v Marijanišču¹³⁶ in Rokodelskem domu za dečke, v Uršulinskem samostanu in Lichtenthurnu za deklice, v Šiški, Mostah in na Viču pa za deklice in dečke.¹³⁷

Še pred oktobrsko cesarsko naredbo, ki je zaradi strahu pred pomanjkanjem žita oziroma moke dovoljevala peko kruha zgolj iz mešanice mok (ta je, kot že omenjeno, lahko obsegala največ 70 odstotkov pšenične ali ržene moke, ostanek pa je moral biti iz krompirjeve, ječmenove ali koruzne moke),¹³⁸ je *Slovenski trgovski vestnik* poročal o vsebini seje trgovske in obrtniške zbornice, ki je potekala 23. oktobra 1914, osredinjeni okrog vprašanja preskrbe prebivalstva z žitom in kruhom. Josip Perdan, član zbornice, je ugotavljal, da so cene žita in moke v letu 1914 konstantno naraščale, še posebej od začetka vojne, žito in moka sta postajala predmet cvetočega oderuštva. Zakon o preprečevanju oderuštva, izdan 12. oktobra 1914, svoje naloge očitno še ni začel opravljati, čeprav je oderuštvo označil kot »javen delikt, ki ga imajo sodišča, kakor nanesejo okoliščine, uradoma zasledovati kot prestop, pregrešek in celo kot hudodelstvo, ki

135 Leta 1876 so v Ljubljani osnovali dve Vincencijevi konferenci, odprli pa so tudi dnevno zavetišče za dečke. Leta 1916 je Vincencijeva družba štela 15 konferenc, 4 dnevna zavetišča, sirotišnico Marijanišče za dečke in Patronat za varstvo in preskrbo sirot in »zanemljene mladine«; podpirala je 416 revnih družin in skrbela za 516 otrok. Pokrovitelj Vincencijeve družbe je bil dr. Anton Bonaventura Jeglič, predsednik pa dr. Josip Gruden. – *Enainštirideseto poročilo Centralnega sveta in Vincencijevih konferenc za leto 1916*. Ljubljana: Družba sv. Vincencija Pavlanskega, 1917, str. 1, 2.

136 Marijanišče na Poljanski cesti, ustanovljeno 18. 8. 1880, je v naslednjih letih glavni del zavoda sicer namenjal vojaški bolnišnici, kljub temu pa je skrbelo za 66 dijakov, 110 osnovnošolskih gojencev in 40 zavetiščnikov: »Za hrano smo se borili; lačni doslej gojenci niso bili.« – *Enainštirideseto poročilo Centralnega sveta*, str. 3.

137 SI_ZAL_LJU/0225, š. 3, št. 24, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1914–1915: v spomin na svetovno vojno, sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1915, str. 22. Gl. tudi SI_ZAL_LJU/0233, t. e. 1, a. e. 14, Kronika 1914/15, str. 17.

138 *Slovenski narod*, 2. 11. 1914, str. 4, Pozor, peki!.

se kaznuje s prav občutnimi kaznimi». ¹³⁹ Perdan je v nadaljevanju opozoril, da domača produkcija, kranjska in avstrijska, ni zadoščala za kritje potreb niti ob dobrih letinah, vodilna vloga žitnice je namreč od nekdaj pripadala Ogrski. Zbornica se je ves čas zavzemala za odpravo carine na žito in moko ter normiranje obvezne prodaje žita. Do suspendiranja carine je sicer prišlo, vendar, kot je menil Perdan, prepozno, da bi ukrep sploh utegnil imeti učinek na cene. Maksimalnih tarif za žito in moko za področje cele monarhije, kar so konec septembra na Dunaju zahtevale merodajne korporacije, pa novembra še niso uvedli, k čemur je botroval tudi odpor Ogrske. ¹⁴⁰

Položaj nikakor ni bil obetaven, a kljub temu je daljše razmišljanje o draženju Mohorič v *Slovenskem trgovskem vestniku* konec leta 1914 zaključil z besedami, da je država sicer v izrednih vojnih časih, vendar ti

»v državnem gospodarstvenem, predvsem pridelkovnem oziru niso opasni, nasprotno nam uradna poročila vsak dan jamčijo, da je sovražnik vržen deloma celo daleč čez meje; gospodarstveni časi se morejo torej imenovati kljub vojni izrednosti, vendar še v pridelkovnem oziru, četudi obteženi, vendarle naravnimi in nikakor ne opasnimi. To je v obsegu draženja živil velikega pomena. Dokler so namreč gospodarstveni časi naravni, tako dolgo se tudi državljanstvo preživlja in preskrbuje z rednimi, običajnimi potrebščinami; zlasti z rednimi običajnimi živili, – vsakdanjim kruhom, z žiti, običajnimi zelenjavami, krompirjem, trajavnim sadjem in pač le deloma z mesom, vinom in pivom kot vsakdanjimi (!) krepčili. Šele v skrajnih, opasnih časih – je državljanstvo primorano, upotrebljati vsakake, v navadnih časih tudi manj vredne potrebščine, zlasti manjvredna, v množini manje prikladna, – sploh vsakojaka in sploh dobitna živila. V takih časih so tudi jagode, drenulje, črešnje (v surovem stanju), borovnice, grozdje, – neobhodno potrebni; taki časi so nam pač odvrnjeni in daleč od nas.« ¹⁴¹

¹³⁹ *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 11. 1914, str. 123, 124, Zakon zoper oderuštvo.

¹⁴⁰ Prav tam, naslovnica, Proti druginji žita in moke.

¹⁴¹ Mohorič, O draženju neobhodnih potrebščin, str. 142.

Deželni odborniki za Kranjsko se niso strinjali, da so časi »manjvrednih« živil še daleč, iz zapisnika se je, ki je potekala 20. novembra 1914, namreč izvemo,

»da se živila izvažajo iz dežele v toliki meri, da preti nevarnost pomanjkanja, v lastni deželi se sklene:

1. da se naprosi centralna vlada, naj prepove izvoz lastnim deželam potrebnih živil iz države;
2. da se izda pouk kmetovalcem v tem smislu /:plakati in letaki:/;
3. vzame se na znanje, da je mestna občina ljubljanska storila KORAKE za zaplenbo 30 vagonov fižola, ki so v ljubljanskem skladišču pripravljeni za izvoz. Sklene se, da prevzame deželni odbor za aprovizacijo kranjske dežele tisti del zaplenjenega blaga, ki bi ga ljubljanska občina ne potrebovala /:okroglo 25 vagonov:/.«¹⁴²

Z Mohoričem se ni strinjal niti ljubljanski odsek za aprovizacijo, kar je med drugim razvidno iz sklepa, podanega na njegovi seji 23. novembra 1914.¹⁴³ Člani odseka so se namreč odločili podpreti načrte dr. Trillerja, predstavljene že avgusta 1914. Ti so se nanašali na odprtje občinske vojne prodajalne, namenjene tistim, ki se niso pravočasno založili z živili, predvsem pa tistim, ki zaradi prenizkih dohodkov ali previsokih cen živil niso mogli kupovati druge. Sklenili so, da bodo v prodajalni po nizkih cenah na posebne izkaznice prodajali moko, riž, ješprenj, fižol, petrolej idr.

Konec leta 1914 je Gustav Pirc,¹⁴⁴ strokovnjak za kmetijstvo, izrazil skrb glede preskrbe Kranjske, pri tem pa poudaril Nemčijo kot državo, ki se je veliko bolje pripravila na vojno. Na seji deželnega odbora je poudaril, da ni mobilizirala samo vojaštva, temveč tudi gospodarstvo, česar Avstrija ni storila: »Mi v Avstriji gospodarsko nismo bili pripravljeni.«¹⁴⁵

142 SI AS 38, š. 16, Zapisnik seje deželnega odbora kranjskega v Ljubljani, 20. 11. 1914, št. 23.464.

143 O pomanjkanju in lakoti v Mariboru gl. Godina Golija, »Pa smo stali v procesijah pred pekarnami...«.

144 Gustav Pirc, * 1859; † 1923, novinar in agronom, ravnatelj Kranjske kmetijske družbe. – *Pirc, Gustav (1859–1923)*.

145 SI AS 38, š. 2231, Zapisnik deželnega odbora, 13. 11. 1914.

V navezavi s Pirčevo trditvijo sklop o letu 1914 zaključujem s pozivom deželnega glavarja dr. Ivana Šusteršiča¹⁴⁶ kranjskim kmetovalcem. Okrožnica je imela namen spodbude, kljub temu pa je iz besedila zaznati podton, ki za prihodnost ni napovedoval nič dobrega:

»Ne prodajajte lahkomišljeno živil agentom in špekulantom! /.../ Odrezani smo od vseh rodovitnih tujih držav /.../ in smemo zlasti na Kranjskem računati samo s tistimi živili, ki se danes še v deželi nahajajo. /.../ Živila zamorete dati le vi kmetovalci sami, le vi sami morete pomagati sebi in celi deželi /.../ Sovražniki nas hočejo z dolgo vojsko izstradati. Zato ni dovolj, da je naša armada mobilizirana in zmagonosna, tudi kmetovalci morate mobilizirati in zmagati z umnim gospodarstvom, z varčnostjo in s priskrbljevanjem živil za armado in za doma ostale sloje. /.../ Draginja bo velika kakor je nihče sedaj že več ne pozna. Če boste pa umno gospodarili in boste varčni, varčni, varčni, trezni in usmiljenega srca do svojih bližnjih, prav nihče ne bo trpel lakote v naši deželi.«¹⁴⁷

146 Ivan Šusteršič (Šušteršič), * 1863; † 1925, deželni glavar Kranjske od leta 1912 do oktobra 1918. – Šušteršič, Ivan (1863–1925).

147 SI AS 38, š. 2231, Zapisnik deželnega odbora, 13. 11. 1914.

LETO 1915: »VARČUJTE Z ŽIVILI, VARČUJTE Z MOKO, VARČUJTE S KRUHOM!«¹⁴⁸

Uredbe, omejitve, prepovedi

Tudi v letu 1915, ko sta monarhijo – še prav posebej Koroško in Kranjsko¹⁴⁹ – močno prizadela vstop Italije v vojno¹⁵⁰ in začetek soške fronte, je glede uvedbe predpisov za urejanje preskrbe prebivalstva Nemčija še vedno prednjačila pred Avstrijo. Nemški zvezni svet je namreč 25. januarja 1915 izdal naredbo, ki je urejala promet z žitom in mesom. Ta je državi omogočila, da je s 1. februarjem 1915 izvedla zaplembo vseh zalog pšenice, rži, ovsu in ječmena, saj je vlada videla samo dve možnosti: izredno podražitev žita, ali zaplembo zalog žita in njihovo razdelitev – v upanju, da bo pridelek 1914 zadostoval do žetve 1915 – med občinske zveze sorazmerno s številom prebivalstva.¹⁵¹

148 *Laibacher Zeitung*, 13. 3. 1915, naslovnica, Poziv!.

149 Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*, str. 70.

Šusteršič je januarja 1915 zapisal, da je »eno najvažnejših vprašanj današnjih dni /.../ aprovizacija države«, pri tem pa izpostavil, da »so alpske dežele, ki ne pridelajo dosti žita za svojo potrebo in so navezane na dovoz iz drugih pokrajin, na najslabšem, in je tedaj nujno potrebno posvečati temu vprašanju prav posebno skrb«. – SI AS 187, š. 11, mapa 1910 (1915), št. 1437/15. Iz gradiva je razviden tudi težak položaj Istre, ki je z vstopom Italije v vojno »postala del območja armade na fronti«. – Švoljšak, *Spremna beseda*, str. 13.

150 Kraljevina Italija je napadla Avstro-Ogrsko 23. 5. 1915. Prvi boji so se na soški fronti začeli že istega dne, trajali pa so do 28. 10. 1917.

151 *Delavec*, 30. 1. 1915, str. 3, Zaplemba žitnih zalog v Nemčiji.

Kljub vsemu je bila glede preskrbe Nemčija v zelo slabem položaju. Zaradi pomanjkanja so se nemiri po večjih mestih začeli že konec leta 1915, poleti 1916, ko je primanjkovalo

Monarhija je zakonske določbe, ki naj bi omilile slab položaj glede preskrbe, v letu 1915 začela nizati z odredbo poljedelskega ministra, izdano 5. januarja 1915; ta je prepovedala krmljenje z žitom in moko. Odredba trgovskega ministrstva, izdana 30. januarja 1915, je velevala, da se sme kruh, poimenovan vojni kruh, peči le iz 50 odstotkov pšenične ali ržene moke, druga polovica je morala vsebovati druge vrste moke.¹⁵²

V sklop predpisov, ki so želeli pospeševati gospodarsko življenje, je spadala tudi odredba, izdana 15. februarja 1915, o obdelovanju zemljišč. Prvi člen je določal, da lahko zemljišča, ki do 15. aprila 1915 ne bodo pripravljena za pomladansko setev, poseje občina in plodove uporabi za ljudsko hrano ali živalsko krmo. Če občina do 23. aprila 1915 te pravice ne bi izkoristila, je politično okrajno oblastvo lahko izdalo dovoljenje, da to storijo sosednje občine ali tretje osebe. Za nadzor poljedelskih del in spravljania plodov je bila zadolžena komisija za pridelke.¹⁵³ Cesarska naredba, izdana 21. februarja 1915, je urejala promet z žitom in mlevskimi izdelki, vključevala pa je več aktivnosti – od zapore do nadzora nad zalogami.¹⁵⁴ To je javnost precej razburilo, *Domoljub* je bil gostobeseden:

»Prošle dni so popisovali po celi državi, koliko žita in moke je še v zalogi. Ne samo mokaerji, trgovci, mlinarji, peki, marveč vsaka družina sploh je morala povedati, koliko kil žita ali moke ima. Za to-le gre: Na Ogrskem, kjer se še danes neovirano dobi povsod belega kruha in kjer ne velja ukaz, da se sme kvečjemu polovico pšenične moke uživati v kruhu, pravzaprav nič več žita ne prodaja nam. Že kupljene vagone je zaplenila vojaška, zadnje čase tudi državna oblast, in sicer v velikih množinah, Ogrska vlada pravi, da ne pusti žita k nam, dokler ne doženemo, koliko ga imamo še sami, in se potlej more izračunati, koliko ga za največjo silo še

od masla in masti do mesa in krompirja, so bili že v polnem razmahu. – Offer, Avner. *The First World War*, str. 28.

152 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 5. 1915, str. 54, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne. Schmied-Kowarzig, Die wirtschaftliche Erschöpfung, str. 488.

153 *Laibacher Zeitung*, 16. 3. 1915, str. 463–464, Ukaz poljedelskega ministrstva.

154 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 5. 1915, str. 54, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne.

potrebujemo. Zato je bilo treba tega pisovanja, ki bi bilo mnogo boljše, ako bi se bilo zvršilo že pred nekaj meseci /.../«¹⁵⁵

Še burnejši je bil odziv na odredbo, izdano 26. marca 1915, s katero je prišlo do splošne ureditve porabe žita in mlevskih izdelkov: od 28. marca 1915 je posameznik na dan lahko porabil zgolj 200 gramov ali na teden 1,40 kilograma mlevskih izdelkov.¹⁵⁶

Poljedelsko ministrstvo je 6. maja 1915 zaukazalo, da mora vsak posestnik vse svoje pašnike in travnike porabiti za pašo ali krmo »koristne živine«. Za nadzor izvajanja te odredbe so bile zadolžene t. i. žetne komisije, ustanovljene 5. avgusta 1914 z ministrsko naredbo. 8. maj 1915 je zabeležil dve odredbi. Prva je narekovala, da se sme meso prodajati v trgovinah in streči v gostilnah le pet dni v tednu, druga pa je omejevala klanje goveje živine in prašičev. 2. junija 1915 je bila izdana naredba, ki je oznanila, da se sme ovčja volna uporabljati le za vojaške namene. Tudi pivci piva so imeli burno debato, ko je 6. junija 1915 odredba finančnega ministra določila, da smejo pivovarne v polletnih mesecih leta 1915 izdelati največ 75 odstotkov količine piva glede na tisto iz junija, julija in avgusta predvojnih let 1912 in 1913.¹⁵⁷ 18. junija 1915 je odredba o omejitvi zlorabe alkohola prepovedala točenje in prodajo na drobno vseh žganih pijač »ob nedeljah in praznikih ter ob tržnih dnevih tekom celega dneva, ob drugih dnevih pa od 4. ure popoldne naprej /.../ Žganjetoči morajo biti med tem časom zaprti.« Prepovedali so točenje oziroma prodajo žganih pijač pripadnikom vojske, mladoletnim osebam ter »pijanecem iz navade in osebam, ki so duševno manj vredne ali nasilne«. Četrty člen odredbe je navajal, da se smejo žgane pijače prodajati v zdravstvene namene na podlagi zdravniškega priporočila.¹⁵⁸ *Laibacher Zeitung* je Ljubljancane opo-

155 *Domoljub*, 4. 3. 1915, str. 129, Po zapisovanju žita in moke.

156 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 5. 1915, str. 53–55, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne.

157 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 7. 1915, str. 76 in 77, Pregled novejših, gospodarskih razmer se tičočih zakonitih naredb.

158 *Laibacher Zeitung*, 26. 6. 1915, naslovnica, Ukaz z dne 18. junija 1915 glede omejitve zlorabe alkohola.

zoril: »Tudi ni dovoljeno, da bi ostali pivci nepotrebno dolgo v žganjarnah. /.../ Kot žgane opojne pijače v smislu tega ukaza je smatrati vse žgane opojne tekočine namenjene človeku v zavživanje, ki so primerne za pijačo z primesjo ali brez primesi /.../; pri tem je vse eno, ali so pripravljene s kuhanjem ali na kak drug način /.../ in brez ozira na to, v kateri obliki se oddajajo.«¹⁵⁹

Še ena odredba, izdana 21. junija 1915, je poskušala preprečiti pomanjkanje hrane – v prvi vrsti moke in kruha. Določala je, da lastnica celotnega žitnega pridelka leta 1915 postane država:¹⁶⁰ »Žito pridelka leta 1915., in sicer pšenica, pira, rž, ječmen, ajda, oves in kornja vsake vrste, je od časa, ko se loči od žitnega polja, zasežena v prid države.«¹⁶¹

Vir: *Ilustrirani glasnik*,
27. 5. 1915, str. 469

159 *Laibacher Zeitung*, 12. 8. 1915, naslovnica, Ukaz c. kr. Deželnega predsednika na Kranjskem.

160 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 7. 1915, str. 77–82, tu str. 77, Zagotovitev preskrbovanja z žitom in moko nove letine.

161 *Državni zakonik*, 23. 6. 1915.

23. julija 1915 je izšla odredba, ki je določala zasego leče, graha in fižola. Z odredbo, izdano 11. avgusta 1915, so ustanovili centralo za krmila, v katere delokrog so spadale vse naloge, ki jih je do takrat reševal vojni žitni zavod. S cesarsko naredbo, izdano 10. avgusta 1915, je država zasegla surovo olje. Z odločbo, izdano 27. avgusta 1915, je prišlo do ponovne omejitve izdelave piva v jesenskozimskih mesecih.¹⁶² Do 15. oktobra 1915 so morali oblastem zaloge javiti poljedelsko-kmetijski obrati, obrtniki in trgovci, občine, javne korporacije ali druge poslovalnice aprovizacije.¹⁶³ Decembra 1915 so izdali ukaz, ki je reguliral prodajo ješprenja, ajdove moke, koruzne moke in koruznega zdroba.¹⁶⁴

Doma pridelano žito ne bo zadostovalo

Veliko besed o varčevanju z živili je bilo napisanih že v prvem letu vojne, nič drugače ni bilo v letu 1915,¹⁶⁵ ki je odstrlo posledice ne najboljše letine 1914. Poljedelski minister Zenker se je obrnil na kmetovalce Avstrije in se zahvalil starejšim, ženskam in otrokom, da so poskrbeli za letino 1914, v isti sapi pa jih je prosil, naj s požrtvovalnim delom nadaljujejo tudi v letu 1915.¹⁶⁶ Svetoval jim je, naj pridelujejo predvsem osnovni živež: pšenico, rž, ječmen, zelenjavo, krompir. Poudaril je: »Uvažujte načelo: Dobro obdelaj zemljo, sejaj na redko in krepko pognoji!«¹⁶⁷

Skoraj istočasno je *Delavec* zapisal, da so se ljudje o obdelavi zemlje in varčnosti večinoma navadili razmišljati kot o patriotski dolžnosti in da bo tisti, ki se po nasvetih in zapovedih

162 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 9. 1915, str. 102, 103, Pregled novejših, gospodarskih razmer se tičočih zakonitih naredb.

163 *Laibacher Zeitung*, 24. 9. 1915, naslovnica, Razglas o popisovanju zalog žita, mlinških izdelkov in sočivja.

164 *Laibacher Zeitung*, 4. 12. 1915, naslovnica, Ukaz o nadrobni prodaji ješprenja, ajdove moke, koruzne moke in koruznega zdroba.

165 Seveda so mnogo besed o varčevanju zabeležili tudi v naslednjih letih, mdr. v *Ljubljanskem škofijem listu*, št. 4, 1916, str. 39, Varčujte z živili. Ministrstvo za bogočastje in uk se je obrnilo na župnijske urade in jim naročilo, »naj varčnost z živili svojim župljanom prav toplo priporočajo«.

166 Gl. Jurčec, *Skozi luči in sence*, I, str. 61, 62.

167 *Laibacher Zeitung*, 1. 3. 1915, str. 365–366, Kmetovalcem Avstrije!.

noče ravnati prostovoljno, k temu prej ali slej prisiljen: »Kdor se je doslej ravnal po naredbah, je to bila čednost, a pozneje bo to dolžnost.« Omenil je državne naredbe, ki regulirajo razdeljevanje in porabo krušnih živil. Čeprav jih je po eni strani ocenil kot nekaj čisto »novega in izrednega, kar bo marsikomu jako neprijetna omejitev njegove svobode«, jih je po drugi strani ovrednotil kot nujno potreben ukrep: »Omejitev, ki se ji v sedanjih razmerah ne more nihče odtegniti v interesu skupnosti, žrtev, ki jo bodo morali doprinesiti vsaj deloma tudi imovitejši sloji, da siromašno prebivalstvo in delavstvo sploh ne pogine od bede in gladu.« Ker je preskrba postala naloga države, so od nje pričakovali, da bo z živili ravnala gospodarno. Ugibali so, kakšen bi bil najboljši način razdeljevanja živil. Precej trdovratna je bila skrb, da bodo oblasti z ukrepom posamezniku namenile večjo količino zalog žita, s katerim bi morali shajati do naslednje žetve. Avtorji časopisnih prispevkov so vse bolj opozarjali, da bo verjetno treba poskrbeti tudi za druge življenjske potreščine oziroma regulacijo njihovega razdeljevanja, predvsem za prebivalce večjih mest:

»državna uprava ne more ustvariti več poljskih pridelkov, sočivja, krompirja, sadja in zelenjave, kakor se jih je pridelalo. Oblasti tudi ne morejo uvoza preko morja pričarati, ne morejo blaga pomnožiti s kakšnim čudežem, toda lahko pa preskrbe, če se blago ne odda namenoma v ta ali oni kraj, kjer ga najbolj potrebujejo, da se to zgodi. Za izvedbo tega velikanskega aparata in dela bi bilo treba silne energije, zakaj naloge v tem zmislu gredo skoro do neomejenosti.«¹⁶⁸

Uprava naj bi tako imela pregled nad količino vseh važnejših živil, voditi bi morala evidenco, kje so največje zaloge tega ali onega blaga, blago naj bi ažurno razpošiljala v kraje, ki so trpeli pomanjkanje. V procesu ni bilo pomembno le to, koliko blaga razdelijo, temveč tudi kako in komu ga razdelijo. Blaga na trgu ne bi smelo manjkati, oblasti pa bi morale budno bdeti nad oderuškim postopanjem.¹⁶⁹

168 *Delavec*, 20. 3. 1915, naslovnica, Varčujte z živili, posebno z moko in kruhom!.

169 Prav tam.

Vsesplošno aktualno vprašanje dragega žita in moke, predvsem pa bojazni, da ju bo zmanjkalo, saj so že tako minimalne zaloge začele naglo kopneti, je od začetka oziroma pomladi leta 1915 prisotno ne le v zakonskih določbah, temveč tudi že v zasebnih korespondencah, dnevniških zapisih, spominih, seveda tudi v časopisju. To o lakoti sicer še ni govorilo, odkrito pa je poudarjalo pomanjkanje osnovnega živila – moke.¹⁷⁰ *Domoljub* se je le nekaj dni kasneje, prav takrat, ko je Milčinski v svoj dnevnik zapisal: »Slovom popisa je v Ljubljani moke za 27 dni«, ¹⁷¹ spraševal:

»Kaj pa – in to je sedaj poglobitno vprašanje –, če bo trajala vojska še celo leto, ali je avstrijsko poljedelstvo zmožno pridelati za vojsko in vse prebivalstvo vsaj za silo potrebnih živil? Statistika kaže, da mora naša država zlasti v slabih letinah dosti uvažati, posebno žita, pšenice. Žitna letina l. 1914, ni bila bogata, komaj srednje dobra. Doma pridelano žito torej vsekako ne bo zadostovalo. Prav posebno velja to za Avstrijo.«¹⁷²

Pred pomanjkanjem je sicer v značilni patriotski maniri svaril tudi deželni predsednik Schwarz, pri čemer je poudaril, da strategija nasprotnikov ni usmerjena le proti vojaški sili monarhije, temveč je kot t. i. izstradalna vojna naperjena tudi proti civilistom:

»Sovražniki, ki nas vojaško ne morejo premagati, nas hočejo izstradati. Vendar tega ne smejo doseči in tudi ne bodo dosegli, ako bomo varčno ravnali s svojimi živili. Posebno moramo varčevati z moko, ako naj vzdržimo do prihodnje žetve. Marsikaj si moramo odtrgati od ust. Vsi moramo štediti; noben stan, noben poklic, nobena starost ni izvzeta. Kmet in meščan, gospodar in hlapec, gospodinja in dekla, odrasli in otroci! Noben posel se ne sme pritoževati, ako dobiva manj hrane, kakor je bil vajen, noben posel ne sme postaviti zahtev, ki jih gospodar ne more in ne sme izpolniti, ker mu dovoljuje zakon za porabo v gospodinjstvu samo

170 Gl. npr. *Tedenske slike*, 24. 2. 1915, str. 11, Gospodinjstvo.

171 Milčinski, *Dnevnik*, str. 93 (6. 3. 1915).

172 *Domoljub*, 15. 3. 1915, str. 177, Naše vojno gospodarstvo.

tesno odmerjeno količino moke. Naša prva patriotična dolžnost je, da varčujemo z živili, in sicer predvsem z moko in kruhom. /.../ Težki so časi; zahtevajo samozatajevanje in požrtvovalnost; toda mi hočemo in moramo pokazati svetu, da vzdržimo. In vzdržali bomo, ako bomo varčevali z živili, posebno z moko in kruhom.«¹⁷³

Racioniranje žita in mlevskih izdelkov

Pomemben ukaz trgovskega ministra, izdan 30. januarja 1915,¹⁷⁴ ki je dovoljeval peko kruha le iz 50 odstotkov pšenične ali ržene moke, druga polovica je morala vsebovati ječmenovo, koruzno, riževno, ovseno ali krompirjevo moko (slednje se ni smelo uporabiti več kot dvajset odstotkov skupne teže hlebca),¹⁷⁵ in naj bi doprinesel k varčevanju z žitom in moko, sem že omenila, tukaj pa bom podrobneje predstavila proizvod, ki so ga ljudje poimenovali vojni kruh.

Zapis v dnevniku Milčinskega z dne 9. februarja 1915 nam sporoča: »Zvečer sva šla z Micko k Bahovcu, da se založi z ječmenovo in koruzno moko, pa je bila prodajalna zaprta. Bo težavno peči vojni kruh. Potočnica bo nehala peči, vsa peka iz te moke se ji je pokvarila. Kruhek, kako zdaj njegov ugled rase, ves svet se suče okrog njega, oblastva mu skrbe za ugled in pokorščino – tako je, kakor bi vladal svet; ali bo on odločil vojno ali orožje?«¹⁷⁶ V njegovem zapisu, nastalem tri dni kasneje, pa preberemo: »Danes imamo prvi vojni kruh. Lepo šel gor, pri peki vkupe padel.«¹⁷⁷ Zaradi težke prebavljivosti so ljudje vojni kruh

173 MNZS, ZRP, Poziv (11. 3. 1915). *Laibacher Zeitung*, 13. 3. 1915, naslovnica. Poziv!

174 Naj spomnim, da je do takrat veljala določba, izdana 31. 10. 1914, ki je dovoljevala peko kruha iz mešane moke, ki ni smela vsebovati več kot 70 odstotkov pšenične ali ržene moke. – *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 4. 1915, str. 40–43, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne.

175 Schmied-Kowarzig, Die wirtschaftliche Erschöpfung, str. 488. *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 5. 1915, str. 54, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne.

176 Milčinski, *Dnevnik*, str. 88, 89 (9. 2. 1915).

177 Prav tam, str. 90 (12. 2. 1915).

poimenovali »granata«. ¹⁷⁸ Za ilustracijo navajam še nekaj ocen oziroma pritožb: ¹⁷⁹

1. »Mokarji prodajajo sedaj vojno moko, t. j. mešanico, ki daje neokusen, nizek, razpadljiv kruh; sodeč po tem, da škriplje med zobmi, je gotovo tudi pesek vmes – in koruzna moka.« ¹⁸⁰
2. »Kruh je grenek in težek kakor cent. Nekaj jih je zato že zbolelo.« ¹⁸¹
3. »Madžari so zviti lisjaki. Pogosto prav dvomljiv vojni kruh prepuščajo nam Švabom, sami pa uživajo kot poprej v fini pšenici – in pravem rženem kruhu.« ¹⁸²
4. »Hlebčki še takrat, ko so bili topli, niso imeli več tistega ljubega vonja po kruhu, o katerem najraje sanjajo lačna živa bitja /.../ Ko pa je ta kruh malo obležal, je dobil že tako zopern okus in vojn, da so se ustavljali zobje, ko si grizel v gmoto brez vsakega okusa.« ¹⁸³

Odredbi o peki kruha so sledila pravila in prepovedi glede peke drobnega peciva. Deželna vlada za Kranjsko je najprej, 4. februarja 1915, izdala ukaz, ki je določal, da je dovoljena le peka dvodelne (navadne) žemlje s težo 45 gramov, peka ostalega peciva iz pšenične moke (okrogle žemlje, rogljički, slaniki itd.) je bila prepovedana. ¹⁸⁴ Ljubljanski župan Tavčar je ukaz deželne vlade nekoliko omilil, saj je z razglasom dovolil, da so v mestu ob torkih in nedeljah obrtniki smeli peči kolače, šarklje, krofe in štruklje. ¹⁸⁵ Na podlagi cesarskega ukaza, izdanega 21. februarja 1915, je sledil razglas deželnega predsednika, datiran s 24. februarjem 1915, s katerim so žito (pšenica, ječmen, oves, rž, koruza) in mlevski izdelki (moka, ješprenj, zdrob itd.) prišli pod

178 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 157. Za izseke iz pisem, ki pričajo o slabi kakovosti kruha, gl. tudi v Svoljšak, *Slovenci v primežu*, str. 122.

179 Watson piše, da vojni kruh sprva niti ni imel slabega okusa, ljudje so v glavnem pogrešali hrustljivost belega hlebca. Kasneje pa so ga opisovali kot rumenega, lepljivega in neokusnega. – Watson, *Ring of Steel*, str. 334.

180 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 152.

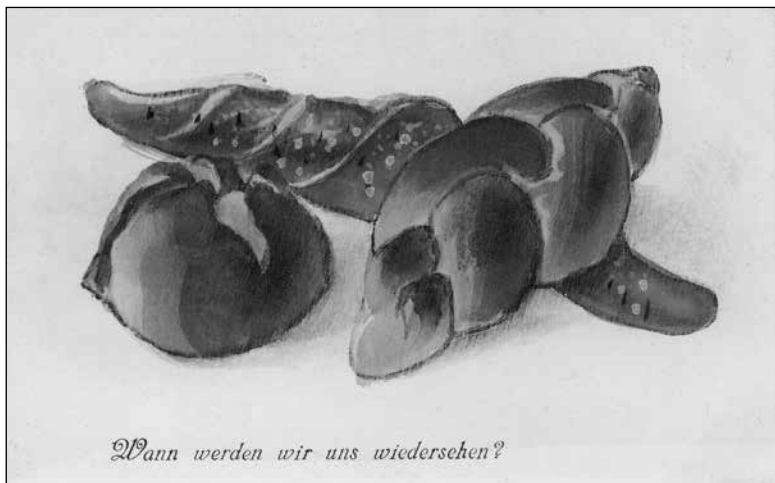
181 Prav tam.

182 NGD0596-0003 (30. 9. 1915).

183 Reisman, *Iz življenja med vojno*, str. 55.

184 *Deželni zakonik*, 12. 2. 1915. *Laibacher Zeitung*, 8. 2. 1915, naslovnica, Ukaz c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 4. februarja 1915, št. 2997, o izdelovanju malega peciva.

185 *Laibacher Zeitung*, 10. 2. 1915, str. 251, Razglas (obrotno izdelovanje kolačev idr.).

»Kdaj se bomo ponovno videli?« (razglednica)

Vir: Zbirka Walterja Lukana

zaporo – izvzeti so bili le otrobi – z namenom, da bo preskrba zagotovljena do prihodnje žetve. Zapora ni vključevala zalog, ki so bile v lasti države in vojaške uprave.

Drugi člen cesarskega ukaza, »s katerim se uravnava promet z žitom in mlinskimi izdelki«, je določal:

»Brez dovoljenja oblasti ali mesta, ki ga določi oblastvo, se pod zaporo dane zaloge žita in mlinskih izdelkov ne smejo niti podegovati, porabljeni, pokladati, prostovoljno ali prisilno prodati, niti se ne sme z njimi razpolagati drugače, ako niso izjeme določene v tem cesarskem ukazu. /.../ Posestniki pod zaporo danih zalog so dolžni skrbeti za to, da se zaloge ohranijo, in nezmlateno žito izmlatiti najdalje do 31. dne marca 1915. l.«¹⁸⁶

Zapori navkljub so smeli (do odredbe, izdane 26. marca 1915) posestniki za preživljanje oseb v svojem gospodinjstvu, pri čemer so bile vštete tudi osebe, ki so tam delale in se hranile,

186 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 3. 1915, str. 27, Cesarski ukaz, s katerim se uravnava promet z žitom in mlinskimi izdelki. *Delavec*, 27. 2. 1915, str. 3, Odredbe glede žita in moke, poroča, da so zaloge žita in mlevskih izdelkov prišle pod zaporo 25. 2. 1915.

uporabljati svoje zaloge, vendar le količino, ki »ne presega za glavo 72 kg mlinskih izdelkov ali 9 kg žita na mesec (240 g mlinskih izdelkov ali 300 g žita na dan)«. ¹⁸⁷

V Ljubljani se je popis zalog žita in moke (pšenice, rži, ječmena, ovs, pšenične moke, ržene moke, ječmenove moke, koruzne moke in zdroba, pšeničnega zdroba in ješprenjčka) ¹⁸⁸ začel v nedeljo, 28. februarja 1915 ob 7. zjutraj. Popis je trajal tri dni, opravili so ga popisovalci, določeni od oblasti, ki so hodili od hiše do hiše, od stanovanja do stanovanja in izpolnjevali formularje s podatki, ki so jim jih (po svoji vesti) zaupali posamezniki. *Slovenec* je prosil, naj »gospodar ali gospodinja« v tem kratkem času, če je le mogoče, ostaneta doma, dokler t. i. zaupnik ne opravi svojega dela:

»Zaupniku se mora pri popisu ali poznejšem pregledu dati vsa potrebna pojasnila. Nikdo naj se nad tem ne pomišlja. Zaupniki so zaobljubili najstrožjo molčečnost o zasebnih razmerah in kupčijskih tajnostih, za katere bodo izvedeli, če je kdo pri kakem prejšnjem pregledovanju zalog svoje blago napačno napovedal ali skril, se ne sme kaznovati, ako zamolčano zdaj po pravici napove. Strah pred kaznijo radi prejšnjega ravnanja naj torej nikogar ne ovira na odkritosrčnosti! Nikomur se tudi ne bo vzelo tega, kar neobhodno rabi za prehranjevanje sebe in svojcev (poslov, pomočnikov). To je razvidno že iz opazk na rdečih lepakih.« ¹⁸⁹

Vsi, ki zaupnika niso pričakali doma, so bili svoje zaloge dolžni prijaviti do 4. marca 1915. Oglasiti so se morali na mestnem magistratu v t. i. posvetovalni dvorani. Tistim, ki svoje dolžnosti ne bi izpolnili, so grozile denarne in zaporne kazni. ¹⁹⁰ Milčinski je 4. marca 1915 zapisal: »Sila anonimnih ovadb zaradi prikrivanja moke.« ¹⁹¹

187 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 3. 1915, str. 27, Cesarski ukaz, s katerim se uravnava promet z žitom in mlinskimi izdelki.

188 SI_ZAL_LJU/0225, š. 3, št. 24, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1914–1915: v spomin na svetovno vojno, sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1915, str. 24.

189 *Slovenec*, 26. 2. 1915, str. 4, Ljubljanske novice.

190 Prav tam.

191 Milčinski, *Dnevnik*, str. 92 (4. 3. 1915).

*

O regulaciji preskrbe z nakaznicami, ki naj bi olajšala dostop do živil, so javno in konkretno začeli pisati v drugi polovici marca 1915. *Slovenski narod* je poročal o Opavi v Šleziji, ki je naznanila, da bo 28. marca vpeljala nakaznice za kruh in moko. Zapisal je, da bo posameznik vsake tri tedne upravičen do 6,6 kilograma moke.¹⁹² Isti časopis je 23. marca 1915 napovedal, da bodo krušne nakaznice, uradno poimenovane Izkaz o uporabi moke in kruha, uvedli tudi pri nas.

Le tri dni po objavi novice v *Slovenskem narodu* je 26. marca 1915 sledila uredba o splošni regulaciji žita in mlevskih izdelkov ali uvedbi krušnih izkaznic.¹⁹³ Avstrijska vlada se je odločila za t. i. berlinski sistem. Kontingente za vso državo je določala kontingentna komisija na Dunaju, ta kontingent je bil razdeljen na posamezne kronovine in nato na okraje.¹⁹⁴ Vse nakaznice so veljale en teden, zaradi boljše preglednosti so bile vsak teden druge barve, glasile so se na osebe in kot take niso bile prenosljive. Vlada je deželnim vladam prepustila odločitve, da uvedejo nakaznice le po večjih krajih.¹⁹⁵

13. aprila 1915 je v *Slovenskem narodu* sledil zapis, da so bile v nekaterih mestih 11. aprila, tudi na Štajerskem,¹⁹⁶ vpeljane krušne karte:

»Na Dunaju so v soboto ljudje hiteli kar so mogli, da si še preskrbe kruha, kajti hlebec v miznici se jim je zdel boli zanesljiv, kakor nakazilo na papirju. A dobili so le malo in velika večina je odšla praznih rok. V nedeljo je imela policija jako mnogo dela, da je pred prodajalnami vzdržala red, tako velik je bil naval. No, pa na krušne karte je že šlo, četudi ne vse gladko. V gostilnah in kavarnah je bilo veliko težje. /.../ Natakariji so imeli mnogo opravlja z odrezovanjem krušnih kuponov in mnogo je

192 *Slovenski narod*, 15. 3. 1915, str. 4, Dnevne vesti.

193 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 5. 1915, str. 53–55, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tiščih se naredb od pričetka vojne. *Delavec*, 27. 3. 1915, str. 2, Nakaznice za kruh in moko.

194 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 12. 1916, str. 100, Iz pridobinske kontingentne komisije.

195 *Delavec*, 27. 3. 1915, str. 2, Nakaznice za kruh in moko.

196 Himmelreich, Vsakdanje življenje v Celju, str. 481.

bilo besedičenja in prerekanja, ker so bili koščki kruha majhni in tanki in ni nobeden tehtal 70 gramov, kakor je predpisano. Najbolji komični prizori pa so se godili v gledaliških bufetih. V gledališče ljudje seveda niso nesli krušnih kart, a ko so se oglasili v bufetu za kruhek s šunko, oj, kako razočaranje. Pripravljenih je bilo pač dovolj takih sandwich, a natakariji so morali vse pospraviti v omare z ledom, ker noben kupec ni imel krušne karte pri sebi, brez te karte pa ni dobiti tudi ne kruha s šunko. V Gradcu je šlo vobče še dosti gladko, v Mariboru pa so bile velike težave, ker je tam malo moke.«¹⁹⁷

V Ljubljani so kruh in moko na uradne krušne izkaznice ali krušne karte začeli prodajati 25. aprila 1915, kar so že dneve prej naznanjali ulični lepaki. Ljubljana je bila upravičena do kontingenta živil za 41.727 oseb, prebivalci Spodnje Šiške, ki so bili v mesto inkorporirani tik pred začetkom vojne, niso bili všteti v skupno kvoto. Kontingent, ki je izključeval več tisoč prebivalcev Ljubljane, je ostal nespremenjen do konca vojne.¹⁹⁸

Krušne karte so izdajale posebne krušne komisije, za Ljubljano je bilo določenih devet okrajev:¹⁹⁹

1. šolski okraj, ki je imel uradni prostor v Mestnem domu;
2. šentjakobski okraj, ki je imel uradni prostor na mestnem magistratu;
3. dvorski okraj – južni del (Krakovo in Trnovo), ki je imel uradni prostor v otroškem vrtcu v Cerkveni ulici;
4. dvorski okraj – severni del (od Zoisove-Emonske-Rimske-Tržaške ceste do Prešernove ulice in ceste Franca Jožefa), ki je imel uradni prostor v vrtni verandi Kazine;
5. kolodvorski okraj – zahodni del (od sredine Kolodvorske ulice in ulice »Za čreslom«), ki je imel uradni prostor v hotelu Union;
6. kolodvorski okraj – vzhodni del (od srede Kolodvorske

197 *Slovenski narod*, 13. 4. 1915, str. 2, Dnevne vesti.

198 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 111.

199 Gl. tudi SI_ZAL_LJU/0225, š. 3, št. 24, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1914–1915: v spomin na svetovno vojno, sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1915.

ulice in ulice »Za čreslom« do Martinove ceste), ki je imel uradni prostor v telovadnici učiteljišča;

7. okraj Spodnja Šiška, ki je imel uradni prostor v bivšem občinskem uradu;
8. okraj Vodmat, ki je imel uradni prostor v mestni ubožnici, in
9. t. i. okraj »predkraj« (Hradetskega vas, Dolenjska cesta, Orlova ulica, Galjevica in del Ižanske ceste), ki je imel uradni prostor na verandi Češnovarjeve gostilne na Dolenjski cesti.²⁰⁰

Od določbe so bile v Ljubljani izvzete Črna vas, Ilovica, Havptmanica in Karolinska zemlja, pri čemer je veljalo, da tamkajšnji prebivalci pri svojih prodajalcih niso smeli kupiti več kot dveh kilogramov mlevskih izdelkov naenkrat.²⁰¹

Uporabniki krušnih izkaznic, ki so jih delili 22. in 23. aprila 1915 med 8. in 13. ter 15. in 19. uro (prvi dan lastnikom gospodinjstev, katerih priimki so se začeli s črkami od A do L, drugi dan lastnikom gospodinjestev, katerih priimki so se začeli s črkami od M do Ž),²⁰² so bili poučeni, da te niso nakazilo. Z njimi ljudje namreč niso dobili pravice, da bi jim občina kruh ali moko darovala ali bila za vsako ceno obvezana, da ga z njima preskrbi. Krušna izkaznica je nastopala kot regulator, da nihče ni mogel naenkrat kupiti več moke ali kruha, kot je bilo zapisano na nakaznici.

Za osebe, ki so dvignile izkaznice, so izdelali posebna navodila, da ne bi prihajalo do neljubih nesporazumov in zadreg. Poglavar gospodinjestva ali gospodarstva je moral komisiji povedati, koliko oseb ima v svojem domovanju. Prejem ustreznega števila izkaznic je potrdil s podpisom. Hkrati je prejel formular, v katerega je moral doma še enkrat vpisati število oseb, ki so bivale v njegovem gospodinjestvu ali gospodarstvu, navesti

200 *Slovenec*, 19. 4. 1915, str. 6, Razglas.

201 *Deželni zakonik*, 15. 4. 1915.

202 *Slovenec*, 21. 4. 1915, str. 4, Ljubljanske novice.

pa je moral tudi lastne zaloge žita in/ali moke. Ko je komisija prejela podpisan formular, je za naslednje tedne pripravila dva seznama: seznam oseb, ki so bile upravičene do celih nakaznic, in seznam oseb, ki so bile upravičene do zmanjšanih nakaznic. S celo izkaznico si je posameznik vsak teden lahko kupil 1400 gramov moke ali vsak dan 200 gramov; ali 1960 gramov vojnega kruha, pečenega iz mešanice koruzno-pšenične moke. Cele izkaznice so dobili tisti, ki zase ali za vsakega člana družine ali svojega gospodarstva niso imeli zaloge lastne moke, ki bi presegala dva kilograma na osebo. Zmanjšane izkaznice so omogočale nakup 1050 gramov (en kilogram in pet dekagramov) moke ali pa 1470 gramov (en kilogram in 47 dekagramov) kruha na teden. Te izkaznice so dodelili tistim, ki so imeli zase ali za svojce v lastni posesti več kot dva kilograma moke na osebo.²⁰³ Posebne nakaznice za čisto belo moko za bolnike, starostnike in otroke so izdajali pri deželni vladi.²⁰⁴ Do dnevnih izkaznic so bili upravičeni potniki, ki so pripotovali v Ljubljano ali v njej bivali. Ta karta je posamezniku omogočala nakup 210 gramov kruha na dan. Izkaznice so dobili pri svojem stanodajalcu (hotelirju, gostilničarju, zasebnem gostitelju) seveda le za dneve, ko so bivali v Ljubljani. Osebe, ki so v Ljubljano pripotovale s Kranjske, so morale uporabljati svoje redne karte, seveda če je bil sistem nakaznic uveden tudi v kraju, iz katerega so prihajale.²⁰⁵

Za vsako gospodinjstvo ali gospodarstvo je moral krušne karte prevzeti »načelnik« gospodarstva, se pravi družinski poglavar. Dobil je toliko nakaznic, kolikor oseb je bivalo pod njegovo streho (poleg svoje je dvignil še nakaznice za družinske člane, posle in delavce, ki jih je prehranjeval). Prejel je tudi nakaznice za morebitne podnajemnike, a tem jih je moral nato izročiti v samostojno rabo. Hoteli, prenočišča idr., ki so gostili tujce, so dnevne karte na podlagi števil, ki jih je izkazoval tujski

203 *Slovenec*, 19. 4. 1915, str. 6, Razglas. Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41.

204 *Slovenski narod*, 29. 5. 1915, str. 4, Dnevne vesti. Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, str. 63.

205 *Slovenec*, 19. 4. 1915, str. 6, Razglas.

promet, prejeli za dva tedna vnaprej. Izjema so bile kolodvorske restavracije in jedilni vlaki, v katerih so železničarji, zaposleni na vlaku, kruh prejeli brez kart, potniki pa ob predložitvi voznega listka.

Osebe, ki so jih oskrbovali takšni ali drugačni zavodi (od prisilnih delavnic, jetnišnic do zavetišč itd.), izkaznic niso prejemale, saj so vodstva ustanov moko in kruh vsak teden kupovala v njihovem imenu (1400 gramov moke ali 1960 gramov kruha), pri čemer je zadostovalo, da so predložila le seznam oskrbovanih oseb. Zavode, ki so smeli poslovati na tak način, je določil mestni magistrat.²⁰⁶

Slovenski narod je maja 1915 objavil statistiko krušnih kart za prve štiri tedne od uvedbe. Iz nje je razvidno, da je v tem času 27.735 oseb dobilo 119.752 krušnih izkaznic, v povprečju je vsaka oseba dobila po štiri krušne karte: prvi teden je 7.127 oseb prejelo 30.891 krušnih kart, drugi teden je 6.814 oseb dobilo 29.210 krušnih kart, tretji teden 6.699 oseb 29.084 krušnih kart in četrti teden 7.095 oseb 30.567 krušnih kart.²⁰⁷ Podatki med drugim kažejo, da si je kar precej prebivalcev uspelo pridobiti nekaj zaloge.

Mestne vojne prodajalne in zadruge

Uvedba krušnih kart je pri možeh mestne aprovizacije sprožila tudi debato glede zalog ostalih živil, vse bolj jasno je namreč postajalo, da pomanjkanje ne bo ogrožalo le preskrbe z moko in s kruhom, vse bolj pereča pa je postajala tudi draginja. Da bi bili finančno slabše stoječi Ljubljčanji deležni dobrih živil po nakupni ceni, ki je bila od tržne nižja za dvajset do petdeset odstotkov,²⁰⁸ je 25. maja 1915²⁰⁹ na Turjaškem trgu²¹⁰

206 *Deželni zakonik*, 15. 4. 1915.

207 *Slovenski narod*, 18. 5. 1915, str. 3, Dnevne vesti.

208 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 50.

209 *Slovenec*, 20. 5. 1915, str. 4, Ljubljanske novice.

210 *Slovenec*, 22. 5. 1915, str. 7, Ljubljanske novice.

svoja vrata odprla že konec leta 1914 načrtovana vojna trgovina. Odsek za aprovizacijo je sklenil, da bo ta začela prodajo peklatet oziroma makaronov pa tudi »posušenega« mleka za dojenčke. O prodaji drugih živil je odsek sicer že razmišljal, vendar je menil, da pridejo na vrsto kasneje. Legitimacije za nakup živil v tej trgovini so prosilcem dostavili na dom že pred otvoritvijo.²¹¹ Pravico do kupovanja z nakaznicami v občinski vojni prodajalni so imeli vsi, ki so v Ljubljani stanovali vsaj od 1. avgusta 1914 naprej in so dokazali, da zaradi slabega finančnega položaja trpi njihovo redno prehranjevanje.²¹² »Za izdajanje teh je zlasti merodajno število nepreskrbljenih otrok, višina mezde, plače ali donosa obrti, užitek podpor, vojno vpoklicanje vzdržujočega člana rodbine, ozir. na stanovske potrebe, bolezen, brezposelnost, pridnost, treznost, varčnost ter druge – relativno ter absolutno upoštevane – socialne okoliščine. Na stan in poklic kot tak se pri izdajanju izkaznice ne ozira.«²¹³

Za nakup v vojni trgovini se je prijavilo 14.000 ljudi.²¹⁴ Odsek za aprovizacijo je izvolil poseben pododsek, ki je vse prosilce »natančno prerešetal glede nujnosti potrebe ter končno odločil o izdajanju posebne legitimacije za mestno vojno prodajalno«. Med prijavljenimi je bilo 10.000 oseb, ki so dobivale cele krušne nakaznice, 2.000 oseb je prejemale deljene ali zmanjšane nakaznice, kar je pomenilo, da so bile upravičene do delnih nakupov, 2.000 oseb pa je bilo neupravičenih do te »dobrodelne akcije« oziroma nakupov v mestni vojni prodajalni. Med 10.000 osebami, ki so bile upravičene do celih krušnih kart, je bilo čez 5.000 oseb, ki so pripadale družinam s 6–14 člani, 3.000 oseb je

211 *Slovenski narod*, 22. 5. 1915, str. 4, Dnevne vesti.

212 MNZS, ZRP, Razglas (18. 12. 1914).

213 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1795, a. e. 1627, ovoj VI/5, št. 139. *Laibacher Zeitung*, 6. 5. 1915, str. 788, Razglas (prijave za mestno vojno prodajalno).

214 *Delavec*, 15. 5. 1915, str. 3, 4, Domači pregled. Mestni magistrat je 1. 5. 1915 poročal, da se je do konca aprila za kupovanje živil v mestni vojni prodajalni priglasilo nad 1.000 družin ali 5.000 oseb. V razglasu je zapisal: »Mestna občina pa lahko na srečo preskrbuje z živili še večje število ljudi. Aprovizacijski odsek občinskega sveta ljubljanskega je zaradi tega sklenil na novo sprejemati prijave za mestno vojno prodajalno, da se tako omogoči nakupovanje živil še vsem onim, ki se doslej iz kateregakoli vzroka niso oglasili za vojno prodajalno.« – MNZS, ZRP, Razglas (1. 5. 1915).

pripadalo rodbinam s 4–5 člani, 2.000 oseb pa je bilo iz družin, ki so štejele največ tri člane. Na magistratu so poudarili, da bo za »kupovanje riža, ješprenja, pekatet in masti seveda z ozirom na zaloge nujno občutno izmanjšati število vseh priglasičencev za vojno prodajalno.«²¹⁵

Prvi vojni prodajalni na Turjaškem trgu se je julija 1915 pridružila podružnica na Starem trgu, odprta je bila od 6.30 zjutraj do 11. dopoldan in od 3. popoldan do 7. zvečer. V njej so prodajali vojni kruh, jajca in fižol.²¹⁶ Mestni magistrat je zagotovil, da bo ponudba kmalu pestrejša.²¹⁷ Kot podružnica mestne vojne prodajalne je delovala tudi vojna stojnica, na kateri so prodajali sadje in zelenjavo: »Naval k stojnici je bil velik in se je hitro vse razprodalo, to pa zato, ker so cene primeroma drugim prodajalcem skoro za polovico nižje.«²¹⁸

*

Tako kot v drugih avstrijskih mestih, kjer so ljudje živež lahko kupovali v zadrugah ali t. i. kooperativah – večinoma so bile s pomočjo nekaterih podjetij organizirane že v letih pred vojno,²¹⁹ – so tudi Ljubljanci radi obiskali podobne ustanove, še posebej zaradi nižjih cen, ki jih je omogočal neposreden prehod blaga od proizvajalcev do konzumentov. Za železniške uslužbenke in delavce je v Ljubljani poskrbela železniška uprava,²²⁰ za tobačne pa I. ljubljansko konzumno društvo. To je svojo prvo prodajalno odprlo leta 1908 z namenom prodaje življenjskih potrebščin po ugodnih cenah svojim članom. Ti so

215 *Slovenski narod*, 11. 5. 1915, str. 4, Dnevne vesti.

216 *Slovenski narod*, 14. 7. 1915, str. 3, Dnevne vesti.

217 Prav tam.

218 *Slovenski narod*, 17. 7. 1915, str. 4, Dnevne vesti.

219 Watson, *Ring of Steel*, str. 338.

Na začetku 20. stoletja so socialni demokrati v težnjah za izboljšanje ekonomskega položaja delavcev začeli ustanavljati zadruge: »Prve in najbolj številne so bila konzumna društva; njihova poglavitna naloga je bila dajati v lastnih prodajalnah članom živila in druge življenjske potrebščine po čim nižjih cenah.« Številne konzumne organizacije, ki so nastale po vsej monarhiji, so bile pod okriljem Osrednje zveze avstrijskih konzumnih društev na Dunaju. – Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 301, 302.

220 Studen in Kresal, *Življenjske razmere*, str. 153.

bili z delovanjem društva očitno zadovoljni in so ga priporočali naprej, saj je število članov hitro naraščalo. Nekolikšen upad članstva je zaznati neposredno pred začetkom vojne, a je to kmalu začelo (ponovno) naraščati; eden od razlogov je bilo tudi dejstvo, da delavci »nikakor ne utegne[jo] čakati po več ur ali pa cele popoldneve na kruh pred vojnimi prodajalnami katerih je malo število«.²²¹

Tabela 1: Razvoj I. ljubljanskega konzumnega društva do vključno leta 1915

Leto	Število prodajaln	Število članov	Prodaja blaga (v kronah)
1908	3	365	68.981,08
1909	5	845	242.078,33
1910	8	1505	404.648,83
1911	10	1635	513.058,61
1912	10	1736	556.186,67
1913	10	1459	580.355,67
1914	10	1537	764.449,15
1915	10	1797	931.700,66

Vir: *Delavec*, 17. 1. 1917, str. 3, Konsumno društvo za Ljubljano in okolico v letu 1916

Delavec, ki je velikokrat (z negativnim predznakom) komentiral aprovizacijo mesta, je v začetku leta 1917 pohvalil obstoj t. i. konzumov: »Občine so morale ustanavljati občinske aprovizacijske odbore, država je morala poseči z vsemi možnimi represalijami, ljudje so tarnali itd. – Konsumna društva niso šla za bogve kakšnim dobičkom – njih naloga je bila: preskrbeti člane s potrebščinami. /.../ Kakor so postajala živila redkejša, dragocenejša, tembolj se je kazal pomen – dobre organizacije konsumentov.«²²²

Med vojno je tudi ljubljansko učiteljsvo, ki je živelo v nezavidljivih finančnih razmerah, ustanovilo svoj aprovizacijski

²²¹ SI_ZAL_LJU/0489, Reg. I, t. e. 1789, a. e. 1629, št. 738.

²²² *Delavec*, 17. 1. 1917, str. 3, Konsumno društvo za Ljubljano in okolico v letu 1916.

odbor. Tega je sestavljalo dvajset članov, združeval je zastopnike Slomškove zveze, Zaveze, nemškega Landeslehrervereina in upokojencev. Z njegovim delom so bili člani očitno zadovoljni, saj je poleti 1918 *Učiteljski tovariš* objavil naslednjo oceno: »S pohvalo moramo priznati, da je odbor jako marljiv in da je dosegel že marsikaj v korist ljubljanskemu učiteljstvu.«²²³

Moka in kruh

V Ljubljani so spomladi in poleti 1915 poleg vojnih trgovin vrata začele odpirati tudi vojne pekarnе.²²⁴ Tudi v teh so lahko kupovali le tisti, ki so se »izkazali z izkaznico mestne vojne prodajalne«.²²⁵ Pred vojnimi pekarnami so se, prav tako kot pred vojnimi prodajalnami, kmalu začele viti vrste. Žalostno dejstvo pa je bilo, da obstoj takšnih obratov in čakanje na kruh nista bila vedno zagotovilo, da so ljudje živila tudi dobili: »Ne dobi se ne moke ne kruha. Redarji gonijo ljudi izpred vojne prodajalne. Ljudstvo je razdraženo. Ko so čakali pred vojno prodajalno kakor duše v predpeklju, je zapel neki hudomušnež ginljivo pesem: Lepa naša domovina, nima kruha, nima vina. Takoj je pristopil redar in ga odgnal v zapor.«²²⁶ Med prebivalci je začela naraščati nestrpnost: »Zvečer po 100 ljudi pred vojno prodajalno v Prešernovi ulici in pred pekarno v Gerb. hiši, gneča, kriki, podenje.«²²⁷ Prerivanje, zmerjanje, poškodbe. Ljudi so pomanjkanje, slaba organizacija in nered vznejevoljili, ženske so proti kartam 8. maja 1915 celo protestirale.²²⁸

223 *Učiteljski tovariš*, 12. 7. 1918, str. 2, Osnujmo si lastno aprovizacijo.

224 Gl. npr. *Slovenec*, 28. 7. 1915, str. 4, Ljubljanske novice. *Slovenski narod*, 4. 5. 1915, str. 3, Dnevne vesti. *Slovenski narod*, 10. 5. 1915, str. 4, Dnevne vesti. *Slovenski narod*, 28. 7. 1915, str. 4, Dnevne vesti. *Slovenski narod*, 30. 7. 1915, str. 3, Dnevne vesti.

225 MNZS, ZRP, Razglas (1. 5. 1915).

226 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 154. Notranje ministrstvo je mdr. zbiraloro poročila iz dežel o tem, kakšno je razpoloženje med prebivalci, kakšni so njihovi odzivi na aprovizacijo, kakšen odnos imajo do vojne ipd. Ukrepalo je proti osebam, ki so svoje nezadovoljstvo izražale preveč na glas: »Razlog za aretacijo je bilo lahko tudi nezadovoljstvo s črnim kruhom.« – Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 189.

227 Milčinski, *Dnevnik*, str. 146 (17. 12. 1915).

228 O ženskih demonstracijah proti slabi preskrbi gl. Selišnik, *Ženske v zaledju*.

Razmere so bile podobne tudi v nekaterih drugih večjih mestih monarhije. V letu 1915 so se povsod pritoževali predvsem zaradi pomanjkanja, pa tudi zaradi kakovosti kruha. Proti vojnemu kruhu, »ki resno ogroža zdravstveno stanje prebivalstva«, je protestiral tudi praški mestni fizikat. Poudaril je, da kruh, ki ga pečejo peki, večinoma ne ustreza zakonitim predpisom, vseboval naj bi zdravju škodljive primese, ki so pri številnih prebivalcih Prage povzročile želodčni in črevesni katar ali vnetje. Po preiskavi so zapisali, »da pečejo mnogi peki kruh, ki sploh ne vsebuje nikake pšenične ali ržene moke, temveč sestoji iz zmesi fižolove moke in v oblicah kuhanega in razmečkanega krompirja, kateri je primešano nekaj koruzne moke in zmlete žagovine!« Na Dunaju so odkrili celo primere, ko so bili krušni moki primešani gips, drobno zmlet pesek, les in podobno.²²⁹ Leto 1915 ni ničesar prihranilo niti Tržačanom. To se je seveda poznalo tudi na kakovosti (vojnega) kruha, ki je bil »trd kot kamen, zrnast, drobljiv, težko prebavljiv, odvratnega okusa in neprijeten za želodec«. ²³⁰ Pavla Hočevar je o njem zapisala: »Pa smo dobili kruh z okusom po plesni, čudne vijoličastosive barve in z obilnimi sledovi zmletega klasja. Srce se nam je trgalo ob pogledu na sestradane otroke, ki so hlastno planili na ta borni košček, in ob pogledu na bolnike, ki se jim je pri priči obračal želodec, na porodnice, ki so morale dojenčku dajati življenje ob taki hrani /.../«²³¹

*

Kljub uvedbi nakaznic je kmalu postajalo jasno, da se zaloge moke nezadržno manjšajo. 21. junija 1915 je izšel cesarski ukaz, ki je stopil v veljavo 23. junija 1915 z namenom, »da se zagotovi preskrbovanje prebivalstva naše monarhije z žitom in moko ter se prepreči pomanjkanje hrane«. ²³² Določal je, da

²²⁹ *Slovenski narod*, 28. 4. 1915, str. 4, Dnevne vesti.

²³⁰ Torkar, *Vojaško življenje v Trstu*, str. 388.

²³¹ Hočevar, *Pot se vije*, str. 95.

²³² *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 7. 1915, str. 77–82, tu str. 77, Zagotovitev preskrbovanja z žitom in moko nove letine.

ves žitni pridelek leta 1915 (pšenica, rž, pira, ajda, oves, ječmen in koruza) zaseže država. Država je s tem ukazom zasegla tudi morebitne zaloge žita iz leta 1914. Kmetje so lahko obdržali le količine žita, ki so bile določene za domačo porabo ali seme. Zaplenjeno žito je bilo namenjeno v odkup Vojno-žitnemu prometnemu zavodu. Načela za porabo je določil minister za notranje zadeve v sporazumu s poljedelskim, trgovinskim in finančnim ministrom na podlagi preračuna splošnih stroškov. Politične deželne oblasti ali občine, ki so bile pooblaščen za uravnavo preskrbe, so morale določiti prodajno ceno za promet na drobno, ob predložitvi ustreznih izkazov so morale uravnnavati oddajanje moke in kruha v točno določenih količinah, na točno določenih krajih, ob vnaprej določenih urah. Njihova naloga je bila, da odredijo oziroma spremljajo izdelavo in peko t. i. enotnega kruha in njegovo prodajo v okviru zakonskih določil.²³³

Konec leta 1915, ki je beležilo relativno ugodne vremenske razmere in na Kranjskem nekoliko več obdelanih kmetijskih površin kot v letu 1914, se je izkazalo, da je bila temu primerno tudi boljša žetev – pridelek pšenice je bil na primer večji kar za 28 odstotkov –, čeprav še vedno slabša kot v predvojnih letih.

Tabela 2: Primerjava letin 1914 in 1915

	Obdelana zemlja (v hektarih) 1914	Obdelana zemlja (v hektarih) 1915	Pridelek (v centih) 1914	Pridelek (v centih) 1915
Pšenica	26.261	26.889	186.309	238.609
Rž	12.512	12.545	78.275	98.442
Ječmen	9.958	10.193	78.125	103.799
Oves	13.259	13.356	130.756	136.320

Vir: *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 9. 1915, naslovnica, Letina 1915

Kljub spodbudnemu rezultatu so pomanjkanje moke in kruha ter dolge vrste postali vsakodnevna stalnica, odprla se je

²³³ Prav tam, str. 77–82.

nova fronta, na kateri je potekal dobesečen boj za kruh. Novembra leta 1915 je Milčinski zabeležil: »Dopoldne še nič moke, nič kruha. Popoldne naval ljudstva na vojno pekarno (prej Šrajevo), se trgali za gorek kruh. – Anči se šla gnest in izvojevala dva hleba.«²³⁴ Stisko mnogih so vsaj malo olajšale šale, ki so s črnim humorjem obravnavale aktualne dogodke. Sin vpraša: »Ata, kakšen pa je vendar kruh iz moke štev. 0?« Oče odgovori: »Se boš že prepričal prihodnji teden! Saj mama /.../ napoveduje, da nima v bodoče iz česa peč.«²³⁵

Zadnja odredba, ki je leta 1915 obravnavala kruh, je bila sprejeta 20. decembra. Pekom in slašničarjem je prepovedala »jemati od tretjih oseb napravljeno testo v peko«, saj so oblasti menile, da bodo tako imele boljši pregled nad porabo moke. »Občinstvo se torej opozarja, da s 1. januarjem 1916 peki ne smejo jemati v pečenje ne štruc ne hlebcev, ne potic in drugega doma izdelanega testa.«²³⁶ Nad to uredbo so še posebej negodovali tisti, ki so s kupljenim kruhom prejeli neljube »dodatke«, ki so se vse prevečkrat znašli v hlebcu: »Naznanjam, da se je – žal – tudi meni zgodilo, da sem našla 13. t. m. v hlebu kupljenega kruha – celo hrbtišče ščurka. Ker takega kruha vendar ne more nihče vžiti, sem načela drug hleb in ga dala otrokom. Kar zakliče moja štiriletna hčerka: Oj. mamica, ali je to čebela? Ko pogledam, vidim na svojo žalost, da ni bila čebela, ampak popoln ščurek, ne da bi mu manjkala le ena trepalnica.«²³⁷ In: »Ko je jedla moja hči Julijana kruh se ji je naenkrat zadrila v jezik igla, ki je bila v kruhu. /.../ Pripominjam še, da je bila igla sicer brez glavice, a je bilo najti v kruhu tudi nit.«²³⁸

234 Milčinski, *Dnevnik*, str. 144 (30. 11. 1915).

235 *Ilustrirani glasnik*, 7. 10. 1915, str. 60.

236 *Slovenec*, 28. 12. 1915, str. 5, Ljubljanske novice.

237 *Slovenski narod*, 21. 7. 1914, str. 4, Dnevne vesti.

238 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1798, a. e. 1630, št. 489.

Meso, jajca, mleko

Kot omenjeno, je v letu 1915 poleg moke in kruha začelo primanjkovati tudi drugih živil: »Na ljubljanskem trgu je sedaj velika borba. Kadar prinese kaka prodajalka kaj živil, jo hipoma obsujejo; vsakdo bi rad kupil. Dobi se že malo živil. Vojaki prihajajo z vozmi na trg in pokupijo vse.«²³⁹ Pomanjkljiva je bila predvsem preskrba Ljubljančanov z govejim in svinjskim mesom. Zaradi prekinjenega dotoka živine iz Srbije in Galicije ter zaradi goveje kuge²⁴⁰ so bili hlevi skoraj prazni. Mesarji so leta 1915 zaklali 1.151 glav goveje živine manj in 9.164 glav prašičev več kot leta 1914, a večinski porabniki zadnjih so bili predvsem vojska in bolnišnice.

Zaradi pomanjkanja mesa je maja 1915 v veljavo stopila naredba, ki je uvedla dva brezmesna dneva. V trgovinah so smeli meso prodajati le pet dni v tednu (ob nedeljah, ponedeljkih, sredah, četrtnih in sobotah), enako je veljalo za strežbo v gostilnah; določba je izvzela klobase, pljuča, jetra, ledvice in možgane, jezik, vranico pa tudi divjačino, ribe in drobnico. Ta dan je prinesel še eno odredbo – o omejevanju klanja goveje živine in prašičev. Za klanje je bilo prepovedano prodajati krave, telice in svinje, ki so breje »že toliko, da se jim pozna«. Prepoved klanja je veljala tudi za molzne krave, teleta in vole do dveh let in pol.²⁴¹

S 1. avgustom 1915 je bila za Kranjsko dobava klavne goveje živine za vojaške potrebe določena na 1.000 glav na teden.²⁴² Deželni odbor je protestiral, da je ta številka previsoka, da Kranjska toliko glav živine ne bo mogla preskrbeti. Deželni glavar Ivan Šusteršič je glede tega osebno posredoval pri vojnem ministrstvu na Dunaju, ki je konec oktobra v Ljubljano poslalo posebnega odposlanca. 29. oktobra 1915 je pri deželni vladi pod

239 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 154.

240 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 19.

241 MNZS, ZRP, Razglas (11. 5. 1915). *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 7. 1915, str. 76, 77, Pregled novejših, gospodarskih razmer se tičečih zakonitih naredb. *Slovenski narod*, 22. 5. 1915, str. 4, Dnevne vesti.

242 O tem, kako so za vojsko domačini dajali na razpolago svoja bivališča in tudi živino, gl. Kladnik, Vojaštvo in Maribor v času 1. svetovne vojne.

predsedstvom deželnega predsednika barona Schwarza potekal dolgotrajen posvet, ki sta se ga poleg vojaških in vladnih funkcionarjev ter deželnega glavarja Šusteršiča udeležila še zastopnika deželnega odbora: deželni odbornik, kanonik msgr. dr. Evgen Lampe,²⁴³ in deželni kulturni nadzornik, cesarski svetnik Gustav Pirc. Predstavniki Kranjske so dokazovali, da zmore dežela glede na slab gospodarski položaj vojski tedensko dobaviti le 900 glav goveda. Vojaški zastopniki predstavljenim statističnim podatkom niso povsem verjeli, češ da niso zanesljivi, predvsem pa so poudarjali, da armada celotno število glav živine potrebuje neposredno iz dežele same, saj prometne težave onemogočajo dovoz iz zaledja. Po dolgotrajnih pogajanjih so vojaški zastopniki le popustili in se zadovoljili z dobavo 5.000 glav (namesto prvotno določenih 10.550) za meseca november in december skupaj. Časnikar *Slovenca* je zapisal: »To je pa le provizorij.«²⁴⁴

Za 1. in 2. december 1915 je bil predviden popis goveje živine in prašičev – za mesto Ljubljana v mestni posvetovalnici, na Barju in v Spodnji Šiški pa od hiše do hiše.²⁴⁵ Odgovorni so bili prepričani, da se bo na podlagi tega štetja urejala dobava kranjske dežele od začetka leta 1916 naprej. Ljudi so mirili, naj v novembru in decembru, ko je bilo treba vojski oddati še veliko živine, potrpijo in vzdržijo do božiča, ko se bo »dobava tako glede števila kakor glede načina – na novo določila.«²⁴⁶

*

V Ljubljani je praktično od začetka vojne primanjkovalo tudi mleka in mlečnih izdelkov ter jajc: »Na trgu nič jajc, jih ženske skrivajo, niso zadovoljne s ceno /.../ Bo treba kure prijeti po zakonu o vojnih dajatvah, da bodo bolj legle.«²⁴⁷ Na podlagi četrtega člena cesarske naredbe, izdane 1. avgusta 1914, je deželna

243 Evgen Lampe, * 1874; † 1918, duhovnik in gospodarstvenik v deželnem odboru, med prvo svetovno vojno član prehranjevalnega urada na Dunaju. – *Lampe, Evgen (1874–1918)*.

244 *Slovenec*, 30. 10. 1915, str. 4, Rekvizicija klavne živine na Kranjskem.

245 *Laibacher Zeitung*, 27. 11. 1915, str. 1974, Razglas (popis goveje živine in prašičev).

246 *Slovenec*, 30. 10. 1915, str. 4, Rekvizicija klavne živine na Kranjskem.

247 Milčinski, *Dnevnik*, str. 43 (13. 10. 1914).

vlada proti pomanjkanju jajc ukrepala poleti 1915 in odredila, da morajo lastniki jajc iz sodnih okrajev Mokronog, Litija, Višnja gora, Trebnje in Žužemberk vse svoje zaloge jajc (izvzeta so bila jajca za domačo porabo rejčevih družin) prodajati izključno samo v ljubljanski mestni občini. V nameri, da bi projekt potekal brez nevšečnosti, je ljubljanska mestna občina v vsakem izmed teh sodnih okrajev organizirala svojo posebno nabiralnico jajc. Če bi bilo treba, je bila pripravljena najeti »posebne zaupnike za pobiranje jajc od vasi do vasi, od hiše do hiše. Da pa se ne bi jajca drugam izvažala po ovinkih, ima orožništvo strogo naročilo, obračati prometu z jajci svojo posebno pozornost in nastopati z vso ostrojtjo proti vsem, ki bi hoteli na kakršen koli način kršiti to odredbo.«²⁴⁸ Ker so v okraje, ki bi morali jajca prodajati samo ljubljanski mestni občini, po nakupih hodili razni prekupevalci, pooblašчени in nepooblašчени vojaki idr., so se cene jajc le še dvigale, pomanjkanje pa poglobljalo.²⁴⁹ Z intervencijami orožništva se je položaj toliko izboljšal, da je ljubljanska aprovizacija lahko začela prodajo jajc po mestnih vojnih prodajalnah. Stranke je obvestila, da jih lahko kupi »vsakdo za svojo lastno porabo«, hkrati pa jih je opozorila, da morajo mestnemu tržnemu uradu naznaniti vsakogar, ki bi trgoval z jajci, kupljenimi v mestni aprovizaciji, saj bi s tem zlorabljal sistem ljubljanske mestne aprovizacije.²⁵⁰

Opozorila bi, da je bil dovoz jajc kljub sistemski ureditvi odvisen od tega, kako so valile kokoši, na primer pozimi 1915/1916 mestna aprovizacija ni prejela niti 200 jajc na teden.²⁵¹ Takšni valovi so po celi državi sprožili nezadržno višanje cen. Spomladi 1916 so oblasti tako prišle do zaključka, da je za nadzor nad jajci in regulacijo prodaje potreben poseben organ na ravni države. Ustanovljena je bila centralna nakupovalnica za jajca Miles. Ta je skrbela za prerazporeditve jajc med posameznimi aprovizacijskimi okraji, za dodeljevanje uvoženih jajc (iz Bolgarije in

248 *Slovenski narod*, 4. 8. 1915, str. 3, Dnevne vesti.

249 *Slovenski narod*, 14. 6. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

250 *Slovenski narod*, 14. 8. 1915, str. 4, Dnevne vesti.

251 *Slovenski narod*, 4. 1. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

Romunije) glede na potrebe posameznih aprovizacijskih okrajev in za izvoz jajc v Nemčijo (glede na pogodbo ji je Avstrija namreč vsak mesec poslala 3.000 kosov).

Kljub temu da si je Miles prizadevala za redno, enakomerno in finančno ugodno preskrbo z jajci,²⁵² so bile variacije dogodka s konca leta 1914 prisotne tudi vse naslednje zime: »Hudi časi za jajca /.../ Danes jih baje ženska prodajala. Gospodinja: ‚Po čem jih štemate?‘ Kmetica: ‚po 6‘. Gospodinja: ‚Postava pravi po grošu. Koj grem po policaja!‘ Kmetica: ‚Tako? Pa naredite iz policaja Eierspeis!‘ Pobralla košaro in šla.«²⁵³

*

Da prva desetletja 20. stoletja za vprašanje preskrbe Ljubljane z mlekom, ki bi moralo biti vedno aktualno, ni bilo pravega zanimanja,²⁵⁴ nas prepriča dejstvo, da je v Ljubljani belega zlata²⁵⁵ primanjkovalo že leta 1915: »Radi bi dobili liter mleka več, naša mlekarica bi rajši množino skrčila. Žena ji podarila bluzo, da se ji prikupi za en liter, bluzo je vzela, mleka ni prinesla.«²⁵⁶ Največja težava je bila v tem, da je bilo mesto vezano na neurejeno dovažanje mleka iz okolice, nič manjša pa zaradi rekviriranja mleka za potrebe vojske in zaradi pomanjkanja krmil za molznice, posledično je v tej točki svoje terjala »kuga na gobcu in parkljih«, ki je živalim vzela zdravje in mlečnost.

Ljubljanska mestna občina se je v upanju na izboljšanje položaja preskrbe obračala na mlekarne in mlekarske zadruge v ožji in širši okolici, njihov odgovor pa se je največkrat glasil, »da je vojaška oblast rekvirirala vse mleko«.²⁵⁷ Mlekarna Prevoje se ni potrudila niti z navedbo razloga, na klic na pomoč se je odzvala

252 *Slovenec*, 20. 3. 1916, str. 4, Kupčija z jajci.

253 Milčinski, *Dnevnik*, str. 44 (17. 10. 1914).

254 Pokazatelj tega je mdr. zapis Ide Guštin, Preskrba Ljubljane z mlekom, str. 244, ki je nastal leta 1939: »Kako malo se Ljubljana interesira za mlekarstvo in kmetijstvo sploh, se vidi že iz tega, da ni mogoče dobiti nobene prave statistike. Dobimo sicer statistike živil, ki jih mesto potrebuje odnosno porabi, od kod in kako pridejo ta živila v mesto, za to se nihče ne briga, četudi je zelo važno.«

255 Watson, *Ring of Steel*, str. 353.

256 Milčinski, *Dnevnik*, str. 135 (7. 10. 1915).

257 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 328.

stvarno in suhoparno: »Na cenjeno pismo z dne 24. 4. 1915 /.../ Vam naznanjamo, da Vam ne moremo mleka pošiljati.«²⁵⁸

Novembra 1915 je bila izdana odredba, s katero so oblasti želele omejiti porabo mleka oziroma prepovedati porabo mleka »v namene, ki se danes smejo imenovati luksus«. Prepovedale so uporabo mleka za krmljenje ter za tehnične in industrijske namene (kar je vključevalo izdelavo sladoleda, čokolade in bonbonov), prepovedale so prodajo smetane. Izdelovanja sira niso popolnoma prepovedale, vendar so smeli sirarji uporabiti le tolikšno količino mleka, kot so jo pri svojem delu porabili leta 1911. Odredba je deželnim vladam ponujala možnost, da po gostilnah in kavarnah med določenimi urami prepovejo točenje mleka ali njegovo dodajanje k drugim pijačam. Ljubljanski magistrat se je v začetku leta 1916 odločil, »da je /.../ od 8. aprila 1916 naprej v celem okrožju ljubljanskega mesta prepovedano v kavarnah in gostilnah oddajati od 9. ure 30 minut dopoldne do 7. zvečer mleko ter delati in oddajati mlečne pijače«²⁵⁹ (11. decembra 1916 je izšla odredba, po kateri so v kavarnah belo kavo lahko stregli le od 5. ure zjutraj do 10. ure dopoldne).²⁶⁰ Prav tako so bile legitimne omejitve porabe kondenziranega mleka,²⁶¹ ki ga je spomladi 1916 Vojnopomožni urad dobavil v večjih količinah. Del nizozemskega kondenziranega mleka, ki je vsebovalo devet odstotkov maščobe, je bil namenjen otroškim zavetiščem in bolnišnicam, le del pa trgovcem za prodajo na drobno.²⁶²

Zaradi pomanjkanja mleka v Ljubljani je deželna vlada na predlog ljubljanskega mestnega magistrata 26. novembra 1915 mestne veljake pooblastila, »da sme mlekarice prisiliti, katere so doslej nosile mleko v Ljubljano, a so ga začele strankam odpovedovati, da ga morajo še nadalje nositi dotičnim odjemalcem, kolikor ga ne potrebujejo za svojo najnujnejšo domačo porabo«. Proti mlekaricam, ki so svojim stalnim odjemalcem prenehale

258 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 331.

259 MNZS, ZRP, Razglas (1. 4. 1916).

260 *Slovenec*, 9. 12. 1916, str. 6, Ljubljanske novice.

261 *Slovenec*, 29. 11. 1915, str. 4, Dnevne novice.

262 *Slovenec*, 10. 4. 1916, str. 6, Ljubljanske novice.

dostavljati mleko brez tehtnega vzroka, so oblasti lahko kazensko ukrepale.²⁶³

»Ali imaš izkaznico za mleko?« (razglednica)

Vir: Zbirka Walterja Lukana²⁶⁴

Sliko o tem, kakšno je bilo stanje na terenu, si do določene mere lahko ustvarimo na podlagi primera s šišenske tržnice: »Razmere na našem trgu so neznosne.« Prebivalci so apelirali na tržno nadzorstvo, naj postavi na trg tržni organ, ki bo urejal kaotične razmere. Finančno ne najslabše stoječim ženskam (večinoma naj bi bile žene železniških uslužbencev) so očitali, da zgodaj zjutraj sistematično pokupijo vse mleko na tržnici, potem pa grejo s svojimi pomočniki po cesti proti Dravljam in Šentvidu nasproti mlekaricam iz ljubljanske okolice in tudi od njih po višjih cenah odkupijo mleko, namenjeno Šiškarjem: »To

²⁶³ *Slovenski narod*, 17. 4. 1916, str. 4, Dnevne vesti.

²⁶⁴ Zahvaljujem se cenjenemu kolegu prof. dr. Walterju Lukanu, da mi je dovolil objavo razglednic, ki ju hrani v svoji zbirki.

mleko, kakor se same bahajo, doma prekuhajo in posnemajo, napravijo maslo, ostalo mleko pa prodajajo potem prav drago vojakom in beguncem. V takozvanih kurjih zavodih jim je vojaštvo že prepovedalo prodajanje mleka. In kolikor nam je znano, so bile nekatere tudi že policijsko kaznovane.« Razočarani meščani so v pritožbi, objavljeni poleti 1915 v *Slovenskem narodu*, sicer pohvalili delo policije, hkrati pa komentirali, da bi se morala taka dejanja povsem in na splošno prepovedati.²⁶⁵

Kljub pozivom oblasti, naj kmetje oddajajo čim več mleka in mlečnih izdelkov, ter kljub maksimiranju cen se težava v preskrbi z mlekom ni stabilizirala, še manj sanirala. Po mestu se je začelo ugibati, ali oziroma kdaj bodo uvedli nakaznice za mleko. Mnogim je razpoloženje vsaj za kratek čas dvignil odgovor na vprašanje, zakaj ni mleka, ki se je glasil: »Ker sede v prehranjevalnem uradu sami biki.«²⁶⁶

*

Odsek za aprovizacijo Ljubljane si je v začetku leta 1915 močno oddahnil, ko je preskrbo vojaštva, ki je bila od začetka vojne njegova skrb, prevzela vojaška uprava. Istočasno pa se je zavedal, da obstoječemu sistemu racioniranja kljub temu ne bo uspelo prehraniti vseh Ljubljančanov. Odločil se je za nov ukrep: za brezplačno oddajo mestnih njiv finančno slabše stoječim družinam. Pri tem mu je bil za zgled med drugim tudi magistrat v Budimpešti, ki je marca 1915 izdal odredbo, s katero je v brezplačen najem začel deliti svoja zemljišča vsem, ki so bili za lastne potrebe pripravljeni gojiti krompir, koruzo, fižol in grah. Tudi v Celovcu je mestna uprava oddajala prebivalcem svoja zemljišča v velikosti 100 kvadratnih metrov, »da nasade pomladanska zelišča in krompir«.²⁶⁷

Članom aprovizijskega odseka je bilo jasno, da so take geste daleč od popolne samooskrbe, ki bi pomenila stabilnejše

265 *Slovenski narod*, 6. 7. 1915, str. 3, Dnevne vesti.

266 Milčinski, *Dnevnik*, str. 300 (19. 11. 1917).

267 *Slovenski narod*, 18. 3. 1915, str. 4, Dnevne vesti.

preskrbno stanje, zato so v želji, da Ljubljanci jeseni 1915 ne bi ostali brez živil, trdno sklenili poskrbeti (vsaj) za zaloge krompirja, sladkorja (Zadružna zveza v Ljubljani je kranjski deželni odbor na »občutno pomanjkanje sladkorja v deželi« opozarjala že prvi polovici leta 1915)²⁶⁸ in kuriva. Pri tem so mestnemu magistratu naročili, naj začne dosleden boj proti prekupčevanju in draženju živil: »V vsakem takem slučaju se ima krivca takoj odstraniti s trga.«²⁶⁹ Finančno nebrzdano trgovanje je ljubljanski magistrat po ukazu deželne vlade za Kranjsko, izdanem 16. julija 1915, poskušal omejiti z določitvijo najvišjih cen za nepogrešljive potrebščine (prva takšna odredba je izšla 1. avgusta 1914). S to odredbo so preuredili vse do takrat obstoječe določbe. Poostрили in izpopolnili so določbe o beleženju zalog, preskrbovanju z nujno potrebnimi izdelki in »pretiravanju cen«, za prekrške so določili stroge denarne in zaporne kazni. Ljubljanski magistrat je pri tem pristavil, da morajo biti cene na trgu objavljene na vidnem mestu na posebnih deskah. Dodal je, da maksimalne cene ne veljajo le za živila, ki se prodajajo ali kupujejo na trgu, marveč tudi za tista, s katerimi se trguje v mestnih trgovinah.²⁷⁰ Da se novih pravil ljudje niso držali, izpričuje zapis Milčinskega: »Navijanje cen. Samo tozadevnih slučajev imel en teden 18 do 24, torej 4-krat toliko, nego je običajni dohod.«²⁷¹

Kako so razmere v letu 1915 dojemali Ljubljanci, delno pojasni navedek iz kronike primestne osnovne šole: »Raznih odredb drugih še je bilo nešteto, odrejale so: varčevanje z živili, pri našale pouk o ljudski hrani v vojnih časih, ki se je oziral prav na vse in ki bi bil včasih skoraj dokazoval, da je /.../ repa boljša od mesa.«²⁷²

Negotov pogled v prihodnost pa je razbrati iz zapiskov dr. Lampeta: »Župan je v skrbeh. Računa z lakoto.«²⁷³

268 SI AS 38, š. 2231, št. 9116.

269 Delavec, 26. 6. 1915, str. 4, Domači pregled.

270 Laibacher Zeitung, 5. 8. 1915, str. 1297, Razglas (določitev najvišjih cen).

271 Milčinski, Dnevnik, str. 125 (5. 8. 1915).

272 SI_ZAL_LJU/0229, Kronika za leto 1914/15. Gl. tudi SI_ZAL_LJU/0233, t. e. 1, a. e. 15, Kronika 1915/16, str. 22.

273 Ambrožič, ur., Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta, str. 84.

LETO 1916: »VOJNA JE DIVJALA NAPREJ IN BEDA JE ZAČELA KAZATI POVSOD SVOJE REŽEČE ZOBE!«²⁷⁴

Že v letu 1914 je bilo razvidno, da je vojna porušila načelo o cenah, ki so pred vojno veljale za razmerje med ponudbo in povpraševanjem. Monarhija je računala, da ji bo z načelom dekretiranih cen za najvažnejše potrebščine naraščajočo draginjo uspelo preprečiti, a sčasoma je postalo jasno, da mnoge državne odredbe, ki naj bi varovale konzumente, niso dosegle svojega cilja. Položaj civilistov so še dodatno otežili prekupčevalci, ki so izredne vojne razmere iz leta v leto bolj spretno izkoriščali za lastno bogatenje. *Slovenski trgovski vestnik* je zapisal: »Blago gre iz rok v roke in predno pride do konzumenta je prehodilo že 10 prekupcev in vsak je več ali manj profitiral.« Avtor prispevka je poudaril, da je prekupčevanje »škodljiv izrastek trgovanja« in da so prekupčevalci vse kaj drugega kot trgovci.²⁷⁵ Zelo povedna je cena za liter olja: pred vojno je stal eno krono in 50 vinarjev, sredi leta 1916 pa že 18 kron. Poleg vse večje draginje je bilo vse hujše tudi pomanjkanje osnovnih živil, naslednji citat predstavi razmere v Ljubljani pozimi leta 1916:

»Dobi se tako malo moke, za sladkor, kavo in petrolej pa mora človek letati okrog kot norec. /.../ Drago je vse, celo zelje in repa. /.../ Kdor je bogat, se sicer še vedno lahko naje dobrih stvari do

274 SI_ZAL_LJU/0229, Kronika za leto 1915/16.

275 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 5. 1916, str. 44, Draginja in trgovina.

sitega. Živimo že zelo enostavno, pa kljub temu še vedno veliko napravimo. Pač je vse drago. /.../ Maslo se sedaj tudi tu dobi le redko. Maščobe tudi ne, pač pa je slanine dovolj, ampak redko lepe, ker imajo svinje prav tako kot ljudje premalo za žreti.«²⁷⁶

Uredbe, omejitve, prepovedi

Leto 1916, ki ga poznamo po atentatu na ministrskega predsednika grofa Karla von Stürgkha (21. oktober 1916) in smrti cesarja Franca Jožefa (21. november 1916), »ki sta naznanjala zaton monarhije«²⁷⁷ oziroma sta »napovedala začetek novega obdobja in vzbudila upanje, da bo pričakovano ponovno zasedanje državnega zbora sprostilo notranjepolitično življenje«,²⁷⁸ je bilo tudi leto, v katerem so se v Avstriji veliko ukvarjali z vprašanjem, kako izboljšati ali vsaj stabilizirati preskrbo.

Že januar 1916 je prinesel nove predpise o »izdelovanju in razpečavanju kruha in peciva«. Deželna vlada je prepovedala izdelovanje in prodajo drobnega ali malega peciva. Izdelovanje prepečenca je bilo dovoljeno le s posebnim dovoljenjem deželnega oblastva. Prepovedano je bilo izdelovanje slaščic iz pšenične in ržene moke na veliko, obrtniki so za izdelovanje slaščic smeli uporabljati pšenično in rženo moko, vendar le v količini, ki ni presegla 30 odstotkov skupne teže testa. Obrtniško izdelovanje slaščic iz maslenega (listnatega) testa je bilo prepovedano. Ker je za obrtniško izdelovanje veljalo vsakršno izdelovanje peciva za prodajo, se je to določilo nanašalo tudi na pekarnice in gostilne. Kruh so smeli peči iz krušne moke v hlebcih ali štrucih s težo 980 gramov ali 490 gramov, prodajati so ga morali popolnoma ohlajenega.²⁷⁹ Pri tem pa je ukaz iz začetka februarja 1916 določal, da je posameznik dnevno upravičen do nakupa 210 gramov kruha.²⁸⁰

276 NGD0629-0007 (Ljubljana, 8. 12. 1916).

277 Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, str. 173.

278 Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov«*, str. 57.

279 *Deželni zakonik*, 5. 1. 1916. *Laibacher Zeitung*, 5. 1. 1916, naslovnica, Razglas o izdelovanju in razpečavanju kruha in peciva. *Slovenski narod*, 5. 1. 1916, str. 4, Dnevne vesti.

280 *Deželni zakonik*, 11. 2. 1916. *Laibacher Zeitung*, 10. 2. 1916, naslovnica, Ukaz, s katerim

Marca 1916 je bil po naročilu c. in kr. poveljstva »južnozapadne fronte« z dne 24. februarja 1916 izdan razglas, ki je opozarjal na natančno popisovanje in strogo nadzorovanje zalog ter na splošno prepoved prikrivanja in zadrževanja zalog žita, sočivja ter mlevskih izdelkov, določenih za oddajo. Kršenje te postave so ovrednotili kot »izdajstvo domovine« in temu primerne so bile tudi visoke denarne in zaporne kazni (do enega leta), obrtnikom je grozila izguba obrtne pravice. V razglasu je bilo poudarjeno: »Vsako nakupovanje neobhodno potrebnih reči preko tekoče lastne potrebe – požerušstvo – je zaničljivo; oškoduje tržni položaj, otežkoča posebno oskrbovanje revnega ljudstva, nas slabi v gospodarskem boju in krepí naše sovražnike. Tako neupravičeno nakupovanje iz strahu se mora ožigosati kot strahopetstvo in domovini sovražno dejanje.«²⁸¹ Nadzor se je dejansko izvajal, kar izpričuje tudi naslednji navedek:

»Kmetje morajo o vsem, kar pridelajo, točno poročati oblastem, in le, kar potrebujejo za preživljanje njih in njihovih sostanovalcev, lahko obdržijo, vse ostalo morajo oddati (če ne upoštevajo sledi denarna ali celo zaporna kazen). Tudi moj brat mora misliti na to, da bo obsojen na 200 K, zgolj ker je oddal nekaj četrtn rži manj, kot mu je bilo ukazano. Prejšnje leto je imel slab pridelek rži in je moral kupiti žito za domačo porabo. /.../ naš sosed je bil obsojen na plačilo 11.000 K, ker je po mnenju k. c. oblasti oddal premalo žita.«²⁸²

Ministrska naredba je marca 1916 naložila kmetovalcem dolžnost, da obdelajo vsa za setev primerna polja. Skrb za nadzor nad pravočasno in smotrno setvijo so prevzele setvene komisije.²⁸³ Na podlagi cesarske naredbe, izdane 11. junija 1916, pa je deželna vlada za Kranjsko avgusta 1916 »rajonirala« mline. Vsak mlin je dobil svoj rajon, ki so ga lahko uporabljale le tam živeče osebe. Vsak mlinar je moral voditi natančno evidenco, od datuma prevzetja žita, imena in naslova producenta, vrste

se izpreminjajo določila o ureditvi porabljanja žita in mlinskih izdelkov.

281 *Laibacher Zeitung*, 21. 3. 1916, naslovnica, Razglas (prepoved prikrivanja zalog).

282 NGD0596-0007 ([s. l.], 28. 9. 1916).

283 *Slovenski narod*, 3. 3. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

in količine žita do števila oskrbovanih družinskih članov in datuma izročitve moke. Naročnik je moral mletje plačati v denarju, in ne z žitom, s t. i. »merico«.²⁸⁴ Cesarska naredba, izdana 11. junija 1916, pa je naznanjala tudi zaplembo žita in sočivja celotne letine 1916. Ljubljanski mestni magistrat je v razglasu, ki je cesarski naredbi sledil julija 1916, poudaril, da se mora žito ponuditi v nakup komisarju Vojno-žitnega prometnega zavoda. Podčrtal je, da se odreja dolžnost oddaje žita, pridelanega čez domačo potrebo – splošne in brez izjeme –, in to z dnem, ko se žetev pospravi. Poljedelci so bili žito dolžni sami od sebe ponuditi v zakup, ne da bi čakali na poseben poziv, za zamudo ali nesodelovanje so bili strogo kaznovani.²⁸⁵

Spomladi 1916 je na podlagi ministrskega ukaza, izdanega 4. marca 1916, sledila tudi racionirana preskrba s sladkorjem. Določena je bila štiritedenska prodajna doba, posameznik je bil upravičen do nakupa enega kilograma sladkorja.²⁸⁶

Spomladi 1916 so se oblasti ukvarjale tudi z vprašanjem pomanjkanja mleka. 13. aprila 1916 je na podlagi ministrske naredbe, izdane 26. novembra 1915, deželna vlada v Ljubljani z ukazom, izdanim 13. aprila 1916, na predlog ljubljanskega mestnega magistrata glede preskrbe z mlekom odredila prisilno oddajo mleka za vse, ki so dobavo v vojnem času odpovedali brez utemeljenega razloga.²⁸⁷ V težnjah, da bi bilo mleka dovolj vsaj za otroke, je bila junija 1916 izdana tudi prepoved klanja mladih in molznih koz ter koz za rejo.²⁸⁸

Minister za notranje zadeve je z odredbo, izdano 20. maja 1916, izdal nove določbe glede ureditve trgovine z jajci, ki so se smela iz ene v drugo deželo pošiljati le s priloženim potrdilom okrajnega političnega oblastva, zgolj prevozno potrdilo deželne vlade ni več zadostovalo. Kdor je razpolagal z več kot enim

284 *Slovenski narod*, 10. 8. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

285 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 450.

286 *Laibacher Zeitung*, 23. 5. 1916, str. 851, Razglas o zvišanju porabne množine sladkorja za določene kategorije oseb.

287 *Laibacher Zeitung*, 25. 4. 1916, str. 681, Razglas (preskrba z mlekom).

288 *Laibacher Zeitung*, 16. 6. 1916, naslovnica, Ukaz o prepovedi klanja koz in kozličkov.

zabojem svežih ali konzerviranih jajc (zaboj je štel 1.440 kosov), je moral 1. in 15. dne v mesecu svojo zalogo sporočiti političnemu okrajnemu oblastvu.

Odredba, ki jo je izdalo ministrstvo za notranje zadeve 18. junija 1916, je določila popis vseh zalog kave in ustanovitev centralne za kavo, ki je urejala njen promet.²⁸⁹ Kmalu, 9. julija 1916, je sledila uvedba reguliranega nakupa kave, kupiti jo je bilo mogoče le na izkaznice, ki so jih izdali za posamezno osebo. Izkaznica, s katero je bilo mogoče kupiti kilogram kave, je veljala osem tednov. Pravico do izkaznice za kavo so imele osebe, starejše od štirih let, katerih zaloga kave ni presegala enega kilograma.²⁹⁰ Za vse, ki so kavo in napitke iz kave stregli v svojih lokalih, so okrajna oblastva izdajala »prejemalne liste«, na osnovi katerih so jim dodelili ustrezen kontingent.

Trgovinsko ministrstvo je 6. julija 1916 izdalo odredbo z najvišjimi cenami za prašiče, prepovedano je bilo tudi klanje tištih, ki so tehtali manj kot 60 kilogramov. Sredi julija je izšla ministrska naredba glede omejitve porabe mesa in masti – uvedli so tri brezmesne dneve.²⁹¹ Odredba poljedelskega ministra, izdana 9. septembra 1916, je dodatno omejila klanje goveda in svinj. V drugi polovici septembra 1916 je sledil ukaz o uravnavi prometa z mastjo, izdelki iz masti in jedilnim oljem. S 1. oktobrom 1916 so uvedli izkaznice za mast. Od oktobra 1916 je bilo prepovedano nakupovanje prašičev »hode od hiše do hiše«, pri čemer so bile izvzete osebe, ki so nakupovale za Kranjsko deželno mesto za vnovčevanje živine, in osebe, ki so s potrdili o namembnosti – izdajali so jih občinski uradi – kupovale prašiče za rejo.²⁹²

Leta 1916 je krompir, katerega prodajo so do tedaj urejali zgolj z maksimiranjem njegove cene, z odredbo ministra za notranje zadeve, izdano 4. avgusta 1916, prišel pod zaporo. V skladu z odredbo, izdano 30. septembra 1916, so za pošiljanje

289 *Slovenski narod*, 27. 6. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

290 *Laibacher Zeitung*, 6. 7. 1916, naslovnica, Ukaz o ureditvi prometa s kavo.

291 *Slovenski narod*, 17. 7. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

292 *Laibacher Zeitung*, 5. 10. 1916, naslovnica, Ukaz o nakupovanju prešičev hode.

krompirja po železnici zahtevali prevozno potrdilo politične oblasti. Septembra so tako začeli izdajati prevozna potrdila za pošiljke krompirja, ki so bile večje od 100 kilogramov. Politična okrajna oblastva so izdajala prevozna potrdila za dostave v lastnem okraju, »in sicer za proste zaloge krompirja brez vsake utesnitve, in za zaloge, ki so pod zaporo, ako jih odpokličejo politična oblastva sama in ne podružnica vojnega prometnega zavoda za žito«, in za dostave zunaj lastnega okraja »za zaloge krompirja, ki niso pod zaporo, ako množina, ki se naj odpošlje, ne presega 10 merskih stotov«. Obrtnikom, ki so krompir prodajali strankam, je prevozna potrdila izdajala podružnica vojnega prometnega zavoda za žito.²⁹³

Minister za trgovino je septembra izdal dve odredbi, ki sta se nanašali na omejitev točenja piva. Z odredbo, izdano 2. septembra 1916, so pivo v lokalih od ponedeljka do sobote smeli streči med 19. in 22. uro, ob nedeljah pa od 16. do 22. ure. Odredba, izdana 8. septembra 1916, pa je določitev obratovalnih ur prepustila deželnim oblastem, pri čemer ponudniki niso smeli prekoračiti treh obratovalnih ur ob delavnikih ter šestih ob nedeljah in praznikih. Ob obisku lokala si je gost smel privoščiti le en liter te alkoholne pijače.

Ustanovitev Urada za ljudsko prehrano in pogled v organizacijo ljubljanske aprovizacije

V skladu s cesarsko odredbo, izdano 10. oktobra 1916, je bil 13. novembra 1916 na Dunaju pod okriljem notranjega ministrstva ustanovljen osrednji Urad za prehranjevanje prebivalstva ali Urad za ljudsko prehrano, poimenovan Prehranjevalni urad (*Amt für Volksernährung*), ki je začel delovati s 1. decembrom 1916.²⁹⁴ Naloge novega urada so bile: popis vseh zalog, skrb za

293 *Laibacher Zeitung*, 1. 9. 1916, naslovnica, Ukaz o izdajanju prevoznih potrdil za pošiljatve krompirja.

294 *Straža*, 8. 1. 1917, str. 2, Nov minister za ljudsko prehrano.

pravično razdelitev živil in regulacijo cen ter boj proti prekupevalcem in oderuhom.²⁹⁵

Po statutu ga je vodil predsednik (do januarja 1917 Oskar Kokstein), ki je bil podrejen neposredno ministrskemu predsedniku. Predsednik je posloval s pomočjo ravnateljstva, ki ga je poleg njega in dveh podpredsednikov sestavljalo sedem članov, imenoval jih je ministrski predsednik, pri čemer je bil en član imenovan iz kroga vojne uprave v sporazumu z vojnim ministrstvom. Med prebivalstvom in ravnateljstvom je posredoval prehranjevalni svet, ki je štel 40 članov. V enem od komentarjev ob ustanovitvi Urada za ljudsko prehrano preberemo: »Prebivalstvo pričakuje od novega urada veliko, a prezreti ne sme, da se sedanje zaloge absolutno ne morejo pomnožiti.«²⁹⁶

Ustanovitev Urada za ljudsko prehrano je sprožila veliko odzivov, rezultat teh so tudi številni časopisni članki. *Delavec* je na primer zapisal: »Ta osrednja oblast bo morala spraviti v red vse mnogobrojne odredbe in naredbe, ki so izšle v teku dveh in pol let po receptu Stürgkhovem in Hohenburgerjevem, ki jim je zlasti manjkalo enotnosti. Lahka naloga za novi centralni urad pač to delo, ta ureditev ne bo!« Vlada je vnaprej svarila, da se nalog urada ne sme podcenjevati, da njegovo delo ne bo lahko, »čeprav bo opravljal svoje delo z vso preciznostjo, se utegnejo vendar tuptam pojaviti težkoče v dobavljanju potrebščin. Zakaj tudi v deželah sovražnikov, ki jim je odprto morje, se preskrbovanje z živili vrši često neredno. Razmeram je torej kriva izredno dolga vojna.« Menda pa je bilo že marsikomu jasno, da je bil takšen urad ustanovljen – prepozno: »Naloga novega urada v sedanjem trenutku ni več izvedba celotnega dela po svojem presodku, marveč je le košček dela, s katerim uredi in popravi kolikor še gre, ter je ustanovitev v tem trenutku več moralni nego praktiški uspeh.«²⁹⁷

295 *Slovenski narod*, 2. 12. 1916, str. 4, Aprovizacija. *Slovenski narod*, 14. 11. 1916, str. 3, Aprovizacija.

296 *Slovenski narod*, 2. 12. 1916, str. 4, Aprovizacija.

297 *Delavec*, 18. 11. 1916, str. 1, Naloge prehranjevalnega urada.

Delavec je upravičeno menil, da bo imel urad veliko dela. Pri tem ni imel v mislih le nabave in razdeljevanja moke in drugih živil, »ki jih ni v izobilju. Živil pomnožiti tudi predstojnik tega urada ne more«, temveč živila in potrebščine, »ki jih je v izobilju. Tako je na primer s sladkorjem!« Prepričan je namreč bil, da tovarnarji sladkor zadržujejo namenoma in s tem »navijajo cene do oderuštva«. Računal je, da bo uradu z različnimi ukrepi uspelo razrešiti vsaj takšne in podobne težave in kršitve, s čimer bi bilo prehranjevanje prebivalstva vsaj delno olajšano. Dotaknil se je tudi dela aprovizacije, »ki sedaj tako bujno poganja svoje kalice, kakor morda nikdar ne v normalnih razmerah. Dosedanja aprovizacija ni – jagnje.« Tudi kasneje so se velikokrat zasedili očitki, da so aprovizacijski odbori »snovali nakupovalne družbe ter prepuščali preskrbo prebivalstva trgovcem in obrtnikom, ki nekateri nočejo, a drugi ne morejo oskrbovati aprovizacije prebivalstva, in sicer zopet iz politiškega nagiba, da jim s tem omogočajo ‚boljšo eksistenco‘, seveda, svojim volilcem«. Kljub vsemu je *Delavec* prispevek zaključil z besedami: »Prehranjevalni urad imamo. Počakajmo, torej, da vidimo, v koliko se uresničijo vsaj tiste naše nade, ki so uresničljive.«²⁹⁸

Eden izmed prvih ukrepov Urada za ljudsko prehrano je bil odlok, ki ga je naslovil na deželne oblasti glede potrebe po ustanavljanju vojnih kuhinj kot oblike poročstva za »najvarčnejšo porabo živil« in kuriva. Člani urada so razmišljali, da bo, če bo vojna še dolgo trajala, nujnost prehranjevanja v javnih kuhinjah celo uzakonjena oziroma bo prepovedano »pripravljati jedi v malih zasebnih gospodarstvih«. Z menzami so nameravali rešiti več težav: želeli so imeti večji in lažji nadzor nad razdeljevanjem hrane, računali so na varčevanje pri kurivu, prebivalcem bi s kuhanimi toplimi obroki prihranili iskanje živil in mukotrpno čakanje v vrstah. Urad za prehranjevanje je pri pozivu, naj posamezne deželne vlade začnejo organizacijo vojnih kuhinj, poudaril, da:

298 Prav tam. *Delavec*, 9. 12. 1916, str. 1, Aprovizacija – politikum.

1. se lahko v akcijo vključijo le kuhinje ali prehranjevalni zavodi, ki svojim strankam zmorejo dajati najmanj eno popolno kosilo na dan;
2. vojne kuhinje niso dobrodelni zavodi, temveč podjetja, ki se morajo vzdrževati sama;
3. morajo biti ti zavodi vpeti v sistem živilskih nakaznic.²⁹⁹

Urad je poudaril Nemčijo, kjer je bil položaj zaradi vse slabše preskrbe že skrajno napet. Mnogi delavci so morali pustiti svoje službe, da so preživeli, saj so bile zvečer, ko so končali delo, police v trgovinah popolnoma prazne. Brez službe ni bilo plačila, brez denarja ni bilo hrane. Začaran krog pomanjkanja je med drugim sprožil kriminal,³⁰⁰ tudi prostitucijo (spolne usluge za hrano), ki je bila proti koncu vojne v polnem razcvetu.³⁰¹ Oblasti so kot najboljšo možnost rešitve prehranske in nra-
vstvene krize videle prav v javnih kuhinjah. V Nemčiji so do oktobra 1916 tako odprli 1.457 vojnih ali ljudskih kuhinj, v katerih so dnevno skuhali okrog dva milijona obrokov.³⁰²

Kljub relativno zahtevnim pogojem avstrijskega urada za prehranjevanje so na Dunaju v letu 1916 odprli 28 vojnih kuhinj. Že takoj na začetku se je od 540.000 dunajskih družin na hrano v njih prijavilo 5.300 družin. Do leta 1918 pa je na Dunaju delovalo že 68 menz, ki so, če prištejemo še ostale karitativne organizacije, skupaj prehranile okoli 400.000 oseb ali petino Dunajčanov.³⁰³

*

V želji po boljši organizaciji preskrbe je konec leta 1916 Dunaj dobil nov urad, del ljubljanske mestne aprovizacije pa se je preselil v nove prostore. Knjigovodstvo in blagajna urada sta bila že od začetka na Poljanski cesti 13, novembra 1916 so se

²⁹⁹ *Slovenski narod*, 26. 1. 1917, str. 3, Aprovizacija.

³⁰⁰ O porastu t. i. vojno-gospodarskih deliktov gl. Schmied-Kowarzig, *Die wirtschaftliche Erschöpfung*, str. 537.

³⁰¹ Bonzon in Davis, *Feeding the cities*, str. 338.

³⁰² Watson, *Ring of Steel*, str. 354.

³⁰³ Prav tam. *Slovenski narod*, 10. 7. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

jima pridružili referati I. oddelka. Referati II. oddelka so imeli uradni sedež še vedno na mestnem magistratu. Slika mestne aprovizacije, ki se je od začetka vojne le nekoliko razvejala, je bila konec leta 1916 naslednja:

- I. oddelek:
 - Posredovalnica za mleko;
 - Oddaja klavne živine;
 - Blagovni promet (vsi predmeti, ki so bili pod aprovizacijo, razen mleka, moke, kruha, zdroba in fižola);
 - Vojna kuhinja;
 - Vojna prehrana po znižani ceni;
 - Nadzorstvo nad prometom (zlasti izvozom živil);
 - Živilska policija;
 - Oddaja strokovnih mnenj;
 - Sestava tržnih cen;
 - Transportna dovoljenja.
- II. oddelek:
 - Moka, kruh, zdrob in fižol (s 16. decembrom 1916 je tudi ta referat začel poslovati na Poljanski cesti 13);³⁰⁴
 - Tržno-polijsko nadzorstvo;
 - Nadzorstvo in izvajanje cesarskih in ministrskih naredb, tičočih se nadzorstva aprovizacije, zlasti maksimalnih cen ter zasledovanje navijanja cen;
 - Oddaja tržnih cen.³⁰⁵

Kako izboljšati preskrbo z moko?

Za spomladansko setev leta 1916, ki jo je nadzirala žetvena komisija,³⁰⁶ so v ljubljanski občini namenili 25 odstotkov mestnih površin, vendar je bilo zanjo poleg pomanjkanja delovnih moči in vprežne živine značilno tudi pomanjkanje semen. Kmetom je primanjkovalo »do 50% semenskega krompirja, 80% semenskega ovsa, 90% semenskega ječmena /.../, 70% semenske

304 *Slovenski narod*, 16. 12. 1916, str. 6, Aprovizacija.

305 *Slovenski narod*, 17. 11. 1916, str. 3, Aprovizacija.

306 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 31.

ajde, ki jo je v l. 1915 v Sp. Šiški uničila toča. Koruze in prosa se je na področju MOL le malo sejalo, potrebovali pa so še 70% jare semenske rži in 30% semenskega fižola. Po izračunih naj bi primanjkovalo še 50% delovnih moči in od 25 do 30% vprežne živine.« Temu primerno je bila letina 1916 relativno slaba,³⁰⁷ proizvodnja žita na osebo je v Avstriji znašala le okoli 72 kilogramov, medtem ko je na Ogrskem znašala okoli 203 kilograme.³⁰⁸ Čeprav je mestna aprovizacija svoje zaloge popolnjevala z zakonskimi zaplembami in je kranjski deželni glavar Ivan Šusteršič zaradi slabe aprovizacije z moko³⁰⁹ urgiral na Dunaju pri takratnem notranjem ministru Hohenloheju,³¹⁰ se položaj v letu 1916 ni stabiliziral. To je, prvič, razvidno iz ukaza o mešanju moke za kruh, ki ga je izdala kranjska deželna vlada 19. oktobra 1916. Pri peki kruha so smeli uporabljati največ 60 odstotkov pšenične in ržene moke, najmanj 40 odstotkov cele teže kruha so morale predstavljati »nadomestne snovi«, to so bile krompirjeva moka, krompirjeva kaša, koruzna moka in ječmenova moka. To določilo je veljalo za obrtniško izdelovanje kruha in peko kruha v gospodinjstvih.³¹¹ Slab položaj je, drugič, razviden iz prepovedi, ki je velevala: »Nič več kruha v gostilnah in kavarnah!«³¹² Na podlagi 19. člena cesarskega ukaza, izdanega 11. junija 1916, je namreč deželni predsednik izdal akt o uravnavi oddaje kruha: »V gostilniških in krčmarskih obratih (jedilnicah, kavarnah) in sicer tako v obratnih prostorih, kakor tudi čez cesto, je prepovedano oddajati kruh.« Ta prepoved se ni nanašala na prodajo kruha potnikom in železniškim uslužbencem v kolodvorskih gostilnah. Kot izjemo je deželna vlada poudarila tudi »obrate, kjer dobivajo hrano v prvi vrsti v večjem številu delavci (delavske kantine)«.³¹³

307 Gl. npr. Ambrožič, ur. *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta*, str. 134.

308 J. Šorn, *Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni*, str. 67.

309 *Slovenec*, 29. 12. 1915, str. 5, *Dnevne novice*.

310 Konrad Hohenlohe, * 1863; † 1918, kot notranji minister je odstopil 31. 10. 1916. – *Konrad zu Hohenlohe-Schillingsfürst*.

311 *Deželni zakonik*, 28. 10. 1916.

312 *Delavec*, 28. 10. 1916, str. 2, *Domači pregled*.

313 *Deželni zakonik*, 28. 10. 1916.

V začetku leta 1916, ko so kruh prodajali v več ljubljanskih vojnih prodajalnah in po dvajsetih pekarnah,³¹⁴ so tudi takrat, ko je mesto imelo moko in peki delo, vrste še naprej namigovala na težke čase: »Vkljub temu pa se dogajajo dan za dnem razni navali na prodajalne, katerih posledice so razne razbite šipe in druge nerednosti. Glavni vzrok tiči gotovo v tem, da se občinstvo na prodajalno, ki dobi prva kruh tako navali, da je prodaja kruha brez policijske asistencije skoraj nemogoča.« Ker je ena pekarna lahko postregla le z določenim številom hlebcev, so tisti, ki so ostali brez kruha, odšli do naslednje trgovine in tako naprej, množica je postajala čedalje večja »in tako nekatere stranke, ki tako postopajo navadno ne dobe kruha, ker so povsod pa nikjer pravočasno«. Odsek za aprovizacijo je sklenil, da se bodo kupci in prodajalci takim situacijam najlažje izognili, če se bodo vse pekarnice v mestu odpirale in zapirale ob isti uri. Od 10. januarja 1916 so smele biti odprte od 7. do 12. in od 18. do 20. ure.³¹⁵ Kmalu pa je sledila še rajonirana prodaja kruha. Mestni magistrat je določil deset krušnih okrajev³¹⁶ in na krušne izkaznice dodal rdeče rimske številke, ki so označevale posamezne okraje. Tako je od 20. februarja 1916 posameznik s krušno izkaznico št. I mogel in smel kupiti moko in kruh samo v prvem okraju itd. Le z izkaznico št. II in IX so lahko kruh in moko kupovali v drugem (šentjakobskem) ali devetem okraju (to so bili t. i. predkraji proti Dolenjski), saj jim v slednjem zaradi lokalnih težav še ni uspelo odpreti lastnih prodajaln.³¹⁷ Razpored, objavljen v časopisju, je bil videti takole:

- I. krušni okraj: št. 1–600 g. Ravnekar, Pred škofijo 20; št. 601–1200 g. Šober, Vodnikov trg 2; št. 1201–1800 g.

314 *Slovenec*, 31. 12. 1915, str. 10. Ljubljanske novice.

315 *Slovenski narod*, 8. 1. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

316 Ob prvi obletnici krušnih kart je *Slovenski narod* objavil naslednje podatke: v enem letu je 108 krušnih komisarjev v sklopu desetih krušnih komisij oddalo 453.296 osebam 2.241.999 (vseh) krušnih izkaznic. – *Slovenski narod*, 25. 4. 1916, str. 4, Dnevne vesti.

317 *Laibacher Zeitung*, 18. 2. 1916, str. 285, Razglas (nove izkaznice o porabljanju kruha in moke).

- Jerman, Poljanska cesta 5; /.../ od št. 3000 naprej g. Špenko, Kopitarjeva ulica 1.
- II. krušni okraj: št. 1–1700 g. Zorman, Stari trg 34; št 1701–2300 g. Držaj, Sv. Florijana ulica 26; /.../ od št. 4801 naprej gosp. Vreček, Mestni trg 24 itd. do X. krušnega okraja.³¹⁸

Konec leta 1916 je bil položaj v preskrbi – predvsem z žitom in moko – »grozno žalosten« tudi v drugih avstrijskih mestih. Dunajski župan Richard Weiskirchner³¹⁹ je prosil, »da bi dobil turšične krmilne moke za hrano revnim slojem, pa je ni mogel dobiti. /.../ Na Dunaju mora vedno več ljudi odhajati praznih rok izpred prodajaln z živili, ker zmanjkuje.«³²⁰ Karl Renner³²¹ pa je po besedah Evgena Lampeta, člana centralnega urada za prehrano na Dunaju, ki mu je uspelo preprečiti, da bi vojaštvo na soški fronti oskrbovala zgolj Kranjska,³²² naznanil: »Stojimo pred katastrofo. Delavci ne morejo ure in ure čakati pri prodajalnah. Neposredna skrb za prihodnje dni. Ljudje bodo drli v hiše, koder je kaj moke. Višji sloji so dobro preskrbljeni, nižji stradajo. Premožni stanovi nimajo socialne vesti.«³²³

Meso, mleko, sladkor in krompir

Čeprav je bila prehrana revnejših meščanov, ki so bili vajeni brezmesnih jedi, že pred vojno zelo skromna, je uživanje mesa pri delu Ljubljancanov in seveda prebivalcev drugih evropskih mest simboliziralo napredek v preskrbi, v kateri so dolgo dominirale jedi iz žit in škroba. To prednost je brutalno prekinila vojna, ki

318 *Slovenski narod*, 29. 9. 1916, str. 3, Aprovizacija. *Slovenski narod*, 8. 11. 1916, str. 3, Aprovizacija.

319 Richard Weisskirchner, * 1861; † 1926, politik, v letih 1913–1919 dunajski župan. – *Richard Weiskirchner*.

320 Ambrožič, ur. *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta*, str. 134.

321 Karl Renner, * 1870; † 1950, pravnik in politik, kancler Avstrije in minister za zunanje zadeve (1918–1920). – *Karl Renner – Wikipedija*.

322 Ambrožič, Dr. Evgen Lampe, str. 8.

323 Ambrožič, ur. *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta*, str. 135.

je dramatično spremenila kulturo prehrane, kar je bilo v takratnem časopisju tudi pogosto tematizirano.³²⁴

V primerjavi z letom 1915 se v letu 1916 preskrba z mesom nikakor ni izboljšala: »Ne samo delavčeva, tudi boljšega uradnika miza vidi le izredka meso«,³²⁵ tako je poleti 1916 izšla nova ministrska naredba o omejitvi porabe mesa in masti.³²⁶ Predvsem pomembna sta bila prva dva člena, zato ju navajam v celoti:

»Čl. 1 Prodaja mesa, surovega ali pripravljenega (kuhanega, pečenega, prekajenega, nasoljenega i. dr.), oddaja mesa in jedil, ki sestojе popolnoma ali deloma iz mesa, ter uživanje mesa in jedil, ki sestojе popolnoma ali deloma iz mesa, je dovoljeno samo v nedeljah, ponedeljkih, sredo, četrtek in soboto. Z mesom se umevajo vsi užitni deli goveje živine, telet, prešičev, ovac, koz, konj, kuncev, perutnine in divjačine, dalje mesne konzerve, prekajeno blago in – z izjemami, navedenimi v čl. 2 – tudi klobasarsko blago.

Čl. 2 Na mast, surovo in scvrto, na slanino brez mesa, kri, mozeg iz kosti, mesno juho in na krvave, jetrne in na pretisnjene klobase se prepoved ne nanaša.«³²⁷

Septembra 1916 je prišlo do spremembe, ki je določala, da so prodaja, oddaja in uživanje mesa prepovedani ob ponedeljkih, sredo in petkih, pri čemer sta bili ob sredo dovoljeni prodaja in oddaja ovčjega mesa,³²⁸ sobota pa je bila določena za t. i. brezmasni dan.³²⁹ Na brezmesne dneve se ni smelo uživati govedine, teletine, ovčetine, svinjine, konjskega mesa, mesa koz in zajcev, perutnine in divjačine. Prepovedano je bilo uživanje prekajenega mesa in klobas. Pod to uredbo niso spadali surova in cvrta mast, brezmesni špeh in lahko pokvarljivi izdelki ali tisti izdelki, ki so bili na voljo slabše finančno stoječim osebam vse

324 Bonzon in Davis, *Feeding the cities*, str. 325, 326.

325 *Domoljub*, 8. 6. 1916, str. 305, Triumf proti oduštvu.

326 *Slovenski narod*, 17. 7. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

327 *Laibacher Zeitung*, 25. 7. 1916, naslovnica, Ukaz o utesnitvi porabe mesa.

328 *Državni zakonik*, 1. 9. 1916. *Laibacher Zeitung*, 9. 9. 1916, naslovnica, Ukaz o utesnitvi porabe mesa in masti.

329 *Slovenski narod*, 9. 10. 1916, str. 5, Aprovizacija.

dni v tednu (kri, mozeg in klobase, izdelane iz krvi in cenejših notranjih delov klavne živine).

Zelo natančna so bila določila glede jedilnikov v gostilnah in zavodih. Ti za obed niso smeli ponuditi več kot dveh mesnih jedi, ki niso smele biti pripravljene s stopljeno mastjo, oljem ali maslom. Posameznik je lahko naročil mesno ali ribjo jed, ki ni smela biti težja od enajstih oziroma petnajstih dekagramov. Ob sobotah je bila poraba masti za pripravljanje mesnih jedi vseh vrst in močnatih jedi povsem prepovedana. Za posamezen obed je bilo dovoljeno pripraviti samo eno svežo močnato jed. Prepovedano je bilo tudi postavljanje posod z gorčico in oljem ter s kisom na mizo. Gostilničarji so morali imeti jedilni list s cenami pritrjen tako, da se je videl z ulice.³³⁰

Kljub temu da je bila poraba mesa racionirana, to še ni pomenilo, da je vsem Ljubljancem na mesne dneve uspelo opraviti uspešne nakupe, kar je *Slovenski narod* opisal takole:

»Pri mesarjih se je udomačil zadnji čas nov trik. Visi ali leži tam kos mesa in pride k stojnici kupovalka, ki drugod ni dobila mesa, ki ga kupi vsak teden samo četrt kile, da ima družina vsaj v nedeljo juho. »Že prodano«, glasi se lakoničen odgovor mesarjev, roka njegova pa zagrabi kos in ga vrže na stran. Pri drugem mesarju je ravno tako, pri tretjem isto. Povsod je vse prodano, a samo za tiste kupovalke, ki jih mesar ne pozna; če pa pride znanka, dobi precej, kar želi. Delavske družine ter družine nižjih službencev si že preje niso mogle privoščiti mesa toliko, kot bi bilo treba, zdaj ga pa sploh kupiti ne morejo, ker ga celo za denar ne dobe. Gotovi ljudje se z mesom bašejo dan na dan opoldne in zvečer, revež ga pa še enkrat na teden ne sme videti na mizi. Morda bi bilo umestno, da bi se tudi za meso izdajale izkaznice, da bi bilo tudi manj oblagodarjenim usojeno zavžiti kedaj kak košček mesa.«³³¹

Nekaj več pozornosti je bilo dejansko namenjene socialno ogroženim in bolnim, ki so bili upravičeni do kart za meso po znižani ceni, ali nosečim in doječim ženskam, ki so meso

330 *Slovenski narod*, 17. 7. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

331 *Slovenski narod*, 28. 3. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

prejemale na dodatne karte.³³² Te nakaznice niso bile permanentne, o upravičenosti posameznika do nje je (vedno znova, kot o tistih za čisto belo moko) odločal deželni odbor.³³³

Od 1. oktobra 1916 naprej so smeli v Ljubljani in njeni okoličnici – v občinah Devica Marija v Polju, Zgornja Šiška, Moste in Vič ter krajih Hrušica, Dobrunje, Štefanja vas, Bizovik, Vrhnika, Borovnica in Medvode – »sirovo mast« (ne scvrto mast goveda, prašičev, ovac in perutnine), izdelke iz masti, slanino, maslo, rastlinsko mast, margarino in jedilno olje prodajati le ob predložitvi izkaznic za mast. Izkaznice so veljale za eno osebo za obdobje štirih tednov. Izkaznice so prejeli le tisti, ki so podali izjavo, da njihove zaloge masti, izdelkov iz masti in olja skupaj ne presegajo enega kilograma na osebo ali ½ kilograma na posameznega otroka, od enega do vključno tretjega leta starosti.³³⁴

Kljub vsem ukrepom je bil naval na mesnice, ko se je razvedelo, da bo naprodaj nekaj kilogramov mesa, še vedno zelo velik. Ljudje so na skromen zalogaj v vrstah čakali tudi po več ur: »Tako so se recimo vrste pred mesnicami pričele že ob 2. uri zjutraj, ženske in otroci pa so tam čakali po štiri ali tri ure.«³³⁵ Nič drugače ni bilo v drugih evropskih mestih. Pri tem tudi nesreča ni vedno počivala. V Hamburgu sta bili aprila 1916 v gneči ljudi, ki so želeli kupiti meso, ubiti dve ženski, šestnajst oseb pa je bilo zaradi poškodb hospitaliziranih.³³⁶ Slab položaj z oskrbo mesa je bil značilen tudi za Dunaj, kjer so v mirnem času na teden za klanje namenili 7.000 glav goveda, v letu 1916 pa le še okrog 700 glav.³³⁷

Mnogi so se reševanja pomanjkanja mesa lotili na lastno pest: »Elsnerjevi gospodični redita v svoji kopalnici (v hiši meščanskega zaklada) 6 tednov starega pujska /.../«,³³⁸ vendar, kot je razvidno iz dnevniških zapisov Frana Milčinskega, so

332 SI AS 38, š. 2233, št. 13319. SI AS 38, š. 2234, št. 3316.

333 Prav tam.

334 *Laibacher Zeitung*, 20. 9. 1916, str. 1527, 1528, Ukaz o uravnavi prometa s sirovo mastjo, z izdelki iz masti in z jedilnim oljem.

335 Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 188.

336 Watson, *Ring of Steel*, str. 330.

337 *Domoljub*, 8. 6. 1916, str. 305, Triumf proti oderuštvi.

338 Milčinski, *Dnevnik*, str. 204 (4. 10. 1916).

pristojni organi nadzor nad brezmesnimi dnevi, ki so ga zapovedale oblasti, dejansko tudi izvajali in kršitelje kaznovali: »Po hišah hodijo gledat v lonce. Pri eni družini našel policaj navzlic prepovedanemu dnevu pečenko. Kuharica se opravičevala: ‚Za jutri jo pečem, da se ne pokvari.‘ Policaj je izrekel, da je dobro – a zvečer je nepričakovano prišel gledat po pečenki, namenjeni za jutri – pa je ni več bilo. Kazen 60 K.«³³⁹

Časopisi so vse večkrat omenjali nezahtevno rejo zajcev in okusno zajčje meso, kar pa Ljubljancem ni povsem prepričalo. Raje so posegali po perutninskem mesu, saj je bila reja enostavna, zahtevala je le malo prostora in stroškov.³⁴⁰ Previdno, a vse pogostejše pa so na svoje krožnike dajali cenovno ugodno koštrunovino, uvoženo iz Dolenjske in Hrvaške.³⁴¹

*

Zaradi konstantnega pomanjkanja mleka se je deželna vlada novembra 1916 odločila izdati ukaz, da sme ljubljanski mestni magistrat ustanoviti Mestno preskrbovalnico za mleko v Ljubljani, ki bi doprinesla k ureditvi prometa z mlekom. Pod vodstvom ljubljanskega župana (ali njegovega namestnika) so urad sestavljali predstavniki pridelovalcev mleka, mlekarn, veletrgovcev, prodajalcev mleka na drobno in konzumentov (števílo zastopnikov slednjih je moralo znašati najmanj eno tretjino skupnega števila članov). Urad je bil med drugim zadolžen za nadzor izpolnjevanja določil ministrskega ukaza, izdanega 11. septembra 1916, ki je urejal promet z mlekom, in ostalih predpisov, ki so izhajali iz tega ukaza. Skrbeti je moral, da na trgu ni bilo ponarejenega mleka in da je bilo njegovo razdeljevanje pravilno in pošteno. Vsi upravičenci, predvsem dojenčki, porodnice in težki bolniki, ki druge hrane niso mogli uživati, naj bi redno prejeli točno določene količine kakovostnega mleka.³⁴²

³³⁹ Prav tam.

³⁴⁰ Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, str. 36.

³⁴¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1802, a. e. 1634, št. 275–279.

³⁴² *Deželni zakonik*, 16. 11. 1916. *Laibacher Zeitung*, 9. 11. 1916, 1825–1827, Ukaz o ustanovitvi preskrbovalnice za mleko v Ljubljani. *Slovenski narod*, 10. 11. 1916, str. 3,

Konec leta 1916 je ljubljanska mestna preskrbovalnica za mleko dobila od vlade pravico za rekvizicijo mleka v političnih okrajih Kranj, Logatec in Kamnik. V te okraje je odposlala svojega zastopnika, da je preveril teren in se dogovoril glede možnosti oddaje mleka. Vlada je bila obveščena, »da so za rekvizicijo odkazani okraji nezadostni in da naj sir in kondenzirano mleko, ki ga dobiva ‚Kranjska trgovska družba‘, oddaja samo mestni aprovizaciji«. ³⁴³

Kljub ustanovitvi preskrbovalnice in njenim pravicam se stanje glede preskrbe Ljubljane z mlekom ni izboljšalo. *Slovenski narod* je zapisal: »Od papirja do mleka je še velika, velika razdalja.« Avtor prispevka je menil, da bi problem lahko rešila le »mlečna centrala« za celotno Kranjsko, ki bi imela boljši pregled nad produkcijo in potrebami: »Dokler take rešitve ni, utegne ‚Preskrbovalnica za mleko‘ le zelo malo pomagati ljudem.« ³⁴⁴ V nadaljnjih letih vojne se je izkazalo, da je imel prav. V vojne prodajalne naj bi dnevno prispelo približno 1000 litrov mleka, kar naj bi pokrilo najosnovnejše in najnujnejše potrebe, od tega na rdeče nakaznice za dojenčke 350 litrov. Ker pa so v mesto večkrat pripeljali komaj 250 litrov ali še manj mleka, sistemu ni uspelo pokriti niti osnovnih potreb težkih bolnikov in dojenčkov. ³⁴⁵

»Obupno je duševno razpoloženje, v katerem se nahajajo zlasti doječe matere in bolniki. Jok in stok odmeva na dan po ušesih uslužbencev Preskrbovalnice za mleko. Razkačeno in divje kriče matere: ‚pod vlak jih bom pometala, revčke male, da se jih ne usmilite, jaz jih ne morem več gledati, ko me prosijo, da bi jim dala jesti, pa jim nimam kaj dati, ko še kaplje mleka nimam 3 tedne‘; ali pa: ‚skozi okno jih bom pometala‘ . . . ‚kar zaklala jim bom, ampak odgovarjali boste vi zanje‘ . . . ‚kar v Ljubljano jih bom pometala‘ . . . ‚kar sem vam jih bodem privlekla, pa jih vi redite, če mi ne daste mleka, jaz jih ne morem več gledati, ko so od dne do dne slabejši‘ . . . itd. itd. To kar se odigrava

Aprovizacija.

343 *Slovenec*, 9. 12. 1916, str. 6, Ljubljanske novice.

344 *Slovenski narod*, 5. 12. 1916, str. 3, Aprovizacija.

345 *Slovenski narod*, 14. 12. 1916, str. 3, Aprovizacija.

radi pomanjkanja mleka po ljubljanskih rodbinah, se opravičeno lahko kvalificira s tragedijo.«³⁴⁶

Le predstavljamo si lahko, kako je pomanjkanje mleka vplivalo na otroke, kako je vplivalo na njihove matere, očete in ne nazadnje, kako je vplivalo na poverjenike za mleko, večinoma empatične prostovoljce, ki so bili s to stisko, sicer posredno, a vendarle, soočeni iz dneva v dan.

Urad za mleko se je obrnil na deželno vlado s prošnjo, naj nemudoma odredi rekvizicijo mleka še v mlekarnah Škofja Loka, Skaručna, Šenčur pri Kranju, Brezovica, Dobrova, Grosuplje, Vodice, Dolsko, Radomlje in Rove. Poudaril je, da je intervencija nadvse nujna, da je v nekaj dneh potrebno dovoz mleka v Ljubljano zvišati vsaj za 1000 litrov. Zagrozil je, naj vlada, če ni zmožna pomagati, posredovalnico za mleko kar zapre.³⁴⁷

Seveda so mleko v mesto za svoje stranke še vedno vozile okoliške mlekarice,³⁴⁸ ki v mrežo preskrbovalnice niso bile vključene,³⁴⁹ pri čemer so bile večkrat izpostavljene, ker naj bi ga mnoge od njih redčile z vodo:

»Včeraj zjutraj je bila na dolenski mitnici v Ljubljani revizija mleka. Ženske z Barja so se mirno podvrgle reviziji in so potem svojim strankam dostavile mleko. Mlekarice iz Rudnika pa so pred revizijo zbežale. Pravile so sicer, da nimajo vode v mleku, toda mleka niso pustile pregledati, nego so ga raje peljale nazaj v Rudnik in pustile svoje mestne odjemalce na cedilu. /.../ mislimo, da je s tem vse povedano. Priporočamo tržnemu nadzorništvu, naj posveča mlekaricam iz Rudnika primerno pozornost.«³⁵⁰

Takih hitrih sodb si niso privoščili vsi, na primer (nekateri) sodniki, ki so bili praktično preobremenjeni s primeri poneverjanja živil ali v tem primeru mešanja mleka z vodo, so verjeli zagovorom posestnikov, ko so trdili, da ima krava »redko mleko, če je krmljena s svežo krmo«.³⁵¹

346 Prav tam.

347 Prav tam.

348 *Slovenski narod*, 14. 11. 1916, str. 3, Aprovizacija.

349 *Slovenski narod*, 14. 12. 1916, str. 3, Aprovizacija.

350 *Slovenski narod*, 18. 3. 1916, str. 4, Dnevne vesti.

351 SI AS 38, š. 2232, št. 6797.

Leto 1916 je prineslo tudi večje pomanjkanje sladkorja (»Sladkorja se nič ne dobi v prodajalnah«),³⁵² čeprav je bilo to čutiti že v letu 1914, saj se je velik del zalog, ki so jih imele avstrijske »cukrarne« pred vojno, prodal v tujino.³⁵³ Kmalu zatem, julija 1915, je ministrstvo za trgovino začelo pripravljati naredbo o preskrbi s sladkorjem, za katero je bila zadolžena posebna centrala, saj je želelo, da v prihodnje ne bi več prihajalo do motenj v prometu. Dunaj je sporočil, da so vse zaloge sladkorja, ki se nahajajo v tovarnah in skladiščih, pod zaporo. Napovedal je, da bo pod zaporo tudi ves sladkor, ki ga bodo proizvedli v letih 1915–1916. Centrala je bila zadolžena za primerno razdelitev sladkorja na rafinerije in tudi za razdelitev sladkorja med prebivalstvo in armado. Naredba je nadalje določila enotno ceno sladkorja, in to ne le za nekaj mesecev, temveč za obdobje 1915–1916; vsaj do konca leta 1916 naj bi torej bila preskrba prebivalcev s sladkorjem zagotovljena.³⁵⁴

Ker se je že v letu 1915 poraba sladkorja povečala pri prebivalstvu in vojski ter tudi v industriji in obrti, poleg tega pa je upadla njegova proizvodnja (leta 1915 so na račun žit sadili manj sladkorne repe kot v prejšnjih letih),³⁵⁵ se je kupček skromnih zalog manjšal. Oblastem ni preostalo drugega, kot da uvedejo sladkorne karte. Izkaznice za nakup sladkorja, imenovane izkaznice o porabljanju sladkorja, so uvedli 19. marca 1916, posameznik je bil upravičen do enega kilograma sladkorja vsake štiri tedne. Izkaznice so imele osem odrezkov po osmino kilograma, veljale so samo na Kranjskem, a so bile na tem upravnem ozemlju prenosne. Pravico do izkaznic za sladkor so imele samo osebe, ki so imele v gospodinjstvu manj kot 2 ½ kilograma sladkorja na oskrbovano osebo in ki so o tem podale pisno izjavo.³⁵⁶ Dodatne

352 Milčinski, *Dnevnik*, str. 115 (9. 6. 1915).

353 Več gl. *Slovenski narod*, 7. 3. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

354 *Slovenski narod*, 10. 7. 1915, str. 4, Dnevne vesti.

355 *Slovenski narod*, 7. 3. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

356 *Slovenski narod*, 6. 3. 1916, str. 3, Dnevne vesti. *Laibacher Zeitung*, 11. 3. 1916, naslovnica, Ukaz o ureditvi prometa z obdavčenim sladkorjem.

izkaznice za sladkor (1 5/8 kilograma na osebo na štiri tedne) so prejele osebe, ki so bile zaposlene v »nepretrganih obratih oziroma obratnih oddelkih kot obrtni pomožni delavci«, rudarji in plavžarji, železniško in poštno osebje (prevozniki in tisti, ki so imeli nočno delo, pa tudi delavci v obratnih delavnicah) in gozdni delavci (ki so bili zaradi dela s stalnega bivališča odsotni več kot en dan).³⁵⁷

Posamezniki, ki so hrano prejeli v okviru dobrodelnih zavodov, samostanov, vojaških zavodov, dijaških in študentskih domov, jetnišnic itd., niso prejeli izkaznic za sladkor, ampak so te ustanove dobivale sladkor na prejemnice. Sladkor na prejemnice so dobivali tudi peki, slaščičarji in gostilničarji. Slaščičarne so dobivale 40 odstotkov količine, ki so jo porabile v letu 1913/1914. Gostilne in kavarne pa niso smele sladiti napitkov s sladkorjem, za ta namen so ali naj bi, kot je razvidno iz spodnjega primera, prejele primerne količine saharina:³⁵⁸ »Res je, da sem od magistrata nakazani mi industrijski sladkor, mesto da bi ga bila uporabljala za izdelavo sladoleda, uporabljala za slajenje kave. To pa zategadelj ker za izdelavo sladoleda nisem imela potrebnih surovin in pa zategadelj, ker nisem dobila pravočasno sacharina in ne toliko, za kolikor sem prosila.«³⁵⁹

Tudi trgovci in prodajalci so sladkor dobivali na prejemnice. Veletrgovci, ki so sladkor kupovali vnaprej, so bili pod neposrednim nadzorom sladkorne centrale, zato prejemnic niso potrebovali. Sladkor so po centrali za sladkor dobivali tudi izdelovalci sladkornega blaga (od čokolad in bonbonov, do marmelad in likerjev).³⁶⁰

Tako kot moko in meso so v Ljubljano tudi sladkor dovažali »v valovih«. Da je bil zaželeno živilo, kažejo tudi podatki o tem, da je bilo veliko nakaznic ponarejenih. Policija je sumila, da se je v Ljubljani s ponarejanjem ukvarjala »večja družba«, zato je

357 *Deželni zakonik*, 26. 5. 1916.

358 Vlada je uvedla monopol nad saharinom, nadomestkom za sladkor, ki so ga v Ljubljani prodajali v šestih lekarnah. – *Slovenski narod*, 5. 2. 1917, str. 3, Aproxizacija.

359 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1799, a. e. 1631, št. 449.

360 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 53.

opozarjala trgovce, naj bodo pri prevzemu odrezkov previdni pri žigih in številkah. Osebe s sumljivimi nakaznicami so imeli pravico pripeljati na magistrat v t. i. posvetovalnico, kjer so ugotavljali pristnost dokumentov. Tiste, ki so se temu postopku upirali, je bilo treba nemudoma predati policijskemu stražniku.³⁶¹

Ker so nadzorni organi dognali, da nekateri trgovci sladkor prodajajo brez nakaznic, je deželna vlada 10. aprila 1916 izdala odredbo, da mora biti v vsaki trgovini na vidnem mestu objava z napisom: »Prodaja sladkorja dovoljena le proti sladkornim kartam.« Odredba je določala, da bodo kaznovani vsi kupci in trgovci, ki zapovedi ne bodo upoštevali. Kazen je bila namenjena tudi trgovcem, ki predpisanega obvestila ne bi izobesili v svojem lokalu.³⁶²

*

V Ljubljani je bila nezadovoljiva tudi preskrba s krompirjem, saj se je zaradi večje porabe dvignila tudi njegova cena. Krompir, v vojni nadomestek za kruh, »je postal cenjen kot še nikoli: Kmetovalci bodo tedaj prav storili, če bodo prihodnjo pomlad sadili veliko krompirja ... S pridelovanjem je primeroma malo truda, vsak dan je krompir na mizi, pa še lepe kronce prinaša.«³⁶³ Prosta prodaja krompirja je bila prepovedana spomladi 1915, ko so ga prekupčevalci začeli kopičiti, z ukazom, izdanim 21. oktobra 1915, pa je deželna vlada razglasila njegove najvišje cene, zaradi česar so bile razveljavljene najvišje cene, ki jih je že pred tem določil mestni magistrat.³⁶⁴ Kljub vsemu ljubljanski trgovci svojim odjemalcem krompirja večkrat niso mogli ponuditi. Vzroka sta bila najmanj dva. Prvi vzrok so bili še vedno prekupčevalci, ki so krompir neutrudno izvažali v druge dežele. Predvsem številčni in aktivni so bili tržaški prekupčevalci, ki so iz kranjskega in škofjeloškega okraja v Trst izvozili milijon kilogramov krompirja: »Plačali so ga dobro in ga seveda

361 *Slovenec*, 27. 2. 1918, str. 4, Ljubljanske novice.

362 *Slovenski narod*, 15. 4. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

363 Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, str. 35, 36.

364 *Laibacher Zeitung*, 10. 11. 1915, str. 1864, Razglas (najvišje cene za krompir).

še veliko dražje prodali.«³⁶⁵ Drugi vzrok pa je bila velika kupna moč vojske: »Na trgu vlada veliko pomanjkanje krompirja, to pa vsled tega ker vojaštvo nakupi velike množine vsled česar za civilno prebivalstvo istega ne preostaja.«³⁶⁶ Mestni magistrat se je obrnil na deželno vlado in razložil, zakaj Ljubljana ne more pokrivati svojih osnovnih potreb: »Z ozirom na to da vojaštvo krije svojo potrebo krompirja le večinoma iz ljubljanske okolice, bilo bi neobhodno potrebno da slavna c. kr. deželna vlada preskrbi dovoz krompirja bodisi že za vojaštvo ali civilno prebivalstvo, kajti jasno je da naša dežela ne bo kos z svojom pridelkom civilnemu in vojaškemu prebivalstvu.«³⁶⁷ Deželna vlada se je v želji, da bi bila njegova prodaja bolj regulirana in pravična, jeseni 1916 odločila, da se krompir lahko kupi zgolj z nakaznicami. *Slovenec* je pred uvedbo kart za krompir (pomirljivo) zapisal: »Nakazila imajo predvsem namen preprečiti običajen naval in večurno čakanje na prejem krompirja.«³⁶⁸

Nakaznice za krompir so bile rjave in bele. Rjavih so izdali toliko, kolikor je bilo strank ali družin, belih in rjavih skupaj pa so izdali toliko, kolikor je bilo oseb, ki so prejemale »krušnice«. Rjave nakaznice so hkrati služile tudi kot legitimacija, vse nakaznice pa so bile zaznamovane z rimskimi številkami od I do IX, ki so označevale krušne komisije ali okraje. Rjave izkaznice so imele poleg tega še zaporedne arabske številke, ki so se v vsakem okraju začenjale s številko ena. V želji, da bi preprečili naval in čakanje pri kupovanju krompirja, so za posamezne okraje določili posebne dneve, za posamezne številke v okraju pa posebne ure razdeljevanja. Odsek za aprovizacijo je sporočil, da bo vsak Ljubljančan, ko bo mesto pridobilo zaloge za zimo, upravičen do 60 kilogramov (do aprila 1917), sprva pa je bil limit nakupa določen na 300 gramov na osebo na dan.³⁶⁹ Pa bi morda še ne-

365 *Slovenski narod*, 16. 9. 1916, str. 4, Aprovizacija.

366 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1789, a. e. 1629, št. 737.

367 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1798, a. e. 1629, št. 738.

368 *Slovenec*, 12. 9. 1916, str. 4, Ljubljanske novice.

369 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41. *Slovenec*, 14. 9. 1916, str. 5, Ljubljanske novice. *Slovenski narod*, 14. 9. 1916, str. 3, Aprovizacija. *Slovenski narod*, 23. 9. 1916, str. 4, Aprovizacija.

kako šlo, če bi Ljubljana dobivala lep in zdrav krompir. Glede na poročila so v mesto pripeljali veliko nezrelega – prezgodaj izkopanega, za zdravje torej škodljivega krompirja.³⁷⁰

*

O preskrbi v Ljubljani v letu 1916 veliko pove poročilo predsednika odseka za aprovizacijo Ljubljane, dr. Trillerja, v katerem je poudaril, da »je cela tozadevna preskrba nezadostna in pomanjkljiva« in da »stoji Ljubljana brez živil tik pred lakoto«.³⁷¹ Jedilniki so postali skromnejši tudi v finančno boljše stoječih družinah: »Naš jedilni list postaja vedno preprostejši. Danes opoldne: juha, krompir v krhlih s čebulo in zelena solata s prav malo olja.«³⁷²

Da tudi nemška aprovizacija ni tekla, kot bi bilo treba, je poročal *Berliner Tagblatt*. Kljub temu da se je veliko ljudi prehranjevalo v javnih ali vojnih kuhinjah, ji je očital nezadostno založenost s krompirjem in njegovo slabo kakovost, »mleka je zmanjkalo čez noč, komaj ga dobijo kapljo bolniki in dojenčki«, baje so naredili veliko masla in sira, gospodinje so se spraševale, kje sta. Podobno je bilo z jajci, oseba je bila deležna le dveh kosov na štiri tedne, sladkorja je zmanjkalo, saharina pa je bilo le za vzorec.³⁷³

Pomoč socialno šibkejšim

V Ljubljani, ki je od začetka vojne slovela kot dobrodelno mesto, so mestne oblasti že od poletja 1914 organizirale mrežo pomoči za ljudi v finančnih težavah, za vdove, sirote, bolne, brezposelne.³⁷⁴ Ljubljanski župan Ivan Tavčar se je 29. julija

370 *Slovenski narod*, 24. 8. 1916, str. 4, Dnevne vesti.

371 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 28. 11. 1916.

372 Milčinski, *Dnevnik*, str. 179 (18. 5. 1916).

373 *Slovenski narod*, 12. 10. 1916, str. 3, Aprovizacija.

374 O pomoči vdovam in sirotam gl. tudi *Ljubljanski škofijski list*, mdr. št. 5, 1915, str. 68, Poročilo o shodu dekanov 1. 1915. Pomoč vdovam in sirotam; št. 12, 1915, str. 128, Poročilo o drugem shodu dekanov 1. 1915. Skrb za sirote, vdove in pohabljenice. O dobrodelnosti gl. tudi Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, str. 51–59. Eržen Podlipnik, Dobrodelnost in pomoč vojakom ter prebivalstvu.

1914 obrnil na someščane s prošnjo, naj z darovi v denarju in blagu pomagajo prebroditi težke čase družinam, katerih očetje in možje so bili mobilizirani:

»Na magistrat prihajajo sirote, žene in matere, katerih očetje, možje in sinovi so poklicani pod orožje. Živeti je treba, a v hišah ni koščka kruha /.../ Podpora je torej nujna – stradajoči ne morejo čakati. Ker se izplačevanje državnih podpor nedvomno zakasni in ker nima mestni magistrat, ki itak iz ubožnega zaklada podpira ogromno število starih, onemoglih in bolehnih revežev ter sirot, v navedeno svrho nobenega fonda, prosim vse meščane in stanovnike ljubljanske, naj naklonijo /.../ milodare! Vsako, tudi najmanjšo vsoto sprejme mestni magistrat z največjo hvaležnostjo.«³⁷⁵

Po vstopu Italije v vojno so v Ljubljani poleg nekaj deset oseb iz Galicije in Bukovine našli zavetišče tudi begunci iz Primorske. Za njih je skrbel pri okrajnem glavarstvu ustanovljen Odbor za preskrbo beguncev,³⁷⁶ v mestni hiši so begunska vprašanja zaupali referentu dr. Janku Bercetu.³⁷⁷ Odbor je poskrbel, da so begunci, »z blagom ali denarjem dovolj podkovani, da ne bodo tukajšnjemu prebivalstvu v breme«, ³⁷⁸ dobili potrebno dokumentacijo za bivanje. Odbor je beguncem pomagal tudi pri iskanju bivališč, pri nabavi obleke in obutve. Ko so begunci porabili, kar so prinesli s seboj, jih je zavod začel podpirati tudi finančno, še posebej tiste, ki niso imeli službe, in tiste, katerih možje in očetje so bili na fronti. Glavna skrb pa je bila usmerjena v iskanje zaposlitve, saj so oblasti želele, da se s pomočjo lastnega zaslužka begunci čim prej osamosvojijo.³⁷⁹

375 MNZS, ZRP, Usmiljenim srcem! (29. 7. 1914). Gl. tudi Svolfšak, Usmiljenim srcem.

376 *Slovenski begunski koledar*, str. 84.

377 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 102, 103. Brodnik, Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov. *Slovenski narod* je januarja 1916 poročal, da je v Ljubljani okrog 5.000 beguncev. – *Slovenski narod*, 25. 1. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

378 *Slovenski begunski koledar*, str. 122.

379 Prav tam, str. 121–125.

Tukaj opozarjam na delo Jerneja Komaca, ki obravnava tudi negativne odzive na begunce. V zalednih krajih so se namreč morali soočiti s stereotipi, »po katerih naj bi begunci kradli, odžirali delovna mesta in hrano, prenašali bolezni ipd.« – Komac, »*Eno pa bomo lahko rekli*«, str. 38.

Ker se je v veliki vojni od prav vsakega civilista pričakovalo, da bo po svojih najboljših močeh pomagal tistim, ki so svoja življenja tvegali za domovino, so tudi v šolah organizirali različne akcije (pletanje nogavic, nabiranje zelišč za čaj) in nabirke (perila, volne) za vojake.³⁸⁰ Prve in druge so se zaradi predanosti mladine večinoma izkazale za uspešne. V dnevnem časopisju, med drugim 2. avgusta 1915 v *Slovincu*, se je mestu, ki je darovalo več tisoč vreč dobrin za vojake ob Soči, zahvalil celo armadni poveljnik Svetozar Boroevič.³⁸¹ »Z bojnega polja se zahvaljujemo, ker je ljubljansko prebivalstvo darovalo 7000 vreč za naše ob Soči vojskujoče se čete. Za ta novi dokaz patriotskega mišljenja ter dejanskega sodelovanja ljubljanskega prebivalstva pri obrambi domovine si dovoljujem v imenu svojih čet izreči najtoplejšo zahvalo.« Zahvalo darovalcem je izrekel tudi ljubljanski župan, pri tem pa ni pozabil na prošnjo, naj tudi v prihodnje prebivalstvo »vsak čas in ob vsaki priliki po vseh svojih močeh pomaga, da bi se junaškim četam čimprej posrečilo vreči laškega sovražnika nazaj«. ³⁸²

V letu 1916 se je pokazalo, da bo treba polje pomoči razširiti in okrepiti. Na magistratu so se po premisleku odločili, da bodo delili podpore v blagu, in ne v denarju, zato je župan 21. marca 1916 sklenil v sodelovanju z aprovizacijskim odsekom zasnovati sekcijo za prehrano revnih slojev ljubljanskega prebivalstva ali poseben fond, poimenovan Prehrana revnih slojev. S to akcijo so iniciatorji želeli omiliti neznosno draginjo vsaj družinam z nizkimi dohodki in večjim številom otrok, ki so bile pomoči najbolj potrebne, pri tem so računali na prijavo okrog 500 družin. Med te družine so nameravali dvakrat na mesec po »normalnih cenah« razdeliti živila, ki bodo takrat dostopna na trgu. ³⁸³

380 SI_ZAL_LJU/0229, Kronika za leto 1914/15 (MF). SŠM, DZ, Letno poročilo III. Mestne petrazredne deške ljudske šole na Erjavčevi cesti v Ljubljani za šolsko leto 1915–16. Sestavil šolski vodja Josip Capuder. Ljubljana 1916.

381 O njem gl. npr. Nečak in Repe, *Ofeldmaršalu Svetozarju Boroeviču de Bojni*.

382 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 37.

383 *Slovenec*, 8. 4. 1916, str. 6, Ljubljanske novice.

Priprava božičnih paketov za vojake (poslopje deželne vlade na Prešernovi cesti 8 v Ljubljani, 1916)

Vir: SI_ZAL_LJU/0342, A2-109 (gl. tudi *Ilustrirani glasnik*, 15. 2. 1917, str. 200)

Preden je mestna aprovizacija razpisala t. i. akcijo za pre-skrbo ubožnih rodbin s cenenimi živili (kasneje so jih poimeno-vali kar ubožne akcije), so na županov predlog šolska vodstva, mestni župniki idr. sestavili sezname potencialnih upravičen-cev, posebna komisija pa je izdelala »kataster finančno šibkih družin«. ³⁸⁴ V fond sta najprej prispevala Mestna hranilnica in deželni glavar, ³⁸⁵ nato pa tudi drugi ljubljanski dobrotniki.

Do maja 1916 je bilo na »zemljevid upravičencev« vpisa-nih 561 družin, do julija pa je akcija vključevala že okoli 800 družin. ³⁸⁶ Te so živila prejemale po zmernih cenah, ki so bile od 40 do 60 odstotkov nižje od nabavne cene, pri čemer so raz-liko med nabavno in prodajno ceno krili iz mestnih finančnih

³⁸⁴ Gl. tudi *Slovenski narod*, 28. 4. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

³⁸⁵ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1789, a. e. 1630, št. 175.

³⁸⁶ Brodnik, Dobrodelnost v Ljubljani, str. 57.

sredstev³⁸⁷ ali iz novoustanovljenega fonda. Župan Tavčar se je zavedal, da utegnejo nabrana sredstva zadoščati le za nekaj mesecev in za omejeno število oseb oziroma družin, zato je pozval someščane, naj po svojih močeh prispevajo, da ta »prepotrebna akcija ne usahne predčasno«. Deželno predsedstvo je županu celo dovolilo, da za dobo petih mesecev razpiše prostovoljni davek na krušne in sladkorne izkaznice. Od 15. maja 1916 se je tako pri krušnih komisijah sprejemal prostovoljni prispevek (deset vinarjev) od vsake posamezne izkaznice, pri čemer je bilo poudarjeno, da »obvezan in prisiljen v ta prispevek ni nihče, naravnost oproščeni so pa samoposebi umevno vsi krogi, ki sami težko izhajajo v boju zoper obstoječo draginjo«. ³⁸⁸ Na sestanku Naprednega političnega in gospodarskega društva za poljanski okraj je župan Tavčar potožil, da je zaradi prošnje, naj se akciji priključi čim več ljudi, prejel veliko anonimnih dopisnic: »Nepodučeni ali namenoma zapeljani ljudje« so mu poočitali, da prebivalstvu nalaga nov davek. Rekel je: »Taka otročja ali zlobna trditev se obsoja sama. Saj mora vsak iz načina nabiranja teh doneskov, v prvi vrsti pa že iz oklica samega spoznati, da gre samo za prostovoljne doneske in da občina nikakor ne apelira na one, ki so sami v stiski, da bi plačali te vinarje.« ³⁸⁹ Kljub vsemu se je v fondu za prehrano manj premožnih nabralo relativno veliko prispevkov.

Mestna občina je poleti 1916 v Ljubljani odprla tudi prvo mestno vojno kuhinjo. Nahajala se je v prostorih dijaške kuhinje Domovina v Gajevi (danes Štefanovi) ulici. Menza je bila odprtega tipa, kar je pomenilo, da so imeli poleg ogroženih prebivalcev pravico do prehranjevanja v njej tudi ostali prebivalci. Na dan otvoritve so v obratu razdelili 281 listkov za kosilo in večerjo, naslednji dan pa že 387. Osebe, ki so želele hrano použiti doma, so se v menzi lahko oglasile med 11. in 12. uro ter med 17. in 18. uro. Osebe, ki so obroke zaužile v menzi, so to lahko storile od

387 Prav tam.

388 MNZ, ZRP, Someščani! (9. 5. 1916). *Slovenec*, 10. 5. 1916, str. 4, Ljubljanske novice. Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 24, 25.

389 *Slovenski narod*, 13. 5. 1916, str. 4, Dnevne vesti.

12. do 13. ure in od 18. ure naprej. Na t. i. mesne dneve je bilo kosilo sestavljeno iz juhe, mesa in prikuhe, stalo je 60 vinarjev, za čisto mesno juho ali prežganko je moral posameznik odšteti osem vinarjev, za zakuhanu mesno juho pa dvajset vinarjev. Za večerjo, sestavljeno iz solate s fižolom, kolerabe s krompirjem ali krompirjem v omaki, je moral gost plačati dvajset vinarjev in za polento deset vinarjev. Včasih se je na jedilniku znašel celo rajželj³⁹⁰ v omaki, porcija je znašala dvajset vinarjev. Čeprav je imel pravico do obiska menze vsak Ljubljančan, je bilo število obrokov seveda omejeno, »vsled česar ne gre nikomur pravica do pritožbe, če pride prepozno. Kdor prej pride, prej melje!«³⁹¹

Ko so septembra 1916 delali bilanco vojne kuhinje, so ugotovili, da je ta od srede julija do 15. septembra razdelila 33.996 porcij, iz česar se je dalo razbrati potrebo po ustanovitvi novih ljudskih kuhinj.³⁹²

Oblasti so energijo in sredstva namenjale tudi otrokom in najstnikom. Mestni šolski svet je v sodelovanju z ljubljanskim občinskim svetom in deželnim odborom v Ljubljani ustanovil dve počitniški dnevni zavetišči, prvo na II. mestni deški ljudski šoli, drugo pa v Spodnji Šiški. Delovali sta dober mesec, od 9. avgusta do 12. septembra 1916.³⁹³ Poleg varstva so bili varovanci deležni tudi toplega obroka. Deželni predsednik Heinrich grof Attems,³⁹⁴ ki je nasledil barona Schwarza, je želel, da otrokom finančno slabše stoječih staršev podobno oskrbo nudijo tudi med šolskim letom, zato je predlagal, da bi v mestu ustanovili obednice in čajnice (Suppen- und Teeanstalten). Menil je, da bi redni topli obroki doprinesli k boljšemu zdravstvenemu stanju šolske mladine.³⁹⁵ Širšo javnost – od predstavnikov vlade,

³⁹⁰ Del tankega črevesa.

³⁹¹ *Slovenec*, 14. 7. 1916, str. 4, Ljubljanske novice. *Slovenski narod*, 14. 7. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

³⁹² *Slovenec*, 20. 9. 1916, Seja ljubljanskega občinskega sveta, str. 1–3, tu 3.

³⁹³ SI_ZAL_LJU/0225, š. 3, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani o vojnem šolskem letu 1916–17. Sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1917, str. 29–31. Gl. tudi SI_ZAL_LJU/0233, t. e. 1, a. e. 16, Kronika 1916/17, str. 30. Brodnik, Dobrodelnost v Ljubljani.

³⁹⁴ Heinrich Christian Attems, * 1858; † 1937. – *Heinrich Christian von Attems*.

³⁹⁵ SI_ZAL_LJU/0225, š. 3, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v

vojaštva, duhovščine do učiteljstva in zdravnikov – je povabil, da se 5. decembra 1916 ob štirih popoldne sestanejo v vladni palači in poskušajo najti »sredstva in pota, da se izvede ta prepotrebna dobrodelna akcija«. Za organizacijsko in vsebinsko plat delovanja zavetišč, za katera so večinoma finančno skrbeli deželna vlada, ljubljanska mestna občina, kranjski deželni odbor in razni dobrotniki, je bila pooblaščen uprava ljubljanskih dnevnih zavetišč oziroma njen upravni odbor, ustanovljen 14. decembra 1916 pod predsedstvom ljubljanskega župana.³⁹⁶ Le nekaj dni kasneje so ustanovili dve novi dnevni zavetišči, eno v baraki nasproti vladne palače ob Bleiweisovi cesti, drugo pa v Spodnji Šiški. Omeniti velja tudi razširitev delokroga dnevnega zavetišča Vincencijeve konference, ki je z 9. januarjem 1917 postalo zajtrkovalnica za revne otroke vseh ljubljanskih šol.

Tudi leti 1917 in 1918 sta beležili dobrodelnost, iz gradiva pa je razvidno, da je ta postajala vse skromnejša. 24. maja 1917 je bil ustanovljen Vdovski in sirotinski sklad. Ta je pri svoji dobrodelnosti koristil darove, ki so se v sklad stekali s pomočjo oklicev, ki so dobre rezultate beležili predvsem ob cerkvenih in cesarskih praznovanjih. Sredstva so zbirali tudi na dobrodelnih tednih, na državni ravni je na primer od 1. do 15. aprila 1917 potekal »vojaških vdov in sirot teden na bojnem polju«, v Ljubljani pa so darove za vojne vdove in sirote zbirali od 9. do 15. aprila 1917.³⁹⁷ Za vojaške dobrodelne namene pa se je največ darov zbralo z dobrodelnimi akcijami: za cesarjev god so potekali t. i. dnevi darovanja, darove za Rdeči križ so zbirali ob cesarjevem rojstnem dnevu itd.³⁹⁸

*

Kljub trudu mestnih oblasti in ob velikodušni pomoči meščanov je bilo leto 1916 prežeto s pomanjkanjem in draginjo,

Ljubljani o vojnem šolskem letu 1916–17. Sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1917, str. 29.
396 SI_ZAL_LJU/0370, (MF 21), Kronika 1915/16, Dnevna zavetišča.

397 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 93 in 94.

398 Svoljšak, *Usmiljenim srcem*, str. 156. Gl. tudi Kobe-Arzenšek, *Pregled zgodovine Rdečega križa*.

veliko slabe volje je bilo tudi zaradi slabe kakovosti posameznih živil. Tudi glede tega je mestni odsek za aprovizacijo naredil nov korak, na seji 11. septembra 1916 je sklenil ustanoviti posebno pisarno za vse pritožbe, ki so se nanašale na aprovizacijo. Pisarna je začela poslovati v petek, 15. septembra 1916, v prostorih mestnega popisovalnega urada, kjer je mestni uradnik vsak delavnik od 15. do 17. ure sprejemal želje, pritožbe in ovadbe meščanov, seveda so morale biti podane s polnim imenom in potrjene z lastnoročnim podpisom.³⁹⁹ »Včeraj je bil kruh sprijet in neprepečen. Danes ga je nesla žena na pritožni urad«. ⁴⁰⁰ Mar-sikomu je možnost pritožbe, ki jo je ponudil magistrat, olajšala kakšno urico, več se, sploh v letu, ki je sledilo in obeležilo večkratni izostanek kontingentov živil, namenjenih za Ljubljano, praktično ni dalo storiti.

399 *Slovenec*, 14. 9. 1916, str. 5, Ljubljanske novice.

400 Milčinski, *Dnevnik*, str. 237 (7. 3. 1917).

LETO 1917: »V LJUBLJANI KATASTROFA NEIZOGIBNA«⁴⁰¹

Uredbe, omejitve, prepovedi

Kljub upanju v boljši jutri, ki ga je bil deležen novi cesar Karel, še posebej po sklicu državnega zbora – po več kot treh letih se je sestal 30. maja 1917 –, se je vojno, poimenovano tudi prisilno gospodarstvo, s svojimi številnimi organi gradilo dalje. Državni aparat je nadaljeval pisanje novih in novih omejitev ter prepovedi. Mnoge uredbe so bile do skrajnosti nejasne,⁴⁰² čeprav so bile summa summarum le klon tistih, izdanih v letih 1914–1916. Ker so po navadi dopolnili oziroma zaostрили le del, ki je obravnaval kaznovanje v primeru njihovega neupoštevanja, bo uvod v ta vsebinski sklop nekoliko krajši.

Eden prvih ukazov, ki so se v letu 1917 nanašali na pre-skrbo prebivalstva, je bil ukaz o izdaji novih nakaznic za kavo. Še vedno so veljale za obdobje osmih tednov, vendar so od 21. januarja 1917 imele brez razlike vse samo en odrezek za nakup 125 gramov pražene ali 150 gramov nepražene kave.⁴⁰³ Prav tako v začetku leta 1917 je izšla ministrska naredba, s katero so

401 *Slovenski narod*, 20. 10. 1917, str. 4, Aprovizacija.

402 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 6. 1918, 41–42, Gospodarske razmere na Kranjskem I. 1917. Poročilo predsedstva trgovske in obrtniške zbornice za Kranjsko v plenarni seji dne 13. junija 1918, str. 41–42.

403 *Laibacher Zeitung*, 13. 1. 1917, naslovnica, Ukaz o ureditvi prometa s kavo.

prepovedali uvoz stvari, ki niso bile nujno potrebne za preživetje. Seznam je obsegal južno sadje, ostrige, kaviar, šampanjec, slaščice, konzerve, poleg tega pa na primer še čipke, galanterijsko blago, kukala, parfume, drage kamne itd.⁴⁰⁴

Zelo pomembna je bila cesarska naredba, izdana 24. marca 1917 (v veljavo je stopila 15. aprila 1917), ki je uravnavala preskrbo prebivalstva z nujnimi potrebščinami, posredno ali neposredno pomembnimi za življenje ljudi in domačih živali. Vsak, ki je zase ali za drugo osebo hranil takšne stvari, je moral zalogo naznaniti oblastem. Kdor tega ni storil, mu je grozila visoka denarna globa ali zapor. Naredba je opozarjala tudi na potrebo po pravilnem označevanju cen, v trgovinah in na tržnicah so morale biti na dobro vidnem mestu in napisane z razločnimi številkami in črkami, prodajalci pa so bili »za blago, ki se prodaja po teži«, dolžni dati kupcu na razpolago tehtnico, če je želel preveriti težo nakupa. Naredba je poostrila in deloma razširila tudi določbe glede t. i. navijanja cen, specificirala je kategorije morebitnih prekrškarjev in zanje določila zelo ostre denarne in zaporne kazni.⁴⁰⁵ V povezavi s to naredbo se je začelo govoriti o »presojevalnicah« ali »preskuševalnicah« cen. S kasnejšimi odredbami so določili, da sme posamezna preskuševalnica delovati na področju več deželnih ali okrožnih sodišč. Preskuševalnice so imele predvsem dve nalogi. Podpirati so morale delovanje sodnih in drugih državnih organov ter centralne komisije za »preskušanje« cen. Zadolžene so bile tudi za postavljanje t. i. vodilnih cen (*Reichspreise*) ali njihovo spreminjanje, če je bilo to povsem utemeljeno, pri tem pa že maksimiranih cen niso smele spreminjati. Se pravi, da so podajale mnenje o primernosti cen posameznih artiklov in podpirale organe oblasti pri nadzoruvanju prometa s potrebščinami, zasledovati pa so morale tudi prestopke proti predpisom, ki so uravnavali ta promet.⁴⁰⁶ Nadzornik za Kranjsko je postal podpolkovnik Viljem Wiener. Sedež

404 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 1. 1917, str. 8, Prepovedan uvoz nepotrebnih stvari.

405 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 4. 1917, str. 25, 26, Preskrba prebivalstva s potrebščinami.

406 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 6. 1917, Preskuševalnice cen, str. 41, 42.

je imel v Ljubljani v posloplju deželne vlade, uradoval je ob petkih in sobotah.⁴⁰⁷

Če nadaljujem s spomladanskimi ukrepi, je treba poudariti prepoved domačega zakola goveje živine. Ta prepoved je veljala tudi za teleta (ne glede na starost). Mestni magistrat v Ljubljani je zavodom, podjetjem in kmetijskim obratom, ki so morali preživljati večje število oseb, v izjemnih primerih lahko dovolil klati lastno živino za prehrano v lastnem gospodarstvu.⁴⁰⁸

Iz odločbe Urada za ljudsko prehrano, izdane 26. marca 1917, ki je stopila v veljavo 20. aprila 1917, je razvidno, da je bil sladkor prepovedan za izdelavo sadnih sokov, limonade in brezalkoholnih osvežilnih napitkov, punča in ostalih podobnih napitkov ter likerjev. Prepovedana je bila uporaba sladkorja v gostinskih in kavarniških obratih za vse vrste pijač oziroma za sladkanje in prilaganje k pijačam.⁴⁰⁹

S 1. julijem 1917 je bilo trgovanje z živili in krmili dovoljeno le tistim, ki so imeli za to posebno dovoljenje okrajne oblasti. Vsem, ki bi prekoračili od oblasti določene najvišje cene, je grozila kazen z zaporom od enega tedna do šestih mesecev, pri tem pa se niso mogli izogniti niti plačilu globe. Primer: M. D. je bila obsojena na en dan zavora in plačilo globe, ker je prodajala predragega piščanca, »torej zahtevala, izrabljaje izredne razmere, povzročene z vojnim stanjem, za neobhodno potrebne reči očitno čezmerne cene«.⁴¹⁰

Določena kazniva dejanja, predvsem tista, ki so hudo oškodovala javne interese, so bila prepoznana kot hudodelstvo, pri čemer bi omenila, da so bili kazni podvrženi tudi tisti, ki so pri nakupu kakšne potrebščine ponudili višjo ceno, kot jo je postavil prodajalec, in tisti, ki so »naredi[li] živila neporabljiva ali

407 *Delavec*, 19. 5. 1917, str. 2, Domači pregled.

408 *Laibacher Zeitung*, 6. 3. 1917, naslovnica, Ukaz s katerim se prepove domači zakol goveje živine.

409 *Laibacher Zeitung*, 25. 4. 1917, str. 612, Lokal= und Provinzial=Nachrichten, Künstliche Süßstoffe.

410 SI AS 38, š. 2231, št. 14222. Več primerov v SI AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani (spisi z oznako Vr 1914–1918).

pusti[li], da se pokvarijo«. Nova je bila določba o kaznovanju t. i. verižne kupčije.⁴¹¹

V drugi polovici leta 1917 je sledilo več ukazov,⁴¹² ki so obravnavali maksimirane cene posameznih pridelkov ali živil,⁴¹³ pogoje izvoza živil,⁴¹⁴ uporabo žita za setev in krmljenje.⁴¹⁵

Ukaz kranjskega deželnega predsednika o uravnavi prometa z mlekom, ki je bil izdan 7. novembra 1917, podrobno predstavim v nadaljevanju.⁴¹⁶

*

Po odstopu dotedanjega predsednika Urada za ljudsko prehrano Oskarja Koksteina je cesar za novega ministra za ljudsko prehrano v začetku leta 1917 imenoval Antona Höferja.⁴¹⁷ Menil je, da se osnovni organizacijski načrt urada ni izkazal za najbolj optimalnega, hkrati pa je bil prepričan, da je treba »tesnejše in krepkejš organizacije po vojaškem načinu. Obenem je kazalo med prehrano ljudstva v zaledju in prehrano vojaštva ustvariti ožji stik.« Polkovnik Höfer, izvedenec za vprašanje prehrane vojske, naj bi bil v primerjavi s svojim predhodnikom mnogo bolj primeren, saj se je »pečal /.../ tudi z zadevo prehrane prebivalstva v zasedenih pokrajinah. Pripisuje se mu izvedenost v vseh vprašanjih ljudske prehrane tudi v zaledju.«⁴¹⁸

Höfer je v začetku februarja 1917 nagovoril prebivalstvo, žal tega ni mogel narediti niti z najmanjšo mero optimizma.

411 *Delavec*, 30. 3. 1917, str. 1, O aprovizaciji.

412 V drugi polovici leta 1917 so za finančno slabše stoječe prebivalce uvedli nakaznice za obloke in obutev. Gl. Svoljšak, *Vélika vojna in Slovenci*, str. 303.

413 Npr. *Laibacher Zeitung*, 5. 11. 1917, str. 1603, Ukaz c. kr. deželnega predsednika na Kranjskem z dne 2. novembra 1917 o določitvi najvišjih cen za nadrobno prodajo krompirja. *Laibacher Zeitung*, 10. 11. 1917, str. 1638, Ukaz c. kr. deželnega predsednika v vojvodini Kranjski z dne 7. novembra 1917 o določitvi najvišjih cen za prodajo mleka.

414 Npr. *Laibacher Zeitung*, 2. 11. 1917, str. 1585, Ukaz c. kr. deželnega predsednika o prometu s strnišno repo in korenjem.

415 *Laibacher Zeitung*, 5. 11. 1917, str. 1604, Ukaz c. kr. deželnega predsednika za Kranjsko z dne 2. novembra 1917 o porabljanju žita za setev in krmljenje.

416 *Laibacher Zeitung*, 10. 11. 1917, str. 1637 in 1638, Ukaz c. kr. deželnega predsednika v vojvodini Kranjski z dne 7. novembra 1917 o uravnavi prometa z mlekom.

417 *Straža*, 8. 1. 1917, str. 2, Nov minister za ljudsko prehrano.

Anton Höfer, * 1871; † 1949. – *Anton Höfer*.

418 *Straža*, 8. 1. 1917, str. 2, Nov minister za ljudsko prehrano.

Opozoril je na težke mesece, ki čakajo državo in njene prebivalce. Predvsem se je bilo bati pomanjkanja žita in moke, saj so bile domače letine vse slabše. Minister je sporočil, da tudi romunskega žita ni pričakovati pred koncem marca, saj je Donava zamrznila. Seveda pa je napovedal tudi pomanjkanje ostalih prehranskih artiklov in posledično nižanje kontingentov racioniranih živil.⁴¹⁹ Obetavno je razmišljal le o preskrbi z mesom, pri čemer je stavil predvsem na klanje in prodajo mlade živine, namignil pa je, da bodo zaradi možnosti enakomernejše razdelitve uvedli nakaznice za meso,⁴²⁰ da »onemogočijo, da bi premožni sloji porabili preveč mesa«.⁴²¹

Ni moke, ni mleka, ni krompirja, ni mesa

Prav tako kot na ravni države so bile tudi na Kranjskem gospodarske razmere vsako leto vojne slabše, v letu 1917 pa so postale »izredno težke«. Do skrajnih mej so se zaostрили proizvodni pogoji v industriji in obrti. Že tako opešano kmetijstvo pa je slaba letina 1917 povsem dotokla. Glavni krivec je bila, poleg pomanjkanja delovne sile zaradi novih vpoklicev, pomanjkanja vprežne živine in gnojil, škoda, ki so jo povzročili suša, škodljivci strune in poljske miši. V *Delavcu* je pisalo, da se bliža

»čas setve, saditve, za katerim pride žetev. Obdelovanje zemlje je nujna stvar. Oblasti priporočajo naj se sadi mnogo krompirja. Najbrže pa izidejo glede poljskih del še posebne odredbe, ko so pa le bolj splošnega pomena, prosta navodila. Glavno je pa, da pridelamo tekoče leto dovolj živil, in v ta namen je treba napeti vse strune. Noben kosec zemlje ne sme ostati neobdelan!«⁴²²

Kljub spomladanskim pozivom k setvi in saditvi ter dejstvu, da je bilo na Kranjskem leta 1917 približno toliko obdelane

419 *Slovenski narod*, 6. 2. 1917, str. 3, Aprovizacija.

420 *Slovenski narod*, 11. 3. 1917, str. 3, Aprovizacija. O tem podrobneje tudi *Laibacher Zeitung*, 5. 2. 1917, str. 280, Lokal- und Provinzial-Nachrichten. Minister Höfer über Ernährungsfragen.

421 *Slovenski narod*, 20. 3. 1917, str. 3, Aprovizacija.

422 *Delavec*, 3. 3. 1917, str. 1, Bodoče prehranjevanje.

zemlje kot leta 1915,⁴²³ primerjava pokaže, da so leta 1917 pridelali mnogo manj žita in drugih krušnih rastlin kot leta 1916: pšenice za eno četrtno, rži za dobro tretjino, ječmena skoraj za polovico, ovsa nad polovico, koruze skoraj za četrtno in prosa za četrtno. Dobro je obrodila le ajda, v primerjavi z zadovoljivo letino 1916 je bil v letu 1917 pridelek boljši za petino. V letu 1917 se je znatno znižal pridelek sočivja, krompirja in zelja, nekoliko tudi repe in pese. Suša je slabo vplivala tudi na deteljo, seno in slamo. Le sadna letina je bila relativno dobra.⁴²⁴ *Slovenski gospodar* je poročal:

»V naših krajih je nastopila huda suša. Že dolgo časa ni bilo dežja. Po poljih in travnikih žalostno izgleda. Ozimno žito je nastavilo majhne klase, jarina se suši in ne more nikamor naprej, sadje je po več krajih večinoma odpadlo. Ako ne bo v kratkem izdatnega dežja, se je bati najhujšega. Ob tej priliki opozarjamo žetvene komisarje, da se v svojih poročilih ozirajo na žalostno stanje na njivah in pravilno poročajo, da bo oblast dobila pravo sliko o letini in ne bo od kmeta več zahtevala, kakor bode pridelal.«⁴²⁵

Podrobnejši vpogled v ljubljansko občino odkrije zelo pomemben in poveden podatek: ne v letu 1916 ne v letu 1917 nihče od ljubljanskih kmečkih posestnikov pridelal niti toliko žita, da bi ga moral po uredbi prodati Podružnici vojno-žitnega prometnega zavoda!⁴²⁶ Slaba letina (še tisto, kar je dobro obrodilo, so kmetje, če se je le dalo, raje namenjali za izvoz, ker so se jim zdele kranjske maksimirane cene prenizke), motnje v transportu, posledično pomanjkanje živil in draginja, ki je praktično naraščala »od dne do dne«, ⁴²⁷ so se po hudi zimi 1916–1917 odražali tudi v preskrbi prebivalcev Ljubljane. Socialno slabše stoječe družine so se znašle v labirintu bede in lakote.

423 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 12. 1917, str. 89 in 99, Letina 1917.

424 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 6. 1918, str. 41–42, Gospodarske razmere na Kranjskem I. 1917. Poročilo predsedstva trgovske in obrtniške zbornice za Kranjsko v plenarni seji dne 13. junija 1918, str. 41–43.

425 *Slovenski gospodar*, 7. 6. 1917, str. 7, Gospodarske novice. Suša.

426 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 42.

427 *Domoljub*, 8. 6. 1916, str. 305, Triumf proti oderuštvi.

Ker je eden od pokazateljev razmer v preskrbi med drugim tudi mestna tržnica, nekaj besed namenjam dogajanju ob Ljubljani poleti leta 1917.⁴²⁸ *Slovenski narod* je v začetku julija 1917 poročal, da za prodajo na drobno na Vodnikovem in Pogačarjevem trgu ni ostalo skoraj ničesar.⁴²⁹ Da časnikar položaja ni opisal preveč pesimistično, pričata naslednja odlomka: »Danes je bilo na prodaj lipovo cvetje, drugega skoraj nič«,⁴³⁰ »Danes še peteršilja ni bilo na trgu.«⁴³¹

Za slabo stanje se je mnogo očitalo oblastem, jeze pa so bili deležni tudi prekupčevalci: »Skoro vsa živila so zaplenjena, prekupejo in nakupujejo jih pretkani trgovci in špekulanti in podjetniki zase, za centrale in vojaštvo, a prebivalstvo ne dobi ničesar. Kdor more izhajati z odkazano množino živil – če jih dobi – je pravi umetnik.«⁴³² *Slovenski narod* je glede prekupčevalcev objavil naslednjo novico: »Tako se je tržni straži posrečilo v zadnjih dnevih zaslediti dve večji zalogi živil (fižol, surovo maslo, meso itd.), katero se je hotelo vtihotapiti po železnici iz Ljubljane.«⁴³³

*

V tem nezavidljivem položaju je, kot omenjeno, na Bleiweisovi cesti kot neke vrste blažilec začel delovati nadzornik za ljudsko prehrano na Kranjskem, podpolkovnik Viljem Wiener, ki je nastopal kot posrednik med prebivalci in centralnimi uradi: »Vsakdo se lahko obrne nanj, najsibo z željami ali nasveti. Njegova uradovalnica je odprta vsem brez razlike stanu v petek in soboto, izvzemši one dni, ko se bo nahajal na službenih potovanjih po deželi.«⁴³⁴ Ne tej pisarni ne t. i. pritoževalnici v aprovizacijskih zadevah na magistratu glede na vire dela ni

428 Za primerjavo gl. Dražumerič, *Gospodarsko življenje v Beli krajini*. Situacija je bila po belokranjskih mestih še kako podobna ljubljanski.

429 *Slovenski narod*, 9. 7. 1917, str. 4, Aprovizacija.

430 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 163.

431 Milčinski, *Dnevnik*, str. 232 (8. 2. 1917).

432 *Delavec*, 11. 8. 1917, str. 2, Domači pregled.

433 *Slovenski narod*, 16. 2. 1917, str. 4, Aprovizacija.

434 *Slovenski narod*, 14. 5. 1917, str. 4, Aprovizacija.

zmanjkalo. Še vedno so bile zelo pogoste pritožbe čez kakovost kruha, tudi takrat, ko so mnogi ugibali, ali se bo moka zaradi hudega pomanjkanja sploh še lahko delila na karte ali bodo do nje upravičeni le tisti z zdravniškimi spričevali, pri čemer so zdravnike opozarjali, »da izdajajo spričevala le resnično težko bolnim osebam«. ⁴³⁵ Ugibanja niti niso bila tako neutemeljena, saj je ljubljansko županstvo od Vojno-žitnega prometnega zavoda spomladi 1917 prejelo le pol vagona bele moke »z dostavkom, da je to moko – kot nekako zdravilo – deliti med osebe, ki so težko bolne ali pa v visoki starosti«. ⁴³⁶ Z 12. majem 1917 so zožili tudi krog oseb, ki so prejemale t. i. krušne izkaznice za težake, do krušnega dodatka niso bili več upravičeni obrtniki, prejeli so ga le še zaposleni v rudnikih in tisti, ki so v industriji opravljali »pod posebnimi razmerami nepretrgoma najtežje telesno delo«. ⁴³⁷ Z odlokom, izdanim 14. junija 1917, pa so zmanjšali tudi kontingent za splošne krušne nakaznice, oseba je na dan lahko kupila le še 175 gramov moke, »težaki« pa 250 gramov. ⁴³⁸

Vsako upanje v boljši jutri je ugasnilo jeseni 1917, ko so začele kopneti zaloge pičlega pridelka. *Slovenski narod* je 13. oktobra 1917 zapisal: »Če ne bo nujne odpomoči, je zaloga mestne aprovizacije v 14. dneh izčrpana in ostane mesto brez kruha. Aprovizacijski odsek prosi gospoda župana, da telegrafično urgira pri žitni centrali na Dunaju, da takoj izposluje dobavo moke.« ⁴³⁹ Ljubljancani so bili obveščeni: »Velike množine žita, ki je bilo namenjeno za Kranjsko, ni došlo sem in so žito odposlali drugam.« Deželna vlada je sicer odredila nujno rekvizicijo žita, ⁴⁴⁰ ki pa ni bila prav nič uspešna. Začela se je agonija, ki je trajala vse do konca vojne. ⁴⁴¹

435 *Slovenski narod*, 15. 3. 1917, str. 3, Aprovizacija.

436 Prav tam.

437 *Slovenski narod*, 24. 5. 1917, str. 3, Aprovizacija.

438 *Slovenski narod*, 5. 7. 1917, str. 3, Aprovizacija.

439 *Slovenski narod*, 13. 10. 1917, str. 3, Aprovizacija.

440 O pritisku na podeželje gl. tudi Oman, *Maribor v prvi svetovni vojni*, str. 16, 17.

441 Težave z moko in kruhom so imeli tudi v Veliki Britaniji, kjer je spomladi leta 1917 kruh stal dvakrat več kot pred vojno. – Marwick, *The Deluge*, str. 209.

Oblasti je poleg slabe preskrbe Ljubljane z moko in kruhom neprestano skrbelo tudi pomanjkanje mleka. Ukaz kranjskega deželnega predsednika o uravnavi prometa z mlekom, ki je bil izdan 7. novembra 1917, je tako prepovedoval trgovanje z mlekom v političnih okrajih Kranj, Ljubljana okolica in Kamnik. Vsi posestniki iz teh okrajev so bili dolžni celotno količino mleka čez t. i. lastno potrebo proti odškodnini oddati zbiralnicam, ki jih je ustanovila Mlekarska zveza v Ljubljani. Zveza, ki je bila podrejena vojaškemu vodstvu, je bila zadolžena za enakomerno porazdeljevanje mleka. Ukaz je nalagal tudi ustanovitev deželne komisije, ki bi kot podporno telo bdela nad strokovnostjo izvajanja prometa z mlekom. Predsednika deželne komisije naj bi imenoval deželni predsednik izmed uradnikov deželne vlade. Poleg predsednika naj bi deželno komisijo sestavljali naslednji člani: predstavnik vojaškega poveljstva, predstavnik kranjskega deželnega odbora, predstavnik trgovske in obrtne zbornice v Ljubljani, predstavnik kmetijske družbe za Kranjsko, predstavnik ljubljanske mestne občine, en uradnik deželne vlade, vodja Mlekarske zveze v Ljubljani in predstavnik oskrbovalnice za mleko v Ljubljani. Konkretna naloga deželne komisije naj bi bile ugotovitev števila molznih krav v posameznih kranjskih okrajih in občinah; spremljanje potrebnih količin mleka za vojsko in civilno prebivalstvo ter količin mleka, ki je bilo namenjeno za izvoz; vsesplošno nadziranje poslovanja Mlekarske zveze; reševanje morebitnih drugih vprašanj, povezanih z mlekom; podajanje strokovnih mnenj in svetovanje deželni vladi v vseh zadevah, povezanih z mlekom.⁴⁴²

Glede na zapisnik javne seje ljubljanskega občinskega sveta, ki je potekala 18. decembra 1917, je bil rezultat akcije nezadosten: »Štiri mesece je vlada v soglasju z vojaštvom organizirala preskrbo mesta z mlekom. Uspeh je bil ta, da danes ni mleka niti

⁴⁴² *Laibacher Zeitung*, 10. 11. 1917, str. 1637 in 1638, Ukaz c. kr. deželnega predsednika v vodini Kranjski z dne 7. novembra 1917 o uravnavi prometa z mlekom. *Slovenski narod*, 16. 11. 1917, str. 4, Aprovizacija.

za dojenčke in doječe matere, niti za bolnike, katerim je mleko pogoj za ohranitev življenja.«⁴⁴³

*

Ko si je pozimi 1916/1917 vlada pridržala izključno pravico za nakup in prodajo krompirja, je vse zaloge rekvirirala. Ljubljanci sprva niso vedeli, kaj naj pričakujejo, a so bili kmalu razočarani, saj je mesto prejelo le 156 vagonov krompirja, čeprav jih je na sezono potrebovalo 600. Če se mnogi ne bi s krompirjem založili prej, »bi Ljubljana piskala od stradanja«. Januarja 1917 so družine z do štirimi osebami na teden prejele deset kilogramov krompirja, družine z od petimi do osmimi osebami dvajset kilogramov in družine, ki so štejele več kot osem oseb, 30 kilogramov krompirja na teden, pri čemer je mestna aprovizacija kot nadomestek ponujala kolerabo.⁴⁴⁴

Vsa prizadevanja mestne občine in mestnega odseka za aprovizacijo (glede na ohranjeno gradivo jih ni bilo malo), da bi pridobili več krompirja, so bila zaman. Deželna vlada je sicer obljubljala in obljubljala, storila pa ni skoraj ničesar. To je dobro razvidno iz podatka, da je v letu 1917 mesto za pet mesecev, od 1. marca do 1. avgusta, prejelo zgolj 80 vagonov krompirja: »Koliko solza so pretočile matere, koliko grenkih uric, polnih želodčne praznote so utrpeli naši malčki, ker ni bilo krompirja! Naravnost čudno je, da smo vzdržali.«⁴⁴⁵ Ko je Ljubljana avgusta 1917 prejela večjo količino krompirja, je *Slovenski narod* zapisal, da bi morali po mestu razobesiti zastave. Ta dan je namreč pomenil pravi praznik.

Slovenski narod je del krivde za slabo preskrbo s krompirjem pripisal okoliškim okrajnim glavarstvom, ki Vojno-žitnemu prometnemu zavodu niso bila v oporo, še več, bila naj bi mu celo v oviro. To trditev je podprl s primerom rekvizicije krompirja v Dobrunjah. Okrajno glavarstvo je v tej občini za Vojno-žitni

443 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 18. 12. 1917.

444 *Slovenski narod*, 20. 1. 1917, str. 3, Aprovizacija.

445 *Slovenski narod*, 13. 8. 1917, str. 1, Krompir.

prometni zavod zaseglo krompir, še preden pa jim ga je uspelo odpeljati, ga je tamkajšnji župan razprodal ... Ljubljana je protestirala pri okrajnem glavarstvu in deželni vladi, a ni nič zaleglo: »Žitno prometni zavod krompirja ni dobil, [dobrunjski] župan pa se je nekaznovan smejal.«⁴⁴⁶

Konec poletja 1917, ko je Ljubljančanom postalo jasno, da bodo tako kot pozimi 1916/1917 tudi v zimskih mesecih 1917/1918 krompir dobivali zgolj od mestne aprovizacije, so se spraševali, ali ga bo sploh kaj na razpolago: »Vsakdo se boji, da pridemo letos iz dežja pod kap. Prost nakup je absolutno prepovedan, dovoz krompirja po žitnoprometnem zavodu pa je še v božjih rokah.« Upali so, da je Vojno-žitni prometni urad »otroške bolezni« že prebolel, skrbeli sta jih predvsem slaba letina, ki jo je povzročila suša, in pa nebrzdano ropanje pridelka z mestnih in okoliških njiv. *Slovenski narod* je deželno vlado opomnil, naj vprašanje preskrbe s krompirjem obravnava resno in odgovorno:

»Fizola, repe in zelja ne bo, prosa malo. Vsled pomanjkanja krme bo zmanjkalo mesa, preostanki iz prejšnjih let so izginili. Do konca oktobra mora biti Ljubljana preskrbljena s krompirjem za celo leto. Pozneje ni pričakovati iz naše dežele dovozov, še manj pa od drugod, kakor uči izkušnja. Kar je bilo lani, naj bo pozabljeno. /.../ Na ves glas povemo danes vladi, da nam letos absolutno ne zadošča sama dobra volja. Tudi na obljube ne damo nič. Hočemo dejanj! Zahtevamo krompirja, da bo popolnoma pokrit naš kontingent. Brez krompirja letošnje zimo ne bomo vzdržali. Ako vlada z vso odločnostjo ne zagotovi za ljubljansko prebivalstvo zadostno krompirja, mora priti v doglednem času do obupnega in katastrofalnega položaja.«⁴⁴⁷

15. septembra 1917 so krušne komisije začele deliti posebne nakaznice za krompir. Vsaka v Ljubljani stanujoča oseba je dobila v svojem okraju, kjer je dobivala nakaznice za moko in kruh, po eno nakaznico za krompir, »veljavno tako dolgo, dokler

⁴⁴⁶ Prav tam.

⁴⁴⁷ *Slovenski narod*, 13. 8. 1917, str. 1, Krompir.

bo mestna aprovizacija razdeljevala krompir«. Izkaznic niso prejeli tisti, ki so krompir sadili sami, okoličani in podjetja z lastno aprovizacijo: »Komur po teh določenih izkaznica ne gre, naj ne nadleguje komisij in aprovizirnega urada.«⁴⁴⁸ Ljudje so izkaznice sicer prejeli, mesto pa je spet ostalo brez krompirja. Podžupan Triller je glede tega novembra 1917 posredoval pri ministru za prehrano Antonu Höferju. Poudaril je, »da so okrajna glavarstva, ki bi morala izvesti to preskrbo, odpovedala, brez najodločnejših ukazov od zgoraj ni pričakovati, da bi se razmere izboljšale, pač pa se je bati, da Ljubljana v resnici ostane brez najvažnejšega prehranitvenega sredstva, brez krompirja. Minister je obljubil, da bo dal svojim ukazom primerne poudarka, če treba z vojaško pomočjo.«⁴⁴⁹

*

Spomladi 1917 je urad za prehrano pooblastil deželne vlade, da po lastni presoji odpravijo en brezmesni dan. Kot vzrok za to je navedel neugodne transportne razmere, ki so ovirale ali preprečevale dovoz moke v mesta in »ker se nedostatek ne da nadomestiti niti s sočivjem niti s krompirjem«. Deželna vlada je marca 1917 tako za brezmesna dneva določila torek in petek.⁴⁵⁰ Takrat je bila prepovedana prodaja suhega, surovega ali kakor koli pripravljenega mesa (kuhanega, prekajenega, pečenega itd.), prepovedana je bila tudi prodaja jedil, ki so bila do cela ali deloma iz mesa. Vlada je svojo velikodušnost izkazala s tem, da je ob torkih dovolila prodajati ovčje meso. Prepoved in izjema sta veljali tudi za ljubljanska gospodinjstva.⁴⁵¹

Ta odločba je bila bolj ali manj le pesek v oči, saj je mesa vse prevečkrat zmanjkalo, njegove pošiljke so povsem izostale tudi na »prave dneve«. Ljudi, ki so ure in ure čakali v vrsti in potem razočarani in jezni odšli domov praznih rok, je mestni magistrat poskušal pomiriti vsaj z ukrepom, ki je veleval, da morajo vsi mesarji

448 *Slovenski narod*, 14. 9. 1917, str. 3, Aprovizacija.

449 *Slovenski narod*, 16. 11. 1917, str. 4, Aprovizacija.

450 *Slovenski narod*, 7. 3. 1917, str. 3, Aprovizacija.

451 *Laibacher Zeitung*, 20. 3. 1917, str. 417, Ukaz o utesnitvi porabe mesa in masti.

v Šolskem drevoredu na robu živilskega trga ob Ljublanici – tam je bilo mesarskih stojnic največ – na posebni deski označiti cene mesa in pripisati podatek o tem, koliko mesa imajo na razpolago.⁴⁵² Hkrati pa so zaradi rastočega pomanjkanja mesa in nestrpnosti kupcev mestnemu stavbnemu uradu naročili, da postavi pred stojnice ograje, saj je »nevzdržen postal dosedanji način nakupovanja mesa, ko so se ljudje nagromadili okoli stojnice ter segali mesarjem od vseh strani pod sekiro in nož«.⁴⁵³

Pomanjkanje mesa je konec aprila 1917 deželne oblasti prisililo v izdajo odredbe, s katero je bil na t. i. mesni dan posameznik upravičen zgolj do petnajstih dekagramov mesa brez priklade ali osemnajstih dekagramov s priklado.⁴⁵⁴ Skoraj istočasno je ljubljanska mestna aprovizacija, ki je želela zaščititi svoje prebivalce oziroma preprečiti odtok mesa in drugih živil z ljubljanskega trga, zapisala naslednje: »Pri zasledovanju vzrokov pomanjkanja mesa se je dognalo, da prihaja v Ljubljano zlasti ob sobotah nešteto tujcev, ki pokupijo domačinom meso pred nosom«.⁴⁵⁵ Zato je izdala nova nakazila za kruh, ki so hkrati veljala tudi kot nakaznice za nakup govejega in telečjega mesa v mesnicah in na stojnicah, pa tudi jajc in zelja.⁴⁵⁶

Izsek iz korespondence, datirane z letom 1917, pomanjkanje mesa le potrdi: »Ampak govedine pa nisem več dni – celo tednov videl na mizi. Kajti prvič so cene nedosegljive, in drugič ga večinoma niti za veliko denarja ni mogoče dobiti. To je pač vojni čas in tako se mora človek zadovoljiti tudi s takšno hrano, ki je pripravljena iz pridelka lastnega gospodarstva. Gastronomskim užitkom se mora človek vsekakor odpovedati.«⁴⁵⁷

V letu 1917 mesa ni manjkalo le v Ljubljani, na Dunaju, v Berlinu, temveč tudi v britanskih mestih.⁴⁵⁸

452 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 36.

453 *Slovenski narod*, 3. 4. 1917, str. 3, Aprovizacija.

454 *Laibacher Zeitung*, 26. 4. 1917, str. 618, Lokal=und Provinzial=Nachrichten, Einschränkung des Fleischbezuges.

455 *Slovenski narod*, 12. 4. 1917, str. 3, Aprovizacija.

456 *Slovenski narod*, 28. 4. 1917, str. 5, Aprovizacija.

457 NGD0596-0003 (30. 9. 1915).

458 Marwick, *The Deluge*, str. 209.

*

V letu 1917 je bilo vse manj in manj tudi sladkorja. Nekaj krivde se je pripisovalo neprimernemu vremenu, predvsem pa manjši količini posejane sladkorne repe. Drugega izhoda ni bilo, zato je urad za prehrano odredil skrčenje količine sladkorja, do katere je bil posameznik upravičen vsak mesec. Ljubljancani so bili tako deležni $\frac{3}{4}$ kilograma sladkorja na mesec, kmečko prebivalstvo pa le še $\frac{1}{2}$ kilograma.⁴⁵⁹ Urad za ljudsko prehrano je naredbe glede skrčenja mesečne količine sladkorja decembra 1917 toliko revidiral, da so bile nosečnice ter doječe matere ponovno upravičene do prejemanja enega kilograma, otroci do izpolnjenega petega leta starosti pa $\frac{3}{4}$ kilograma sladkorja na mesec.⁴⁶⁰

Ni premoga, ni drv, ni petroleja

Mila zima 1915–1916 in primerna rezerva premoga in lesa za kurjavo sta Ljubljancanom pomagali do zime 1916–1917, ki je bila ostrejša in hladnejša od svoje predhodnice. Zaloge so hitro skopnele, nastopilo je obdobje kroničnega pomanjkanja kuriva. Ker mestna občina ni bila sposobna preskrbeti dovoljšnjih količin premoga in drv, je svetovala Deželnemu šolskemu svetu, naj v najhujšem mrazu zapre vse ljubljanske ljudske šole. Tudi lastnikom javnih lokalov je svetovala, naj svoje obrate zapirajo bolj zgodaj, sklicevala se je na dejstvo, da »resni časi zahtevajo, da prebivalstvo omeji nočno življenje«. ⁴⁶¹ V začetku leta 1917 so se zaprla celo vrata ljudske kopeli.

Spomladi 1917 je po Ljubljani odjeknilo vprašanje, kaj bo s kurivom v prihodnosti. Vprašanje je postajalo vsak dan aktualnejše: »Ljudje hodijo okoli prodajalcev premoga in drv, a ti jih zamorejo le redko zadovoljiti. Večinoma odhajajo praznih rok /.../ ker ni dovolj blaga. Že sedaj je pa mestno prebivalstvo v

459 *Deželni zakonik*, 23. 2. 1917.

460 *Slovenski narod*, 15. 12. 1917, str. 4, Aprovizacija.

461 *Slovenski narod*, 10. 2. 1917, str. 4, Aprovizacija.

skrbah za zimo.«⁴⁶² Oglašil se je tudi župan Tavčar: »Bližajo se nam gotovo še ostrejši časi, kakor smo jih dosedaj preživeli. Posebno važno postaja za naše mesto vprašanje kurjave.«⁴⁶³ *Slovenski narod* pa je pozival pristojne, da »kaže uvesti tudi glede tega kako akcijo, da ne nastane naposled kalamiteta.«⁴⁶⁴ Kranjska je gozdov seveda imela dovolj, a zaradi pomanjkanja kadra in živine, prerazporejenih v poljedelstvo, je bila skrb še kako utemeljena. Računali so na pomoč vojske, vendar so kljub temu pozivali: »Seveda bi se naj premožni sloji na to akcijo preveč ne zanašali in kdor le more, naj si kurivo preskrbi sam, saj čim preje ga ima, tem sigurnejši je.«⁴⁶⁵

Že od junija 1917 naprej je župan nepretrgoma pritiskal na Dunaj, da naj pravočasno preskrbi premog. Triller je bil glede rezultata precej pesimističen: »Mestu grozi naravnost katastrofa v tem pogledu, kajti vsi naštetih koraki, zagotoviti si za zimo potrebni premog, so se izjalovili. Plinarna je že morala ustaviti svoj obrat. /.../ Zdaj se kupujejo drva, vprašanje pa je, če jih bo mogoče sploh dobiti in še večje vprašanje je, kako jih spraviti v mesto, ker pomanjkuje transportnih sredstev.« Pri tem pa je poudaril, da »občina ni kriva, odklanja vsako odgovornost, odgovorni so za to merodajni krogi, ki le premišljujejo in premišljujejo, do dejanj pa jih ni pripraviti.«⁴⁶⁶

1. septembra 1917 je izšla ministrska naredba, ki je urejala promet s kurivom v ljubljanskem policijskem okrožju. Določala je uvedbo kart (izkaznic in prejemnic) za premog (za kuho in kurjavo), ki so stopile v veljavo 4. novembra 1917. Karte so dodelili vsem, katerih zaloga je znašala manj kot 200 kilogramov črnega ali 250 kilogramov rjavega premoga in pet kubičnih

462 *Slovenski narod*, 12. 5. 1917, str. 5, Aprovizacija.

463 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 8. 5. 1917.

464 *Slovenski narod*, 12. 5. 1917, str. 5, Aprovizacija.

465 Prav tam. Gl. tudi SI AS 187, š. 12, št. 40666 (123), 5. 12. 1917. Pomanjkanje premoga, petroleja, sveč je zaznamovalo tudi ostala mesta, mdr. še posebej Maribor. – Jenuš, *Economic Image of Maribor*.

466 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 3. 7. 1917.

metrovo drv. Do večje količine premoga so bili upravičeni zdravniki, odvetniki, notarji in vsi ostali, ki so svoj poklic izvrševali »v javno korist«, če so svoje delo vršili v prostorih izven lastnega stanovanja; osebe, ki so svoje delo opravljale na domu, in imetniki manjših obrtnih prostorov, ki so bili povezani s stanovanjem; gospodinjstva, v katerih so bivali bolniki.

Prejemnice za premog so prejela poslopja, ki so služila »zakonito priznanim« verskim skupnostim v upravne namene in za samostane; šole in zavodi, ki jih je vzdrževala dežela, okraj, občina ali javna korporacija; zasebne bolnišnice in drugi oskrbovalni zavodi; zasebni učni zavodi; aprovizacijski obrati (vojne kuhinje, mlini, pekarnice, mesnice, prekajevalnice, mlekarne itd.) in pralnice; drugi zavodi in podjetja (pisarne, bolniške blagajne itd.), ki niso dobivali premoga neposredno od ministrstva za javna dela; občinske in obrtne »oddajalnice« premoga, koka in briketov in »oddajalnice« konzumnih in drugih društev, upravičenih do oddaje kuriva.

Pri tem bi poudarila, da so premog, koks in brikete smeli oddajati le trgovci in obrtniki, konzumna ter podobna društva, ki so bili do tega glede na svoja pravila upravičeni, in prodajalne, ki jih je za ta namen ustanovil mestni magistrat.⁴⁶⁷

Konec leta 1917 se je izkazalo, da je bila črnogledost občin-
skih mož, ki niso zaupali Dunaju, povsem upravičena: »Mnogo obljub, a uspeh kar najslabši.« V Ljubljano bi morali decembra 1917 pripeljati vsaj 800 vagonov, prispelo pa jih je zgolj 174. Na Dunaju so le skomignili z rameni: »premalo premoga in nezadostna transportna sredstva«.⁴⁶⁸

467 *Laibacher Zeitung*, 12. 10. 1917, str. 1465–1466, Ukaz c. kr. deželnega predsednika na Kranjskem o uravnavi porabe premoga, koka, briketov in drugega kuriva.

468 *Slovenski narod*, 16. 11. 1917, str. 4, Aprovizacija. O izčrpanju transportnih kapacitet gl. Schmied-Kowarzig, Die wirtschaftliche Erschöpfung, poglavje Die Erschöpfung der Transportkapazitäten, str. 521–528.

*

Jeseni 1917 so krušne komisije začele izdajati tudi karte za petrolej. Pravico do teh so imele vse osebe, ki doma niso imele ne električne ne plinske razsvetljave, obrtniki, ki so predložili obrtni list ali koncesijo za trgovino ali obrt brez električne ali plinske razsvetljave, in kmetje, ki so dokazali, da potrebujejo razsvetljavo v hlevih. Uradi, zavodi, bolnišnice ipd. do petrolejskih kart niso bili upravičeni, mestni magistrat jim je namreč naknadno izdajal prejemnice.

Petrolej, ki so ga lahko kupovali na karte in prejemnice, je bil določen zgolj za razsvetljavo. Septembra 1917 je na vsako karto odpadlo približno pol litra petroleja, toliko ga je torej prejela upravičena družina, obrtniki pa en liter. Kdor je potreboval petrolej za druge namene ali je za svoj obrat potreboval več kot 50 litrov petroleja na mesec, je moral vložiti posebno prošnjo na trgovsko ministrstvo, na oddelek za mineralno olje.⁴⁶⁹

V letu 1918 so oblasti sporočile, da med obrtnike ni mogoče prišteti pisarn in prodajaln, ki ne prodajajo živil, do petroleja so bili upravičeni le peki, mesarji, gostilničarji, krčmarji ipd.⁴⁷⁰

30.000 oseb na seznamu ubožne akcije

Stanje pomanjkanja se v vojnem času ni kazalo le v fizičnem in psihičnem pešanju ljudi, do neke mere se je odražalo tudi na podobi mesta, ki so ga spremenile že omenjene vrste čakajočih na hrano, čedalje večje število beračev, vojni vrtovi, napisi v izložbah in na vratih trgovin: »Po vseh večjih trgovinah vise napisi: /.../ Ni moke, napis na vratih špecerijske trgovine: Ni sladkorja, na mlekarni: Ni mleka in tako naprej. Joj, kaj pomagajo različne živilske karte, če pa ni robe! Tako se že na ulici kaže lakota, česar se ne da več skriti.«⁴⁷¹

469 *Slovenski narod*, 21. 9. 1917, str. 3, Aprovizacija.

470 *Slovenec*, 10. 9. 1918, str. 5, Aprovizacija.

471 Prešeren, *Vojak*, str. 175.

Sredi marca 1917 je *Slovenski narod* zapisal, da ženske »oblegajo« ljubljanski magistrat v tolikšnem številu kot še nikoli v času vojne. Delili so nakaznice za kašo. Člani odseka za aprovizacijo so se zavedali nemogočih razmer, zato so jo dodelili prav vsakemu interesentu, le svoje ime in naslov je moral povedati. Vendar je tudi v tem primeru prihajalo do špekulacij ter podobnih nepravilnosti in nečednosti. Po nakaznice so namreč hodile ženske iz okolice Ljubljane, povedale lažno ime in naslov, dobile nakazilo, v vojni prodajalni poceni kupile kašo in jo po tem, ko jo je zmanjkalo, v mestu prodajale po trojni ceni. Ljubljancani so se pritožili magistratnim uradnikom in prosili, da se uvede nadzor, saj »tako nam odjedajo še ta borni preživetek ljudje, ki samo izkoriščajo mestno aprovizacijo«. ⁴⁷²

Mestna oblast se je spomladi 1917 odločila, da najbolj ogroženim spet priskoči na pomoč s t. i. vojno prehrano ali ubožno akcijo. Do nje so bile upravičene v Ljubljani stalno prebivajoče družine z najmanj dvema nepreskrbljenima otrokoma, katerih dohodki niso presegali veliko več kot eno krono na osebo na dan. Na poziv se je priglasilo 1.200 družin s 6.000 člani. ⁴⁷³ Enkrat mesečno so v cerkvi svetega Jožefa dobili živila po znižanih cenah. ⁴⁷⁴ Poleg mesa (za kilogram svinjine so morali odšteti tri krome) so lahko ob predložitvi živilskih kart po najnižjih cenah kupovali tudi mast in špeh (en kilogram na družino po ceni devet kron), občasno so bila na voljo tudi druga živila, med drugim jajca, zelje ipd.

Kljub temu da so časopisi poudarjali, da imajo možnost za pomoč le tisti, katerih dohodki na mesec na osebo ne presegajo 50 kron, pri čemer so podčrtali, naj ubožne akcije (kljub redkim izjemam) ne zamenjujejo s podporno akcijo, ki jo je deželna vlada uvedla za pomoč uradništvu, je v letu 1917 vse več ljudi prosilo, da jih mestna občina vključi v ubožno akcijo. V prostore mestne aprovizacije na Poljanski cesti številka 13 so se zgrinjale

472 *Slovenski narod*, 15. 3. 1917, str. 3, Aprovizacija.

473 *Slovenski narod*, 12. 4. 1917, str. 3, Aprovizacija.

474 Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, str. 126.

množice, med temi je bilo tudi veliko premožnejših oseb, »saj sploh ni mogoče dobiti živil tudi za drag denar ne«. Seveda so oblasti in občila pozivali, naj taki ljudje »ne nadlegujejo urada za vojno prehrano. Marsikdo pride v vojno prehrano s čudno zahtevo, naj se mu vsaj za enkrat da sira ali jajc. Tudi take zahteve so docela nedopustne.«⁴⁷⁵ Kljub prošnjam in svarilom pritisk na mestno aprovizacijo ni popuščal. Magistrat si je tako zadal nalogo, da kataster pomoči najbolj potrebnih razširi še s 6.000 osebami. Izdelavo novega dokumenta je zaupal odseku ubožne prehrane.

V začetku septembra 1917 je ubožna akcija mestne aprovizacije sporočila, da ima na seznamu 30.000 oseb, da je v danih razmerah storila vse, kar se da storiti, da v akcijo zagotovo ne bo vključila novih »strank«.⁴⁷⁶ Seveda pa je župan k dobrotelnosti še naprej pozival premožnejše Ljubljance, ki so svojo darežljivost med drugim lahko izkazali s prostovoljnimi prispevki »na sladkorne izkaznice«.⁴⁷⁷

V letu 1917 je bilo veliko govora in dogovarjanja glede vojnih kuhinj z »meščansko – vojno hrano«. Po pozivu Urada za ljudsko prehrano so pri deželni vladi ustanovili komisijo za vojne kuhinje.⁴⁷⁸ *Slovenski narod* je pozival, da bi Ljubljana potrebovala vojne kuhinje v različnih mestnih predelih, da je ena absolutno premalo, ker ne more nasititi vseh, ki bi si to želeli.⁴⁷⁹ Za primer je navedel Gradec, ki je 150.000 osebam nudil tople obroke v petih velikih vojnih menzah.⁴⁸⁰

475 *Slovenski narod*, 26. 5. 1917, str. 4, Aprovizacija.

476 *Slovenski narod*, 3. 9. 1917, str. 4, Aprovizacija.

477 Brodnik, Dobrotelnost v Ljubljani, str. 58. Dobrotelna akcija s prostovoljnimi prispevki na krušne karte se je nadaljevala tudi v letu 1918 in po vojni – do ukinitve kart.

478 *Slovenski narod*, 31. 1. 1917, str. 3, Aprovizacija.

479 Dunja Dobaja v svojem prispevku omenja ljudsko kuhinjo na Strelški ulici, ki »je zašla v krizo, ker ni poviševala cen obrokov v skladu s padcem vrednosti denarja. Že leta 1917 so računi pokazali velik primanjkljaj. Brez znatnih izrednih podpor kuhinja ne bi obstala. Izredno in izdatno jo je podpiral nekdanji deželni odbor in za njim deželna vlada za Slovenijo, poverjenišтво za prosveto, dalje mestni magistrat, odsek za prehrano, škofijsko društvo za varstvo otrok, denarni zavodi, kot so Jadranska banka, Vzajemna posojilnica, Ljudska posojilnica, Kranjska hranilnica, Zadrúžna zveza in drugi dobrotniki, zlasti mnogo duhovnikov. S svojim osebnim vplivom so jo v tistih kritičnih časih zelo ščitili deželni glavar Ivan Šusteršič, deželna odbornika Evgen Lampe in Ladislav Pegan ter mestni župan Ivan Tavčar.« – Dobaja, Od ljudske kuhinje na Strelški ulici, str. 244 in 245.

480 *Slovenski narod*, 26. 3. 1917, str. 5, Aprovizacija.

Konec leta 1917 v poročilu odseka za aprovizacijo Karel Triller ni mogel poročati drugega, kot da se je položaj v mestu v primerjavi z letom 1916 bistveno poslabšal in da Dunaj sploh ne odgovarja več na prošnje in zahteve, povezane s preskrbo.⁴⁸¹ Dejal je:

»Naivno je bilo tudi upanje, da bo Kranjska po uspešni ofenzivi proti Italiji deležna velikega plena. Pridrveli so tja ogrski čifuti in na Kranjskem nismo videli niti zrna riža. /.../ Za mast je kranjska aproviz. družba investirala daleko nad milijon kron, da dobi z Ogrske mast. Najprej je došel vagon docela neužitne masti /.../ Drugega pol vagona pa je bilo konfiscirane, kljub temu, da je imela družba transportno dovoljenje ogrske in avstrijske vlade. Konfiscirana je bila mast vsled tega, ker je bila kupljena nad maksimalno ceno. /.../ Na merodajnem mestu se je zatrdilo, da vodi Ogrska proti nam najhujšo gospodarsko vojno in vsi so enega prepričanja, da nobena, niti najbolj neprijazna neutralna vlada ne postopa proti nam tako neprijazno kakor Ogrska.«⁴⁸²

Nepredstavljen je občutek, ki je spreletaval Ljubljčanane, ko so od jeseni 1917 prebirali dnevno časopisje, odstirajoče vsakodnevno stvarnost in obete prebivalcev mesta. Konec oktobra 1917: »Ljubljana je že danes v strašnem položaju. Ni moke, ni krompirja, ni premoga in ne petroleja. /.../ C. kr. vlada pa nima zmožnosti, da bi preskrbela ljudstvu živež, ki mu gre po kontingentu. Tako ne more iti dolgo naprej! /.../ Ako ljudstvo že danes strada, kaj bode šele po novem letu. Odpomoč je nujna in neobhodno potrebna, sicer je v Ljubljani katastrofa neizogibna!«⁴⁸³

481 V tem času se je z zelo hudim pomanjkanjem soočal tudi Dunaj, o tem mdr. Watson, *Ring of Steel*, str. 33.

482 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 18. 12. 1917. Kot primer naj navedem razsodbo najvišjega sodišča z dne 11. 1. 1916, ki se glasi: »V vojnem času sklenjena kupna pogodba je docela neveljavna, če prekorači dogovorjena kupna cena uradno za blago določeno najvišjo ceno. Določitev višje kakor uradno določene najvišje cene ima za posledico, da ni le del cene, ki prekorači najvišjo ceno, brez učinka, ampak je vsa dobavna pogodba /.../ neveljavna, ker greši proti gotovi prepovedi.« – *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 5. 1917, str. 40, Neveljavnost dobavne pogodbe zaradi prekoračenja maksimalne cene.

483 *Slovenski narod*, 20. 10. 1917, str. 4, Aprovizacija.

Novembra 1917: »Mestno prebivalstvo čakajo težki udarci. Vsled malomarnosti rekvizičnih organov ne bo prav kmalu nobenega izhoda več iz aprovizačne mizerije. Vsa prizadevanja mestne aprovizacije, vsi klici stradajočih ljudi zadevajo na gluha ušesa in na faktorje, ki so brez razumevanja za ljud. potrebe.«⁴⁸⁴

V letu 1917 je bil položaj glede preskrbe podobno beden tudi na Dunaju: »Živila postajajo od dne do dne dražja, a najhuje je to, da jih sploh ni dobiti; človek pa je ravno v tem času najbolj lačen, ker ni masti ne olja. Kruha smo že nekaj dni stradali, a od 18. 2. dobivamo redno na dan saj en kolaček za 5 oseb /.../ Postal sem abstinent /.../ voda je dobra, semtertja si kupim jabolčnice, a že ta stane 1.60 kr. l., piva ni.«⁴⁸⁵ Nič drugače ni bilo v Trstu:

»Obroki so bili čedalje manjši, kruh vedno bolj neužiten. Govorili so, da so pometli vse magazine, da so vse smeti zmleli in da so iz tega delali kruh. Iz česa je bil, ne vem; ali iz divjega kostanja ali žaganja. Nekaj mesecev je bil tak, da se je kar razsul, ko si ga položil na mizo. Ko si šel mimo pekarn, je smrdelo iz njih, kadar so pekli tisto rjavo maso. Dečki so ga vendarle jedli, hčerke in jaz ga nismo pokušale več kot tri mesece. Tedaj je bilo najhuje; ni bilo niti krompirja niti fižola. V aprovizaciji smo dobivali eno osminko ovsene kaše ali koruznega zdroba na teden za osebo. Mleka od nikoder; kondenzirano je bilo samo za dojenčke in za mlajše otroke, nego so bili moji. Kako željno smo gospodinje pričakovale nedelj! Upale smo, da nam listi v nedeljo prinesejo obvestilo, da dobimo izdatnejše racije. /.../ Po onem neužitnem kruhu smo dobili boljši kruh, toda le 10 dkg na osebo na dan. Kaj je 10 dkg kruha za otroka, ki raste in se razvija? /.../ Mnogi pri Sv. Ivanu so si tedaj kupili kozo, da so otroci imeli vsaj nekaj mleka. /.../ In res smo kupili lepo, veliko žival z velikimi rogovi. /.../ Tudi ubogo Nino je zadela usoda, kakršna je zadela mnogo ljudi – poginila je od gladu.«⁴⁸⁶

V letu 1917 so tudi Britanci začeli spoznavati pomanjkanje.

484 *Slovenski narod*, 3. 11. 1917, str. 4, Aprovizacija.

485 NGD0589-0003 (Dunaj, 26. 2. 1917).

486 Nadlišek, *Na obali*, str. 331, 334, 335. O preskrbi Trsta gl. tudi Sedmak, *Življenje v Kobariду*, str. 75 in 76.

Time je 10. decembra 1917 objavil seznam živil, ki jih je primanjkovalo v Londonu: sladkor, čaj, maslo, margarina, mast, slanina, (kondenzirano) mleko, svinjina, riž, ribez, rozine, žganje, avstralska vina. Le teden dni kasneje je poročal: vrste se nezadržno daljšajo. Pred trgovinami v nekaterih predelih Londona so se ženske začele postavljati v vrste za margarino že pred peto uro zjutraj, mnoge od njih so imele s seboj dojenčke in malčke. Več kot 1.000 oseb je čakalo na margarino na cesti New Broad v središču Cityja. Na Ulici Walworth na jugovzhodu Londona je v vrstah čakalo tudi do 3.000 oseb. Po navadi jih je domov praznih rok odšla vsaj tretjina.⁴⁸⁷ V začetku leta 1918 se je tako na Otoku »vladnemu kruhu«, ki je bil pripravljen iz različnih zmesi (od krompirjeve do fižolove moke), pridružila omejitev pri nakup masla.⁴⁸⁸ Kmalu so sledile še količinske omejitve pri nakupu mesa in čaja.⁴⁸⁹

487 Bonzon in Davis, *Feeding the cities*, str. 330.

488 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 44. Več o preskrbi Londona, Pariza pa tudi Berlina, prizadetega od embarga, Bonzon in Davis, *Feeding the cities*.

489 Marwick, *Women at War*, str. 141.

LETO 1918: »V DEŽELI VLADA LAKOTA IN POMANJKANJE«⁴⁹⁰

»Živimo iz rok v usta«⁴⁹¹

Zaradi vsesplošnega pomanjkanja, ki je zaznamovalo leto 1917, se je leto 1918 začelo v znamenju lakote. Slab položaj v preiskrbi s hrano je med drugim razviden tudi iz vsebine nastopnega govora dvornega svetnika Ludwiga Paula,⁴⁹² ki je na čelu Urada za ljudsko prehrano februarja 1918 zamenjal dotedanjega ministra za prehrano Höferja:⁴⁹³ »Živimo iz rok v usta. Dokler bo trajalo to stanje – in pred novo žetvijo najbrže ne nastane sprememba – bi smatral kot glavno nalogo prehranjevalnega urada, da se prilagodi vsakokratnim razmeram z nekako elastičnostjo, da vsakokrat potrebno hitro in ob pravem času prime in izvede.«⁴⁹⁴

Odras razmer je izkazovalo tudi zakonodajno-administrativno področje na državni in deželni ravni. Do konca vojne so sicer sprejeli še več ukrepov glede preskrbe, nekaj posodobitev je bilo povezanih z izdelovanjem kruha,⁴⁹⁵ večina pa se je nanašala

490 *Slovenec*, 26. 7. 1918, str. 1, Peto leto vojne.

491 *Delavec*, 30. 3. 1918, str. 1, Mizerija našega prehranjevalnega gospodarstva.

492 Ludwig Paul, * 1864; † 1920, avstrijski pravnik in politik. – *Ludwig Paul*.

493 *Delavec*, 2. 3. 1918, str. 2, Domači pregled.

494 *Delavec*, 30. 3. 1918, str. 1, Mizerija našega prehranjevalnega gospodarstva.

495 Npr. *Laibacher Zeitung*, 14. 8. 1918, str. 1257, Razglas c. kr. deželnega predsednika za Kranjsko z dne 11. avgusta 1918 o izdelovanju in razpečevanju kruha in peciva in o nadrobni prodaji mletvenih izdelkov.

zgolj na maksimiranje cen posameznega živila ipd.⁴⁹⁶ Ker je bilo živilsko trgovanje že tako šibko in na razne načine omejeno, leto 1918 ni prineslo novih korenitejših odlokov, ki bi obravnavali preskrbo. Nekaj pomembnejših členov redkih izjem je združenih s prikazom stanja v praksi in tako obravnavanih v nadaljevanju. Tukaj bi navedla samo enega zadnjih ukazov deželnega predsednika iz oktobra 1918, ki se je z vso teoretično profesionalnostjo lotevalo obravnave uravnavanja prometa s kostanjem. Z njim so ta jesenski plod dali pod zaporo za preskrbo prebivalstva. Nakup kostanja je bil poverjen deželni poslovalnici za zeleňjavo in sadje v Ljubljani. Kljub zapori so smeli posamezniki, ki so razpolagali z njim, nekaj količine porabiti za lastne potrebe. Dovoljena jim je bila tudi prodaja neposrednim porabnikom iz lastnih zalog, pogoj je bil, da prodana količina posamezni osebi ni presegla desetih kilogramov.⁴⁹⁷

*

3. januarja 1918 se je *Slovenec* vprašal: »Kaj je z moko, za katero imamo že celih 14 dni v rokah karte? Stradamo!«⁴⁹⁸ Karel Triller, ki je v začetku januarja 1918 na seji občinskega ljubljanskega sveta poročal o preskrbi Ljubljane z živili, na to vprašanje ni znal odgovoriti. Obupan je priznal, da v Ljubljani primanjkuje že celo fižola za seme. Edina zaloga v mestnem skladišču naj bi bil vagon suhih hrušk in sliv – to je bilo vse, kar je mestni aprovizaciji uspelo »nastrgati s cele dežele«. Zaskrbljen je izjavil:

»Pogled v bodočnost je teman in obupen. Prebivalstvo bo potrebovalo velikanske potrpežljivosti in napeti bo moralo vse moči, da mu pogum ne upade. /.../ Pisarimo, brzojavimo in kričimo, ali slavna centrala v Plankengasse nas ne vidi vredne niti

496 Gl. npr. *Laibacher Zeitung*, 7. 1. 1918, str. 29 in 30, Ukaz c. kr. deželnega predsednika na Kranjskem o določitvi najvišjih cen za nadrobno prodajo suhega sadja in slivove (češpljeve) čežane. *Laibacher Zeitung*, 11. 4. 1918, str. 540, Ukaz c. kr. deželnega predsednika na Kranjskem z dne 9. aprila 1918 o določitvi najvišjih cen za nadrobno prodajo krompirja itd.

497 *Laibacher Zeitung*, 25. 10. 1918, str. 1629, Ukaz c. kr. deželnega predsednika na Kranjskem z dne 21. oktobra 1918 o uravnavanju prometa z jedilnim kostanjem letine 1918.

498 *Slovenec*, 3. 1. 1918, str. 4, Ljubljanske novice.

odgovora! Obrnili smo se do deželne vlade, ki se je končno odločila ter poslala na Dunaj jokav telegram. Ali mislite, da urad sploh odgovori?»⁴⁹⁹

Z vztrajnostjo je mestni magistrat dosegel, da je deželna vlada mestni aprovizaciji nakazala po en vagon ješprenja in kaše, dva vagona marmelade in 4.000 kilogramov masti. Aprovizacijski odsek, ki je imel leta 1918 že okrog 100 zaposlenih, se je odločil, da bo ta živila razdelil predvsem na izkaznice ubožne akcije, ki jih je v začetku leta 1918 imelo približno 20.000 oseb.⁵⁰⁰ Napovedali so, da bo vsaka oseba po nizkih cenah prejela 30 dekagramov ješprenja, 30 dekagramov kaše, ½ kilograma marmelade in dvajset dekagramov masti /.../.⁵⁰¹

Nemiri in zahteve ljudstva: »Hočemo miru in kruha!«⁵⁰²

Vse hujše pomanjkanje je sprožalo vse bolj srdite odzive prebivalcev. V nemških mestih so se nemiri začeli v letu 1916: »Ženske in mladina so zahtevali kruh, plenili pekarnе in se borili s policisti.«⁵⁰³ Avstrijska mesta so jim sledila poleti in jeseni 1916. Precej burno je bilo oktobra 1916 v Gradcu: »Množica na ulici je bila izzvana, ker je žena nekega polkovnika zlila vodo z okna in so 'dame' v kavarni Kaiserhof ostentativno [izzivalno] pri oknu jedle slaščice. Nato so pobijali okna in vdrli v trgovine. Pobijali so tudi v namestnikovem dvorcu okna. Grofica Clary je prišla ženske mirit. Neka žena stopi pred njo in odpre svojo prazno torbico češ: Vi imate več moke v obrazu, kakor me v torbah!«⁵⁰⁴ Prvi dan so nad množico, ki je kričala »Wir wollen

499 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 22. 1. 1918.

500 Prav tam.

501 *Slovenec*, 26. 4. 1918, str. 3, Ljubljanska aprovizacija.

502 *Učiteljski tovariš*, 8. 2. 1918, str. 1, Mir in kruh.

503 Watson, *Ring of Steel*, str. 331. O nemirih v Trstu, ki so se začeli v prvih mesecih leta 1915, gl. Torkar, *Vojaško življenje v Trstu*.

504 Ambrožič, ur. *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta*, str. 144.

essen«, poslali gasilce, a so jim ženske porezale cevi. Nemire je šele četrty dan uspelo zatreti vojski.⁵⁰⁵

Do večjega vala demonstracij po avstrijskem delu monarhije je prišlo po hudi zimi 1917/1918, ko so ljudje uvideli, da so transporti s hrano v glavnem usmerjeni samo še na frontne linije.⁵⁰⁶ Zahtevam za izboljšanje preskrbe in dvig plač pa so se zadnje leto vojne pridružile tudi zahteve za spremembo družbenega sistema in končanje vojne.⁵⁰⁷ »Sploh pa so delavski stanovi naveličani vojske in hočejo, da se čimprej sklene mir.«⁵⁰⁸

Pogosti in srditi so bili nemiri na Dunaju, za katerega je Jakob Prešeren 23. junija 1918 zapisal: »Lakota se plazi po ulicah.«⁵⁰⁹ Časopis *Korespondenca Wilcheim* je po ponovnem skrčenju krušne racije junija poročal, da je bilo med demonstranti veliko mladih, tudi mladoletnih, ki so ustavljali tramvaje, razbijali šipe, napadali vozove.⁵¹⁰

O demonstracijah v Beljaku je septembra 1918 beljaški župan Assmann poročal ministru za prehrano Paulu: »Danes je tu izbruhnla velika ljudska vstaja. V veliki svoji bedi se je zbralo 3 do 4 tisoč ljudi, ki so vdrli v mnogo trgovin za živila, kjer so vse razbili. Nujno prosimo, naj se pošljejo potrebna živila: moka, krompir, mast in sladkor, ker morajo sicer slediti žalostne posledice, za katere odklanjamo vsako odgovornost.« Beljaško okrajno glavarstvo je nemudoma prepovedalo zbiranje na cestah, gostilne so lahko bile odprte le do 7. zvečer, gledališke in kino predstave so bile odpovedane. S pomočjo dodatne pehotne stotnije se je v mesto počasi vračal mir. *Villacher Zeitung* je zapisal, da so se »nasilsteve udeleževali celo ljudje, od katerih se to ni pričakovalo«. Večdnevne demonstracije sta spremljala tudi *Kärntner Tagblatt* in *Freie Stimmen*. Ta list je poročal tudi

505 Milčinski, *Dnevnik*, str. 205 (14. 10. 1916).

506 Kershaw, *To Hell and Back*, str. 88.

507 Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 396. O demonstracijah gl. Judson, *The Habsburg Empire*, str. 402.

508 *Ilustrirani glasnik*, 24. 1. 1918, str. 167, Naše preživljanje.

509 Prešeren, *Vojak*, str. 360.

510 *Slovenec*, 20. 6. 1918, str. 3, Izgredi na Dunaju.

o plenitvi Parkhotela. V fizičnem spopadu so bile ranjene tri osebe: poročnik, praporščak in tajni policist.⁵¹¹

V Ljubljani je do večjih demonstracij prišlo spomladi leta 1918. V drugi polovici marca 1918 so pred deželno vlado dva dni demonstrirale žene železničarjev, ki so zahtevale izboljšanje sistema prehrane, aprila 1918 pa je v mestu prišlo do zelo hudih izgrediv, na katerih se je zbralo več sto žensk, ki se jih je zaradi pomanjkanja in lačnih otrok polotil obup.⁵¹²

Demonstrantke so se napotile k županu dr. Tavčarju, ki jim je dejal, naj krivce za slabe razmere iščejo v deželni vladi. Po mnenju policijske direkcije je množico naravnost spodbujal k nadaljnjemu demonstriranju.⁵¹³ Ženske je pred deželno vlado poskušal pomiriti deželni predsednik Attems. Množica je pot nadaljevala do deželnega zbora, »pet varnostnih organov, ki so tam stražili, je kar pregazila«, in zahtevala deželnega glavarja Šusteršiča, hkrati pa so posameznice začele razbijati okna na pročelju. Demonstrantke so se nato razcepile, del je šel do skladišča deželnega urada za promet z živino, a jim v skladišče ni uspelo vstopiti, del pa se je napotil čez Kongresni trg in od tam na Stari trg. Policijski direkciji je na pomoč pri vzpostavitvi reda in miru pomagala vojska. Attems je dejal, da ni nobenega dvoma, »da prebivalstvo strada in da je to tudi glavna gonilna vzmet današnjih kravalov«, ⁵¹⁴ pri tem pa je dodal, da se za njimi skriva tudi politično ozadje.

V zapisniku javne seje ljubljanskega občinskega sveta preberemo: »Oba dneva je prišlo res ubogih žena veliko število na magistrat, kjer so na energičen način zahtevale živil /.../ in neobhodno potrebno je, da se poklicani faktorji zganejo in

511 *Slovenec*, 7. 9. 1918, str. 3, Nemiri v Beljaki.

512 Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 193, 194. Pleterski, *Prva odločitev Slovencev*, str. 233. O »izbruhih stradajočih« tudi Perovšek, Tavčarjevo župansko devetletje, str. 589–591.

513 Pleterski, *Prva odločitev Slovencev*, str. 233. Pleterski piše, da je župan na seji občinskega sveta, ki je potekala 23. 4. 1918, dejal, da demonstrantov v magistratu nihče ne sliši, naj svoje zahteve raje izrazijo na ulicah. Vojaška oblast je proti Tavčarju zahtevala preiskavo, a ga je Attems vzel v zaščito. Na Dunaj je poročal, da je župan na seji občinskega sveta dejal: »Če hočejo ljudje demonstrirati, potem naj to zaradi njega store pred magistratom ali pred stanovanjem župana, v magistratnem poslopu pa hočem imeti mir.« – Prav tam.

514 Prav tam, str. 234 in 235.

preskrbe, da dobimo za maj, ki bo najhujši, nekaj priboljška v tako pičlo odmerjeni količini živil.«⁵¹⁵ Mesto je postrgalo zaloge in jim poleg marmelade, cikoriije ter suhih hrušk ponudilo tudi majhne količine testenin.⁵¹⁶

Ko so orožniki s pomočjo vojske demonstracije zadušili, so ocenili škodo, ki je bila precejšnja: poškodovani so bili kavarni Union in Kazina, poslopji Ljubljanske kreditne banke in mestne aprovizacije.⁵¹⁷ Mestni možje so menili, da so bile demonstracije povzročene, »kar se tajiti ne da, vsled tega, da revnejše rodbine s svojimi otroci v resnici trpe najhujše pomanjkanje, katero jih goni v obup«.⁵¹⁸ Hkrati pa so dodali: »Kdor išče krivcev, da se ničesar tu več ne dobi, naj se obrne na Dunaj in v Budimpešto, tam jih gotovo najde.«⁵¹⁹

Poslanci Jugoslovanskega kluba so do julija 1918 vložili šest interpelacij in opozorili na »krivično delitev hrane in neprestane rekvizicije v južnoslovanskih deželah monarhije«. To so podkrepili tudi z dejstvi in številkami. Ker so menili, da lahko dunajske centrale »izstradajo naše prebivalstvo, ker po sedanjih postavah nimajo naši poslanci pravice sodelovati pri razdelitvi živeža«, je Jugoslovanski klub »sklenil po češkem zgledu ustanovit dobrodelno organizacijo Slovensko srce, ki bi lačne otroke /.../ prepeljal na Hrvaško, predvsem pa iz Hrvaške dobivat živež in ga razdeljevati med revne prebivalce Kranjske in Primorske.«⁵²⁰

515 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 23. 4. 1918.

516 Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 193, 194.

517 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne nujne izredne seje občinskega sveta ljubljanskega, 25. 4. 1918.

518 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1800, a. e. 1632, št. 197.

519 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 19. 2. 1918.

520 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 307 in 308.

»Pekarne imajo moke za peko do ponedeljka«⁵²¹

Da je bila skrb za kruh upravičena, pove podatek, da so v habsburški monarhiji leta 1913 pridelali okoli 7,1 milijona ton žita, leta 1917 samo še 5,1 milijona ton, leta 1918 pa le 4,2 milijona ton (tudi proizvodnja koruze, krompirja in sladkorne pese ter premoga je kazala podobno sliko). Država si ni mogla pomagati niti z uvozom, ki je v mirnem času znašal več kot 1,5 milijona ton, v letu 1915/16 padel na 1,3 milijona ton, v letu 1916/17 na slabega pol milijona ton in v letu 1917/18 na le 380.000 ton.

Kljub vsem varčevalnim ukrepom »se je dvojna monarhija že poleti 1918 znašla pred popolnim gospodarskim zastojem«. ⁵²² Oblasti zadostnih količin živil, surovin in industrijskih proizvodov niso mogle zagotavljati niti armadi, ⁵²³ kaj šele civilistom. *Delavec* je to dejstvo pokomentiral takole: »Zato bi se pa bili morali že mnogo prej, preden se je začela vojna, vprašati, kaj se bo zgodilo, če bo vojna trajala dalje časa in če nam odrežejo dovoz, ker mora nedvomno pridelek nazadovati v vojni? Toda le spominjajmo se, kako so učeni profesorji lepo izračunali črno na belem, da se lahko vzdržimo z lastnim pridelkom na žitu /.../.« ⁵²⁴

Kranjska se je s pomanjkanjem moke in kruha borila po svoje, tudi z novimi ukrepi. Deželni predsednik je januarja 1918 izdal odredbo o porabi žita in mlevskih izdelkov, ki je v glavnem uveljavila le spremembe nekaterih členov ukaza o splošni uravnavi porabljanja žita in mlevskih izdelkov, izdanega 9. oktobra 1917. Četrty člen odredbe je določal, da se t. i. tedenske izkaznice izdajajo za dva tedna (»in veljajo za oba koledarska

⁵²¹ *Slovenec*, 29. 7. 1918, str. 4 in 5, Aprovizacija.

⁵²² J. Šorn, *Slovenci in gospodarski položaj*, str. 67.

⁵²³ V letu 1918 je skoraj popolnoma odpovedala celo oskrba vojske; Stergar piše, da je bila ta v avstro-ogrskem primeru sicer problematična že od začetka vojne, od leta 1916 pa je začela dobivati zaskrbljujoče razsežnosti. Zadnje leto vojne »hrane ni bilo dovolj, transportna infrastruktura je komaj še delovala, prav tako obrati za pripravo hrane.« – Stergar, *Vojna, lakota, ujetništvo*, str. 79. Gl. tudi Horne, ur., *State, Society and Mobilization*, str. 182.

⁵²⁴ *Delavec*, 6. 7. 1918, str. 1, Skrb za kruh.

tedna, ki sta na njej označena«), omogočale so nakup 2.520 gramov kruha in 500 gramov moke. Namesto moke, ki je večkrat ni bilo mogoče kupiti, so bili na voljo drugi mlevski izdelki v isti količini. Popotna živilska izkaznica je veljala za koledarski dan, omogočala je nakup 240 gramov kruha ali 180 gramov kruha in 40 gramov moke. Ugodnosti glede mlevskih izdelkov za težko bolne osebe je lahko dodeljevala le deželna vlada na podlagi predloženih zdravniških spričeval, iz katerih sta morali biti razvidni vrsta in stopnja bolezni prosilca.⁵²⁵

Maja 1918 je Deželna vlada za Kranjsko napovedala popis vseh obdelovalnih površin, za vsakega poljedelca posebej (lastnike, najemnike, užitkarje). Popis je predvideval vključitev vseh kulturnih vrst in vseh pridelkov posameznega poljedelca. Za poizvedbe po katastrskih občinah so pooblastili t. i. pozvedovalne komisije za posetvene ploskve, ki so jih sestavljali zapri-seženi komisarji. Komisije so svoje delo začele v prvih dneh meseca junija. Deželna vlada je poljedelce pozvala, da se, ko bodo poklicani, zgledajo pri pozvedovalni komisiji in podajo potrebne podatke o setvi.⁵²⁶ Prehranjevalni svet na Dunaju pa je v začetku junija 1918 obljubljal še strožje odredbe glede prikrivanja pridelkov. Nadzorna oblastva bi naj še posebej skrbno nadzirala manjše mline, »ker pospešujejo tihotapstvo moke«. Kljub temu da je bil gospodarski sistem monarhije praktično v razsulu, je predsednik prehranjevalnega urada dr. Paul v imenu vlade zastopal stališče, da je treba »državno gospodarstvo brezpogojno pridržati in da se je truditi, da se izpolni sistem tako, da bo preskrba za prihodnje leto popolnoma zagotovljena«.⁵²⁷

Iz seje mestnega odseka za aprovizacijo, ki je potekala dne 26. julija 1918, je razvidno, da je Ljubljani ostalo samo še za nekaj dni moke: »Moke za peko nima mestna aprovizacija niti kilogram v zalogi. Pekarne imajo moke za peko do ponedeljka in

525 *Laibacher Zeitung*, 26. 1. 1918, str. 139, Ukaz c. kr. deželnega predsednika na Kranjskem z dne 23. januarja 1918 o splošni uravnavi porabljanja žita in mlinskih izdelkov.

526 *Slovenec*, 22. 5. 1918, str. 5, Narodno gospodarstvo.

527 *Slovenski narod*, 7. 6. 1918, str. 3, Aprovizacija, Nova žetev.

jim od tega dne dalje popolnoma poide.«⁵²⁸ Državni poslanec dr. Vladimir Ravnihar⁵²⁹ se je po pomoč obrnil na ministrstvo za ljudsko prehrano, minister mu jo je tudi obljubil, vendar nihče več ni verjel v (hitro in učinkovito) intervencijo. Mestna aprovizacija, ki je imela na zalogi 320 vreč boljše ukrajinske moke, namenjene za razdelitev med bolnike, se je v želji, da se peka kruha ne bo povsem ustavila, konec julija odločila, da jo razdeli med pekarnice. Teh 320 vreč moke pa je, tega so se vsi odgovorni dobro zavedali, zadostovalo le za tri dni. *Slovenec* je mrko dodal: »S to kratko dobo boljšega kruha še ni nikakor rečeno, da pridejo boljši časi, to tem manj, ker se izpraznjuje zadnja zaloga mestne aprovizacije.« Ker se je urad za aprovizacijo zavedal, da čez nekaj dni ne bo več moke, se je odločil za preventivno prodajo zdroba in ješprenja; v nekaterih okrajih je prodajal po ¼ kilograma koruznega zdroba, v nekaterih pa po ¼ kilograma ješprenja.⁵³⁰

Mestna aprovizacija se je istočasno odločila, da bo zmanjšala dovoljeno težo kruha, ki je tehtal 600 gramov. Od 1. avgusta so smeli tako peči hlebčke, težke le še 500 gramov – posameznik je bil upravičen do ¼ hlebčka, kar je pomenilo 125 gramov kruha na dan.⁵³¹ Ker pa je imel aprovizacijski odsek na razpolago le še sedem vagonov moke, je kazalo, da se bo peka kruha povsem ustavila. Na Dunaj sta intervenirala direktor Podružnice vojno-žitnega prometnega zavoda v Ljubljani in mestni župan. Zahtevala sta, da centralni urad dobave krušne moke, namenjene na Kranjsko, nikakor ne ustavi.⁵³² Ljubljancanom sta bolj ali manj ostala le čakanje na žetev in upanje, da ta ne bo najslabša. Minister Paul je menil, da lahko le največja doslednost pri žetvi ljudi »obvaruje pred najhujšo stisko, ohrani notranji mir države in nas pripelje bližje miru.«⁵³³

528 *Slovenec*, 29. 7. 1918, str. 4 in 5, Aprovizacija.

529 Vladimir Ravnihar, * 1871; † 1954, odvetnik in politik. – *Ravnihar, Vladimir (1871–1954)*.

530 *Slovenec*, 29. 7. 1918, str. 4 in 5, Aprovizacija.

531 *Slovenec*, 24. 8. 1918, str. 5, Aprovizacija. Gl. tudi *Slovenec*, 31. 7. 1918, str. 3, Aprovizacija. MNZS, ZRP, Razglas (31. 7. 1918).

532 *Slovenec*, 22. 6. 1918, str. 5, Aprovizacija.

533 *Laibacher Zeitung*, 2. 9. 1918, str. 1349, Oklic.

Za meso se »pred stojnicami /.../ nastavlja stranke že ob 2. uri zjutraj«⁵³⁴

Ker so se oblasti zavedale, da ljudje po deželi kljub prepovedi »v velikanski meri« koljejo prašiče in jih nato pod roko prodajajo po »navitih« cenah, je deželna vlada v soglasju z Uradom za ljudsko prehrano na Dunaju 30. septembra 1917 izdala ukaz, s katerim je vse klavne prašiče na Kranjskem dala pod zaporo, Kranjsko deželno mesto za vnovčevanje živine pa jih je potem rekviriralo. Na Kranjskem je bilo 31. julija 1917 124.958 prašičev, starih več kot tri mesece, konec leta so jih zaplenili okrog 14.000. Z rekvizicijo so bili prašičerejci relativno zadovoljni, »ker se je izvedla blagohotno«, pri tem pa so vsaki osebi iz družine prašičerejca pustili po 35 kilogramov žive teže od vsakega prašiča. Zadovoljni so bili tudi Ljubljancani, saj je mesto končno prejelo nekaj svinjine, masti in slanine, čeprav ta ni bila tako kakovostna kot pred vojno.⁵³⁵

Ko je deželna vlada 10. novembra 1917 preklicala rekvizijski ukaz, ki je bil izdan 30. septembra 1917 (»Reklo se je, da se bo rekvirirala mast ter da se bodo določili prisilni dobavni kontingenti prešičev po občinah, če bo potreba«), je v prometu s prašiči prišlo do prave anarhije. Rejci po celi deželi so začeli nenadzorovano klati prašiče, mimo pristojnosti Deželnega mesta za vnovčevanje živine, in sveže meso ter mast in slanino prodajati pod roko po nezaslišanih cenah. Veliko špeha so pretihotapili (med drugim tudi v vagonih pod drvi) v druge dežele in na Hrvaško, od koder ga je Ljubljana, če je imela srečo, občasno dobila nazaj »po horendnih cenah kot ogrski špeh«.⁵³⁶ Glede preskrbe Ljubljane s svinjino je bil začetek leta 1918 še posebej kritičen, ker je bil januarja zaradi slinavke prepovedan uvoz prašičev iz nekaterih okrajev Bosne in Hercegovine. Iz okrajev, ki jih kužne bolezni niso tako prizadele, da bi bili zaprti, je bil le za mesto Ljubljana dovoljen uvoz živih prašičev, težjih od

534 *Slovenec*, 9. 2. 1918, str. 5, Ljubljanske novice.

535 Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*, str. 69.

536 *Slovenec*, 21. 1. 1918, str. 4, Ljubljanske novice.

120 kilogramov, namenjenih za takojšnji zakol. Prašiče so v deželno stolno mesto prepeljali z vlaki, tiste, ki niso kazali znakov bolezni, so na vozovih prepeljali v mestno klavnico in jih tam najkasneje v roku 48 ur zaklali. Živali, ki niso dosegle teže 120 kilogramov, in tiste, pri katerih je živinozdravnik odkril znake bolezni, so na stroške pošiljatelja vrnili v kraj, od koder so jih pripeljali. V vse druge kraje na Kranjskem je bil uvoz živih prašičev iz Bosne in Hercegovine prepovedan.⁵³⁷

V Ljubljani je primanjkovalo tudi govejega mesa, vendar je Kranjsko deželno mesto za vnovčevanje živine javno objavilo, da mestnemu magistratu vsak teden izroči 50 glav goveda, občasno pa še kakšno glavo za vojno trgovino. S tem je torej zanikalo, da bi bilo krivo za pomanjkanje, navrglo je celo, da bi mestna aprovizacija prejemale več govejega mesa, če bi ga le zahtevala. Ostro je zapisalo, da je svojo nalogo vedno in dobro opravljalo in naj mesto išče krivca druge, samo naj bi namreč

»skrbelo cel čas odkar posluje, za potrebno množino dobrega govejega mesa ter je težko najti kako drugo mesto v Avstriji, ki bi bilo tako dobro preskrbljeno z mesom, kakor Ljubljana, in to kljub temu, da je bila Ljubljana v ožjem vojnem ozemlju, da so bili premnogokrat ustavljeni vlaki kar čez noč, za katere slučaje je »Deželno mesto« čez noč moralo poseči po svojih rezervah v okolici ter je z največjim trudom postavilo živino v Ljubljano, ki ni bila nikdar brez mesa, kakor n. pr. Gradec. Želeti bi bilo le, da bi bila Ljubljana z drugimi živili, kakor s krompirjem, moko, sladkorjem itd. tako dobro preskrbljena, kakor z mesom.«⁵³⁸

Ljubljančani so v letu 1918 čedalje glasneje in čedalje pogosteje zahtevali vse prevečkrat le obljubljenih osemnajst dekagramov mesa, do katerih naj bi bili še vedno upravičeni ob mesnih dnevih. Ker je eden glavnih potrošnikov mesa še vedno ostajala vojska, sta se konec januarja 1918 oglasili Deželna komisija za ureditev prometa z živino na Kranjskem in deželna vlada v

537 *Laibacher Zeitung*, 10. 1. 1918, str. 51, Razglas o prometu s parkljato živino iz Bosne in Hercegovine na Kranjsko.

538 *Slovenec*, 2. 1. 1918, str. 5, Pomanjkanje mesa v Ljubljani.

Ljubljani. Poudarili sta, da Kranjska pod nobenim pogojem ne more izpolniti vseh zahtev vojaštva, na primer februarja 1918 bi morale Kranjsko deželno mesto za vnovčevanje živine dobaviti okrog 13.000 glav živine. V letu 1918 so se prodaji živine začeli upirati tudi kmetovalci; vole so potrebovali za delo, veliko živine je bilo premajhne in prelahke, molznih in brejih krav pa jim tako ali tako niso smeli odvzeti. Oblasti so dvignile glas in kmetovalcem sporočile, da morajo biti pripravljeni na prisilni odvzem živine, tudi delovnih volov, »vendar se bo skušalo tako urediti, da bo v vsaki vasi ostalo vsaj nekaj živine za delo«, ki so si jo poljedelci lahko posojali med seboj. Hkrati pa so v pomirljivem tonu nadaljevale, da bodo zaupniki Deželnega mesta za vnovčevanje živine od kmetov zahtevali le tisto, »kar se sicer težko, vendar pa še vedno najlažje pogreša«. Oblasti so v isti sapi apelirale tudi na prebivalstvo mesta, naj začasno omejijo uživanje mesa vsaj za toliko časa, da bodo kmetje obdelali polja, opozorili so namreč, da drugače grozi nevarnost, da bo v jeseni Ljubljana ostala brez vseh poljščin.⁵³⁹

Iz zapisnika seje mestnega odseka za aprovizacijo, ki je potekala 8. februarja 1918, je razvidno, da se je pomanjkanje mesa nadaljevalo. Mesarji naj bi dobivali živino s tako nizko težo, da nikakor niso mogli ustreči vsem zahtevam svojih strank: »Pred stojnicami se nastavljajo stranke že ob 2. uri zjutraj, da dobe za svoje družine košček mesa. Navadno se zgodi, da mora neštivilno strank oditi praznih rok in mnogo družin je, ki so po cel teden brez mesa. Pomanjkanje mesa je tem občutnejše, ko tudi drugih živil ni, posebno zabele ne.«⁵⁴⁰

Aprovizijski odsek do mesarjev ni gojil popolnega zupanja, zato se je odločil, da bo pod drobnogled vzel celoten krogotok mesa. Zanimali so ga podatki, koliko mesa je šlo iz klavnice in koliko ga je prispelo na trg ali v mesnice, opazovati je nameraval tudi njegovo prodajo. Domneval je namreč, da so

539 *Slovenec*, 6. 2. 1918, str. 6, Silno pomanjkanje živine na Kranjskem in omejitve civilnega konzuma mesa.

540 *Slovenec*, 9. 2. 1918, str. 5, Ljubljanske novice.

mesarji mnogo mesa prodali pod roko, nekaterim strankam naj bi ga (v večjih količinah) celo dostavljali na dom ali v gostilne. Mestni magistrat se je odločil, da bo ukrepal z vso strogostjo in doslednostjo – mesarju, ki ne bo pripeljal vsega v klavnici prevzetega mesa na stojnico, je grozil odvzem koncesije. Poleg tega se je mestna oblast odločila, da se bodo gostilničarji izločili s splošnega trga. Mestna aprovizacija je napovedala, da bo v dogovoru z gostilničarsko zadrugo določila kvoto mesa, do katere bo posamezni gostilničar upravičen vsak teden.

Glede na pomanjkanje in nezmožnost stabilnega načrtovanja preskrbe z mesom mestni aprovizaciji ni preostalo nič drugega, kot da je sprejela odločitev, da bo posameznik na teden dobil le toliko mesa, kolikor bo dopuščala njegova razpoložljiva količina. Februarja je tako mestna aprovizacija naročila vsem mesarjem, da ne smejo nobeni stranki prodati več mesa kot deset dekagramov na osebo. Od takrat naprej so zaradi lažjega nadzora člani ubožne akcije ter mesnice Kranjskega deželnega mesta za vnovčevanje živine nakupe smeli opravljati le pri izbranim mesarju v točno določenem rajonu. Ostali Ljubljancani so meso še naprej lahko kupovali pri mesarjih na trgu.⁵⁴¹

Iz zapisnika seje odseka za aprovizacijo, ki je potekala 5. aprila 1918, je razbrati, da so z novo ureditvijo prodaje govejega mesa na ljubljanskem trgu dosegli, »da je bilo v velikem obsegu vsako nastavljanje in čakanje za meso preprečeno. Semintja so se sicer pokazale male napake in se prodaja mesa ni izvršila tako, kot je bilo želeto. Vendar se je načrt v splošnem obnesel in je sigurno pričakovati, da bo vseh pritožb in nedostatkov prav kmalu konec.«⁵⁴²

Mesto, ki je meso občasno dobilo zgolj za vzorec, tudi prekajenega mesa ni imelo več na zalogi, je razveselila novica, ki je julija 1918 odjeknila med prebivalci. Organom tržnega nadzorstva se je namreč na kolodvoru posrečilo konfiscirati čez 200 koštrunov, ki so bili namenjeni za izvoz. Živali sicer niso bile

⁵⁴¹ *Slovenec*, 22. 2. 1918, str. 4, Ljubljanska aprovizacija.

⁵⁴² *Slovenec*, 6. 4. 1918, str. 4, Ljubljanska aprovizacija.

kranjske provenience, ampak pretihotapljene iz Hrvaške. Aprovizacijski odbor je kostrune izročil v razprodajo mesarjem, ki so meso prodajali na ljubljanskem trgu.

»Ljudstvo je otopelo in željno čakalo rešitve«⁵⁴³

Kot je razvidno iz gradiva, je mestna aprovizacija v letu 1918 na deželno vlado in Dunaj naslavljala številne prošnje in zahteve glede tega ali onega živila. Optimistična se je zdela vsaj preskrba s sladkorjem. Čeprav so leta 1916 pridelali 5,9 milijona ton sladkorne pese, leta 1917 pa dobrih 4,3 milijona ton, naj na posamezno osebo v letu 1918 ne bi odpadlo manj sladkorja kot leto pred tem: »Seveda ga je treba veliko dati na Bolgarsko, Turško in v Švico v zamenjave. /.../ Tričetrt kg bi prav lahko vsak dobil sladkorja na mesec.«⁵⁴⁴ Februarja 1918 je izšel ukaz deželnega predsednika za Kranjsko o dodatnih sladkornih nakaznicah. S prvim členom je dodatek namenil obrtnim delavcem, rudarjem in poštnemu osebju, ki je opravljalo prevozno službo in nočno službo, uslužbencem in pomožnim uslužbencem železniških podjetij, orožnikom, policistom in finančnim stražarjem, paznikom na sodiščih in v jetnišnicah ter gozdarjem, ki so morali biti zaradi službe od doma odsotni več kot en dan. Drugi člen je določil, da karta velja za eno osebo za obdobje enega koledarskega meseca. V krajih, za katere je bila splošna porabna količina določena na $\frac{3}{4}$ kilograma, je sprememba prinesla šest odrezkov po osmino kilograma sladkorja, v krajih, za katere je bila splošna porabna količina določena na en kilogram, pa štiri odrezke po osmino kilograma sladkorja.⁵⁴⁵

Kranjska je pričakovala tudi zaloge krompirja za jesen in zimo, kljub temu je preventivno dala ves zgodnji krompir spet

543 SI_ZAL_LJU/0229, Kronika za leto 1917/18.

544 *Domoljub*, 27. 12. 1917, str. 618, Gospodarske stvari. Gospodarski in tržni pregled.

545 *Laibacher Zeitung*, 12. 2. 1918, str. 229, Ukaz c. kr. deželnega predsednika za Kranjsko z dne 8. februarja 1918 o izdaji dodatnih sladkornih izkaznic. *Slovenski narod*, 25. 1. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

pod zaporo, kar je pomenilo najstrožjo prepoved prostega nakupovanja in njegovega izvažanja. Krompir so lahko kupovali in z njim razpolagali le komisionarji Vojno-žitnega prometnega zavoda. Urad za aprovizacijo je zagotovil, da bo, kakor hitro bo imel na razpolago večje količine zgodnjega krompirja, začel njegovo prodajo na izkaznice.⁵⁴⁶

Odraž dejanskega stanja preskrbe je bila ljubljanska tržnica, kjer je v letu 1918 primanjkovalo celo čebule. Odsek za aprovizacijo je poleti deželno vlado prosil, naj jo v korist prebivalcev stolnega mesta zaseže v čim večjih količinah, da je bo saj nekaj prišlo med kupce.⁵⁴⁷ Poleti 1918 sta bila pomembna tema debate in ukrepov tudi gobe, ki so jih prodajalci vse prevečkrat ponujali pokvarjene in zato zdravju škodljive,⁵⁴⁸ in sadje. Kljub relativno dobri letini se tega na trgu praktično ni dalo dobiti, saj ga branjevke po maksimiranih cenah niso hotele prodajati,⁵⁴⁹ raje so ga namenjale za izvoz. Mestna aprovizacija se s takim početjem ni strinjala, vendar se je kljub temu odločila za nakup večje količine jabolk, hrušk in sliv, ki jih je na trgu prodajala ob nenehnem reguliranju cen. Ob tem pa je aprovizacijski odsek prosil deželno vlado, da mu podeli pravice, s katerimi bi lahko na kolodvorih (ljubljskem in obljubljskih) zaplenjeval za izvoz namenjeno sadje.⁵⁵⁰

Slabo se je pisalo tudi skromnim zalagam repe in zelja, med vojno zelo priljubljenima živiloma, ki ju je mestna aprovizacija čuvala za čase najhujšega pomanjkanja. Na Mirju je namreč vzela v najem objekt, v katerem je nakupljeno zelje in repo pripravila in skisala kar v lastni režiji. Ko se je v obratu pojavil zastopnik dunajskega Zavoda za preskrbo sočivja in sadja in živilo ocenil, je v Ljubljani završalo. Strah je bil upravičen, saj je nekaj dni kasneje iz prestolnice prispel telegram, naj se zelje in repa ponudita na razpolago državnemu uradu. Župan Tavčar je

546 *Slovenec*, 6. 7. 1918, str. 5, Aprovizacija.

547 *Slovenec*, 29. 7. 1918, str. 4 in 5, Aprovizacija.

548 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1800, a. e. 1632, št. 313.

549 *Slovenec*, 10. 8. 1918, str. 5, Aprovizacija.

550 *Slovenec*, 29. 7. 1918, str. 4 in 5, Aprovizacija.

nemudoma sporočil, da sta zelje in repa v lasti ljubljanske aprovizacije in »da si za nobeno ceno ne pusti odvzeti s trudom pridobljenega, v lastni režiji izdelanega in takorekoč edinega živila, ki ga ima še na razpolago za itak že izstradano ljubljansko prebivalstvo«. Ostro je pristavil: »Najodločneje si prepovedujem vsako nadaljnje vmešavanje Vašim agentom.«⁵⁵¹

Županov ugovor so na veselje Ljubljančanov očitno vzeli na znanje, saj sta bila nekaj dni kasneje zelje in repa ponovno v prodaji.

*

Fran Ogrin, ki se je zavzemal za korenito revizijo vojnega gospodarstva, je leta 1918 stanje v državi pokomentiral takole:

»Težko pa se je izdalo kje toliko postav in naredb in ustanovilo toliko gospodarskih uradov kakor pri nas. /.../ Nikdo ne bo oporekal, da niso potrebne naprave: zavod za promet z žitom ob času vojne in njegove podružnice (žitni zavodi), sladkorna in petrolejska centrala, centrala za bombaž in volno itd. Navezati pa ves promet z industrijskimi izdelki v državnih mejah na razne vojne zveze (Kriegsverband) kakor so: zveza za izdelovalce usnja, opeke, cementa, kmetijskih strojev, papirja itd. itd., pa je razvoju dotičnih industrijskih panog in splošnemu gospodarstvu prej škodilo kakor koristilo. Kaj posebnega n. pr. naj koristijo zavodi kakor: komisija za cunje, komisija za smolo in centrala za smolo, komisija za stari papir in komisija za staro železje itd.?! V interesu države same in državljanov bi bila tedaj korenita revizija vojnega gospodarstva.«⁵⁵²

Do revizije ni prišlo in Ljubljana ter Ljubljančani so zadnje mesece vojne ostali osamljeni ter prepuščeni sami sebi in lastni iznajdljivosti. Beda se je ne nazadnje kazala tudi v opešani dobrodelnosti humanitarno naravnanega mesta, ki jo lepo ilustrira zapis v kroniki osnovne šole Ljubljana – Barje iz leta 1917/18: »Vršile so se med šolskim letom še vse tiste zbirke v

551 *Slovenec*, 9. 3. 1918, str. 4, Ljubljanska aprovizacija.

552 Ogrin, Nekaj misli o vojnem gospodarstvu.

vojne namene, kakor prejšnja leta, le da so bile vedno bolj pičle. Ljudstvo je že vse dalo, kar je imelo in nastopal je očiten glad, in zadovoljni smo bili ako smo dobili kos nepokvarjenega koruznega kruha, ker navadno je bil kruh iz koruzne moke mešan z zmletimi storži, s slamo in bogvekaj še z vsem. Ljudstvo je otlopelo in željno čakalo rešitve – konca vojske.«⁵⁵³

553 SI_ZAL_LJU/0229, Kronika za leto 1917/18.

VOJNE JE KONEC: »OBČINSTVO JE UPRAVIČENO V SKRBEH, ČE BO LJUBLJANA ZOPET NEZADOSTNO PRESKRBLJENA«⁵⁵⁴

Od odseka za gospodarsko koncentracijo do oddelka za prehrano

Že pred uradnim koncem prve svetovne vojne je za Slovence nastopilo obdobje ne le težkega gospodarskega in socialnega, temveč tudi zahtevnega političnega položaja. V drugi polovici leta 1918 so sumarna poročila izpod peres cenzurnih uradnikov, med drugim tudi zaradi pomanjkanja živil, draginje, stanovanjske stiske, slabe socialne varnosti idr., »stanje med prebivalci slovenskih dežel označila kot stanje apatije, ki se je sprevrčalo v ogorčenje proti vojni in njenim posledicam v gospodarstvu, trgovini, cenzurirani odlomki pisem pa so izražali jezo, obup in vdajo«. ⁵⁵⁵ V taki klimi je Narodni svet, ⁵⁵⁶ ki se je oblikoval avgusta 1918 po odločitvi habsburških Jugoslovanov za samoodločbo in začetku rahljanja vezi z monarhijo, pod svojim okriljem med drugim osnoval odsek za gospodarsko koncentracijo ali gospodarski odsek. ⁵⁵⁷ Njegova prva seja je potekala

⁵⁵⁴ *Slovenec*, 12. 10. 1918, str. 5, Aprovizacija.

⁵⁵⁵ Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 308.

⁵⁵⁶ O Narodnem svetu in njegovih odsekih J. Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, str. 33–46. O ustanovnem zboru, ki je potekal 16. in 17. 8. 1918, o nalogah Narodnega sveta itd. gl. Janković in Krizman, ur., *Saopštenje o osnivanju Narodnog veća*, str. 256–257.

⁵⁵⁷ O delovanju gospodarskega odseka Narodnega sveta J. Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, str. 52–71.

7. septembra 1918. Sejo je vodil predsednik Narodnega sveta dr. Anton Korošec. Na seji so za predsednika izvolili prof. Bogumila Remca, za podpredsednika Antona Kristana, za tajnika Albina Pečarja, člani pa so postali Alojz Markež, dr. Fran Jež, Josip Gostinčar, dr. Jakob Mohorič, Ivan Hribar, Adolf Ribnikar, dr. Karel Triller, dr. Milko Brezigar in Avgust Praprotnik.

Gospodarski odsek, katerega akterji so se strinjali, da je polje delovanja tega telesa tako široko in zahtevno, da bi bilo treba oblikovati pododseke – enega od teh bi predstavljala avtonomna slovenska aprovizijska centrala, ki bi skrbela za organizacijo preskrbe –, se je nemudoma lotil izdelave gospodarsko-političnega načrta.⁵⁵⁸ Svoj kratkoročni načrt dela o pravičnem razdeljevanju živil je oblikoval v nekaj točkah: za Goriško je svetoval, da se vse slovenske občine organizirajo v nekakšno »vojno zvezo« in zahtevajo pravico do razdeljevanja živil, pridobljenih od javne uprave, s tem pa bi poskrbele, da jih Furlanija ne bi oškodovala. Za Trst je predlagal osnovanje nadstrankarske slovenske organizacije, ki bi od ljubljanske organizacije prevzela nalogo razdeljevanja dobavljenih živil. Veliko govora je bilo o Istri in pravični razdelitvi živil, ki bi jih tja dobavila ljubljanska aprovizacija, in o Koroški ter načinu organizacije, ki bi skrbela za razdeljevanje živil med tamkajšnje slovensko delavstvo.

Na zadnji seji pred prevratom, ki je potekala 21 in 22. oktobra 1918, je bilo veliko govora o živežu, ki ga je bilo ponekod le še za vzorec. Prisotni so poudarili, da Narodni svet od ljubljanske mestne občine pričakuje, da bo poskrbela za organizacijo aprovizacije cele Slovenije, pri tem pa so se pisno obrnili na dr. Antona Korošca, ki se je odpravljal v tujino, naj poskuša tam izposlovati nekaj živeža za Slovenijo. Dunajske centrale so namreč povsem odpovedale, zato »Kranjska, Istra, Goriška in Trst stojijo pred katastrofo«.⁵⁵⁹ Gospodarski odsek je menil, da na živež iz Hrvaške sicer lahko upajo, ne pa brezpogojno računajo,

558 J. Šorn, *Slovinci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni*, str. 77.

559 SI AS 58, š. 3, ovoj 58/3/2/, Spisi gospodarskega odseka, 58/3/2/1, Spisi o nalogah gospodarskega odseka. Dokument Gospodarskega odseka Narodnega sveta, 22. 10. 1918.

ker bo z njim v prvi vrsti zalagala Dalmacijo ter Bosno in Hercegovino. Korošču je odsek tako zatrdil, da je žita samo še za štirinajst dni, največ za en mesec, in ga prosil: »Neobhodno potrebno bo to, da dobimo nekaj živeža takoj, ko bo tehnično izvedljivo, iz Amerike ali sploh iz antantnih držav. – V to svrho prosimo, da stopite že sedaj v dotiko z merodajnimi faktorji v inozemstvu, in sicer da bi se začelo tam takoj s potrebnimi pripravami tako, da bi prišel živež v naše kraje takoj, ko bo pričel promet med našimi deželami in inozemstvom.«⁵⁶⁰

Po zlomu habsburške monarhije je novooblikovana Narodna vlada v Ljubljani⁵⁶¹ gospodarsko politiko vodila po poverjeništvih za industrijo in trgovino, javna dela in obrt, kmetijstvo, finance in promet.⁵⁶² Pomembno poverjenišтво za prehrano, v katero sta bila vključena Žitni zavod v Ljubljani in Vnovčevalnica za živino in mast v Ljubljani, so zaupali dr. Ivanu Tavčarju,⁵⁶³ ki je računal na izdatno pomoč sosednje Hrvaške, hkrati pa je predlagal, naj se Narodno vjeće »obrne z obširno noto do ententnih držav, da nam priskočijo na pomoč z neobhodnimi živlenskimi potrebščinami, zlasti z žitom, mastjo in konzerviranim mesom, in sicer brezplačno, kakor se je to zgodilo v Belgiji«.⁵⁶⁴

Ljubljanski občinski svet s podžupanom Karlom Triljerjem, ki sta imela že od prej širši konsenz, sta se pri novooblikovani Narodni vladi zavzemala za ustanovitev osrednjega prehranjevalnega urada ali aprovizacijske centrale Jugoslovansko srce (Naše srce). V delokrog Jugoslovanskega srca naj bi spadala predvsem obširna agitacija za »gladujoče in predvsem mladino«.⁵⁶⁵ S t. i. ubožno akcijo bi zbirali prostovoljne prispevke osnovnih živil (krompirja, žita idr.). Računali so, da bi se akcija s pomočjo občin in župnijskih uradov razširila po

560 J. Šorn, Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni, str. 79.

561 O odločitvi habsburških Jugoslovancev za samoodločbo, o začetkih rahljanja vezi z monarhijo, o slovenski osamosvojitvi gl. Perovšek, Iz Avstro-Ogrske, str. 169–174. Perovšek, Slovenska samostojnost, str. 186.

562 Perovšek, Gospodarsko-socialne razmere, str. 190–192.

563 Ribnikar, ur., *Sejmi zapisniki Narodne vlade*, str. 57.

564 Prav tam, str. 80.

565 J. Šorn, Slovenci in gospodarski položaj, str. 77.

vseh slovenskih pokrajinah, oplemenitila pa bi jo živila, ki bi jih pridobili z navezovanjem stikov s tujino, posebno z Ameriko, Anglijo in Argentino. Jugoslovansko srce jih je pred prihajajočo zimo tako prosilo, »da nam dopošlje žito, mast in meso, bodisi brezplačno, bodisi za znižano ceno, ker bi drugače v mesecih februar, marec in april moralo ljudstvo v našem mestu od gladu umirati«. ⁵⁶⁶ Iz dokumentov je razvidno, da so ZDA ljubljanski aprovizaciji žito, meso in slanino dejansko tudi poslale. ⁵⁶⁷ Kljub temu so na seji mestnega aprovizijskega odseka 15. novembra 1918 svarili, da je treba z dobljenimi živili ravnati varčno, vsaj dokler ne prispe pomoč iz Hrvaške. ⁵⁶⁸

Po oblikovanju jugoslovanske države ⁵⁶⁹ je bilo v Beogradu ustanovljeno ministrstvo za prehrano in obnovo dežel, v Ljubljani pa je v okviru deželne vlade deloval oddelek za prehrano, na lokalni ravni z delom ni prenehala niti mestna aprovizacija. Leto 1918, zadnje leto vojne, se je iztekalo, razmere na področju preskrbe Ljubljanec z živili pa se še niso umirjale. Kljub temu da je ljubljanski mestni aprovizaciji zaradi ukinjenih mej med pokrajinami vsaj občasno uspelo pridobiti kakšno pošiljko živil (krompirja in celo klobas ter slanine), ⁵⁷⁰ s katero je razveselila Ljubljančane, so se živila še vedno dobivala le na živilske naka-znice, gradivo pa poleg pomanjkanja izkazuje tudi obup in jezo. Ko so razpravljali na primer o izkaznicah za živila, so se mnogi namreč spraševali, zakaj jih je mestna aprovizacija sploh delila, če je vedela, da se na njih ne bo moglo dobiti – popolnoma ničesar ... ⁵⁷¹ Za ilustracijo dodajam malo daljši vpogled v nestrpnost civilnega prebivalstva in oblasti glede preskrbe po končani prvi svetovni vojni:

»Poroča se, da so se zadnjič nekatere ženske prav na nedostojen način navalile na cesti na gospoda ter zahtevale od njega že

566 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 29. 10. 1918.

567 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 51.

568 *Slovenec*, 16. 11. 1918, str. 5, Aprovizacija.

569 Perovšek, *Jugoslovanska združitev*, str. 200–203.

570 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 52.

571 *Slovenec*, 12. 3. 1919, str. 4, Aprovizacija.

koncem novembra sladkor za december. Ne vemo, ali je ta slučaj pripisovati zlobnosti tistih žensk, ki po trgu zbirajo druge žene, da jih zapeljejo potem z raznimi lažmi do takih neprevidnih korakov, ali pa nevednost strank sploh. /.../ Kako pridejo torej stranke do tega, da na tak nedostojen način zahtevajo že koncem novembra sladkor za december, bodo vedele pojasniti morda tiste ženske, ki so celo na magistratu javno trdile, da jim je predsednik poverjenišтва g. Josip Pogačnik naročil, da naj vlomijo v cerkev, ako ne dobe od aprovizacije blaga. Ker se še vedno dobe ljudje, ki tudi takim gorostasnim lažem verjamejo, so v resnici vlomili neki zlikavci drugo noč v cerkev, hvala Bogu zastonj, ker niso ničesar dobili, kar bi mogli odnesti. Zatorej opozarjamo še enkrat: Kaj bode s sladkorjem za mesec januar, je danes še popolnoma negotovo, ker so češke meje še vedno zaprte. Če bi pa ne prišel pravočasno sladkor za januar, ni treba misliti, da ga je mogoče s surovostjo doseči od g. župana, da ga preskrbi po zraku, ker čudežev ne zna danes nihče delati. Če pa kdo misli, da se da tudi tako kaj doseči, naj poskusi sam, za kar mu bode aprovizacija, kakor tudi ostalo občinstvo v resnici hvaležno. Kar pa človek ne more storiti sam, naj tudi od drugih ne zahteva – najmanj pa na tako nedostojen način, kakor zadnjič. Vlada, sladkorna centrala in aprovizacija so storile, in bodo tudi v prihodnje storile vse, da pride sladkor čimpreje v Ljubljano; če pa tega ne bodo mogle doseči, bode pa treba potrpeti.⁵⁷²

Konec leta 1918 je tudi na Dunaju vladalo hudo pomanjkanje živil in premoga, zaprti so bili vsi javni lokali, tramvaj je obmiroval v remizi, z delom so morale prenehati tudi tovarne, na cesti se je znašlo na tisoče brezposelnih delavcev.⁵⁷³

Dolga pot okrevanja

Tudi po končani vojni se je največja stiska še vedno izkazovala pri oskrbi z moko. Ivan Tavčar se je obrnil po pomoč v Zagreb. Opozoril je, da Sloveniji primanjkuje masti in krompirja,

⁵⁷² *Slovenec*, 6. 12. 1918, str. 3, Aprovizacija.

⁵⁷³ *Slovenec*, 10. 12. 1918, str. 2, Dunaj pred katastrofo.

predvsem pa moke, pri tem pa izrazil prepričanje, da »moremo položaj le rešiti, ako dobimo v najkrajšem času izdatno pomoč iz bratske Hrvatske«. ⁵⁷⁴ Dogovorov in pogovorov ter dopisovanja med Slovenijo in Hrvaško je bilo precej, ⁵⁷⁵ a pomanjkanje bele moke se je nadaljevalo tudi v letu 1919. Na 45. seji Narodne vlade, ki je potekala 13. januarja 1919, je dr. Tavčar poročal, da ima Ljubljana na zalogi samo 50 vagonov moke, ⁵⁷⁶ ki so iz dneva v dan hitro kopneli. O tem perečem vprašanju je na zborovanju zaupnikov Vseslovenske ljudske stranke (januarja 1919) spregovoril tudi dr. Janko Brejc. Zbrane je

»opozoril na velike težave, v katerih se je znašla Slovenija in na nevarnost širjenja boljševističnega gibanja med ljudstvom. Eden glavnih vzrokov za nezadovoljstvo naj bi bila slaba prehrana, ki ni taka, kot si jo je ljudstvo želelo in kot jo potrebuje. Izjavil je, da bi bila za izboljšanje prehranjevalnih razmer nujno potrebna hrvaška pomoč. 'Hrvatska mora pomagati', je izjavil, 'pomoč mora priti, vsekakor pa iz Hrvatske, kjer je živeža ogromno nakopičenega'. Opozoril je, da je med Slovenijo in Hrvaško ostal dualizem, ki bi moral biti odstranjen. Slovenci in Hrvati naj bi živeli v enakem razmerju, kot je živel stara Avstrija z Madžarsko. Prej, ko so živeli v eni državi, so Madžari odirali Avstrijo, v novi državi pa naj bi »hrvaški judje« odirali Slovence, kot je zatrdil Brejc. Posebno razburjenje pa je na Hrvaškem izzvala Brejčeva izjava: 'Ako imamo skupno streho, moramo imeti skupno mizo. Mi hočemo imeti bratstvo ne samo v frazah in besedah, ampak tudi v dejanjih.'« ⁵⁷⁷

Ivan Tavčar je na 50. seji, ki je potekala 22. januarja 1919, sporočil,

»da so poslali Hrvati, kot odgovor na njegove in Brejčeve napade, 100 vagonov koruze v storžih, in sicer kar naravnost z njive. 80

574 HDA, Narodno Vijeće SHS, sig. 124, 2/561, cit. po Berberih Slana, *Slovensko-hrvaški stiki po prvi svetovni vojni*, str. 40. Zahvaljujem se cenjenemu kolegu dr. Juriju Perovšku, ki me je opozoril na navedeno delo.

575 Ti so prerasli v t. i. aprovizacijsko afero; več in podrobneje Berberih Slana, *Slovensko-hrvaški stiki po prvi svetovni vojni*, str. 36–69.

576 Ribnikar, ur., *Sejní zapisniki Narodne vlade*, str. 263.

577 Berberih Slana, *Slovensko-hrvaški stiki po prvi svetovni vojni*, str. 47.

vagonov, ki so že prišli v Slovenijo, naj bi bilo v nevarnosti, da bi se pokvarilo. Hrvate je obtožil, da so to naredili namenoma. Slovencem naj bi poslali tudi 100 vagonov krompirja, ki Slovencem sicer ni bil potreben, od katerega naj bi bila ena tretjina gnilega, ena tretjina prsti, le ena tretjina pa je bila užitna. Moke, ki pa so jo resnično potrebovali, pa Hrvati niso poslali.«⁵⁷⁸

V izjavi za *Slovenski narod* nekaj dni kasneje je bil Tavčar zaskrbljen zaradi »mučnih razmer«, ki so nastale med Ljubljano in Zagrebom glede preskrbe z živili, »iz katerih lahko poženejo antipatije, katere bi Sotlo med nami in brati onstran nje le poglobile«. Upal je, da se bodo odnosi uredili, trdil je, da je Hrvaška ob ustanovitvi nove države vedela, da bo morala poseči globoko v zaloge, če bo hotela v Sloveniji končati lakoto. Apeliral je na prehranjevalni urad v Zagrebu, naj izpolni svoje obljube in Slovencem nameni obljubljene količine moke, krompirja in mesa.⁵⁷⁹

Ker pritožbe niso ponehale ne s slovenske ne s hrvaške strani, preskrba pa je bila v Sloveniji še vedno kritična, je beograjska centralna vlada, v upanju, da bo rešila težave, februarja 1919 razglasila svobodno trgovino z živili. Blago je počasi začelo polniti police: »Po prodajalniških izložbah, kjer se je svojčas videlo namesto blaga le slike cesarja in cesarice, so zopet na pregled klobase, mesnine, sir, maslo.«⁵⁸⁰ In: »Danes mnogo več moke na trgu – posledica proste trgovine. Na stojnicah sadje, pomaranče, krlji, kruh.«⁵⁸¹ Zaradi še vedno zelo visokih cen pa je bilo vprašanje, kdo, kaj in koliko si lahko privošči: »Mesa dovolj, toda nič kupcev, ker je predrago.«⁵⁸²

Anton Kristan je 26. januarja 1919 sklical posvetovanje delavcev, uradnikov in drugih konzumentov glede nujnosti

578 Prav tam, str. 52.

579 *Slovenski narod*, 23. 1. 1919, str. 1, Prehrana.

Andrej Gosar je marca 1919 gospodarski položaj v »mladi, še od rojstva obteženi državi« označil za zelo neurejenega, mdr. je navedel: »Pri nas primanjkuje vseprek najnujnejših živil, na Hrvaškem in v Slavoniji pa gnije koruza zunaj na polju, ker ni nikogar, ki bi jo pospravil.« – Gosar, Ne odlašajmo!

580 Milčinski, *Dnevnik*, str. 418 (14. 2. 1919).

581 Prav tam, str. 419 (11. 3. 1919).

582 Prav tam, str. 421 (26. 3. 1919).

znižanja cen. V povezavi s tem so člani ljubljanske aprovizacije s pomočjo policije pregledali zaloge trgovcev in zabeležili veliko prikritega blaga, med tem je bilo za tri vagone masti. Glede zaseženega blaga je Kristan med drugim predlagal, naj manjše količine živil zaseže ljubljanski mestni magistrat ali mestna aprovizacija; blago, ki je bilo evidentirano v večjih količinah (mast, olje, moka), naj se ponudi v odkup po dnevni ceni Narodni vladi v Ljubljani; zaloge žita in fižola naj se javijo žitno-prometnemu zavodu v Ljubljani.⁵⁸³

Prvič so vprašanje, ali naj ljubljanska mestna aprovizacija »ostane, ali se jo opusti«, odprli na seji mestnega občinskega sveta, ki je potekala 16. septembra 1919. Župan je menil, da je preskrba s testeninami, rižem in sladkorjem relativno urejena in predlagal, da se aprovizacija teh živil preneha. Aprovizacija z moko, drvi in premogom se je nadaljevala,⁵⁸⁴ saj so bile sledi pomanjkanja še vedno močno vidne. Triller je pozval vlado, naj od žitnega prometnega zavoda pridobi informacijo, »kam je dajal vso množino žita, katerega je nakupil«. Vir težav je videl predvsem v odredbi o prosti trgovini: »Nismo še zreli za prosto trgovino. /.../ Treba bo železne roke, ki bo prisilila producente, da bodo stavili vse svoje blago na trg.«⁵⁸⁵

S predznakom pomanjkanja, predvsem mleka in sladkorja, ter druginje se je začelo tudi leto 1920. Ljubljancane je doletela dodatna težava. Občinski svet je na seji, ki je potekala 20. aprila 1920, poudaril, da na ljubljansko tržnico »prihajajo zlasti v zadnjem času živila, ki so često škodljiva zdravju, to pa zato, ker nimamo strokovno naobraženih organov, ki bi to nadzorovali. Če se pomisli, da so vsa živila neskončno draga in da mora konsument poleg tega kupovati še nevžitna in zdravju kvarljiva, je treba na vsak način remedure.«⁵⁸⁶ Občinski svetnik Ivan Kocmur

583 Ribnikar, ur., *Sejni zapisniki Narodne vlade*, str. 311 in 312.

584 SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, š. 119 (knjiga 1919), Zapisnik redne javne seje občinskega sveta, 16. 9. 1919.

585 SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, š. 119 (knjiga 1919), Zapisnik redne javne seje občinskega sveta, 4. 12. 1919.

586 SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, š. 119 (knjiga 1919), Zapisnik redne javne seje občinskega sveta, 20. 4. 1920.

je predlagal, da takoj nastavijo strokovnjaka za nadzor živil. Njegovo osebje bi se lahko izobraževalo pri državnem »kemičnem preskuševališču«. Kocmur je bil kritičen predvsem glede kakovosti mleka: »Če se pomisli, kako slabo, poleg tega pa kako drago mleko prihaja sedaj na trg in da uživajo to mleko skoro samo otroci, tedaj moramo v interesu našega naraščaja storiti vse, kar je v naši moči, da se, če že ne onemogoči, pa vsaj omeji prodajo neužitnih in pokvarjenih živil«, ⁵⁸⁷ čeprav tudi njegova cena ni bila nezanemarljiva, okoliške občine so mu namreč ceno višale in višale. Mestni občinski svet se je zato obrnil na deželno vlado in jo prosil za pomoč in urgiranje proti organiziranemu zviševanju cen mleka v okolici Ljubljane. Mnogo pritožb z ljubljanske tržnice je bilo namenjenih tudi branjevkam, ki so vse prevečkrat kupovale živila od kmetov in jih nato prodajale po trikrat višjih cenah od nakupnih. Mestni magistrat je na takšne pritožbe odgovarjal, »da mestni tržni stražniki na tržnici tovrstno draženje cen preganjajo, ne uspejo pa, zaradi premajhnega števila mestnih tržnih stražnikov, preganjati prekupčevanje, ki se vrši na ulicah in drugod po mestu«. ⁵⁸⁸

V letu 1920 je kljub svobodni trgovini ljubljanska mestna aprovizacija s pomočjo živilskih izkaznic še vedno skrbela za prehrano revnejših slojev, še vedno so delovale mestne vojne pekarne in prodajalne, ⁵⁸⁹ je pa od aprila 1920, ko so uvedli povsem prosto konkurenco z blagom, začela izgubljati svoj primarni namen. Vse aktivnosti mestne aprovizacije so prenehale 9. januarja 1921, ko so kot zadnjo ukinili krušno aprovizacijo. Svoja vrata so zaprle tudi mestne vojne pekarne in prodajalne. ⁵⁹⁰

587 SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, š. 119 (knjiga 1919), Zapisnik redne javne seje občinskega sveta, 20. 4. 1920.

588 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 63.

589 Prav tam, str. 62.

590 Prav tam, str. 66.

»UMETNOST IN DOLŽNOST NAŠIH GOSPODINJ«⁵⁹¹

»OD VAS, ŽENE IN DEKLETA, JE ODVISNO, DA SE VZDRŽI GOSPODARSTVO«⁵⁹²

Prvo svetovno vojno lahko označimo tudi kot totalno vojno, saj med drugim ni mobilizirala samo moških, ampak tudi ženske,⁵⁹³ ni se odvijala zgolj na bojiščih, vojni fronti, temveč tudi na notranji, domači fronti.⁵⁹⁴ »Fronte so bile tudi doma, pred trgovinami, pred mesnico in pekarijo, še prej pa pred uradi za karte, da so se mogli potem ljudje s tistimi zelenimi in rjavimi listki nastaviti v dolgo kolono za kruh, meso, petrolej, za vse, kar si rabil za življenje.«⁵⁹⁵ In nikakor »ne bi mogla vzdržati toliko časa brez podpore iz zaledja in brez neposrednega ali posrednega sodelovanja žensk«.⁵⁹⁶ Evelyn Blücher von Wahlstattse je v delu *An English wife in Berlin* (1920) zapisala, da so se ženske takrat bolj kot kdaj prej spraševale, zakaj morajo delati, stradati, pošiljati može v boj /.../.⁵⁹⁷ A so kljub temu prevzemale različne,

592 Zemljanova, Za naše gospodinje, str. 275.

593 V zadnjih dvajsetih letih je o ženskah v veliki vojni napisanih relativno veliko prispevkov, mdr. gl. Wakounig, Ženske v prvi svetovni vojni, str. 44. Gl. tudi Verginella, Ženske v vojni in o veliki vojni idr.

594 Domača fronta ali vzdržljivost civilnega prebivalstva v zaledju. – Štepec, Naveličanost zaradi vojne je bila vsak dan večja, str. 9.

595 Reisman, *Iz življenja med vojno*, str. 54.

596 Svolfšak, »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!«, str. 155. Gl. tudi Strle, K razumevanju ženskega dela v veliki vojni. Prispevka obravnavata vloge žensk v prvi svetovni vojni (od poprijemanja za t. i. moška opravila do organiziranja humanitarne pomoči, vzdrževanja domačij, doma in družine).

597 Bonzon in Davis, *Feeding the cities*, str. 338.

tudi moške vloge, »predvsem pa so se vsakodnevno bojevale zoper lakoto, pomanjkanje in bolezen«. ⁵⁹⁸

V izrednih vojnih razmerah so se z gospodinjskimi opravili res ukvarjali tudi nekateri moški: ⁵⁹⁹ »In gospodje, ki se prej niso brigali za domače gospodinjstvo in gospodarstvo, so se zdaj skrbno obveščali, kje se da dobiti moka, sladkor, mast... in kam je treba iti po nakaznice za to ali drugo blago«, ⁶⁰⁰ a po večini je to kompleksno področje še naprej ostajalo ženska domena: ⁶⁰¹ »Osvobodimo se zahtev mode in pokažimo s preprostostjo, da razumemo nalogo in dolžnost, ki jo nalaga ženski veliki čas. Vsaka žena, vsako dekle, ki svoje gospodinjstvo na ta način uredi, bo pripomogla ravno tako do slavne zmage kot vojak, ki se kljub naporom odreče marsičemu in z vdano zvestobo opravlja svojo dolžnost.« ⁶⁰² Čeprav je tisk ženskam priskočil na pomoč s prispevki, ki so prebivalstvo pozivali k zmernosti (»Ogibajte se torej nezmernosti v jedi in pijači ...«) ⁶⁰³ ter se hkrati obračal na posameznika in ga nagovarjal k žrtvovanju, »naj služijo njegovi obroki v to, da se nasiti in hrani, ne pa poželenju po nasladnosti in potratu«, ⁶⁰⁴ je manevriranje med pomanjkanjem, draginjo in zdravjem družinskih članov, poimenovano kar umetnost preživetja, v celoti prepuščal gospodinjam:

»Znati je treba posebno sedaj dobro in umno gospodinjiti. In vojska je naučila že marsikatero gospodinjino štediti. Varčevanje z živili je sedaj dolžnost nas vseh, ne samo zato, ker so živila draga, ampak tudi zato, ker nam jih primanjkuje. /.../ Kuhati in zadovoljiti družino, posebno, ako šteje mnogo glav, je pa dandanes res prava umetnost. To veste najbolj matere same! Da ostanemo močni, je treba preskrbeti telesu potrebnih hranilnih snovi.« ⁶⁰⁵

598 Svoljšak, »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage«, str. 153. O spominih ter spominjanjih na preskrbo, pomanjkanje in lakoto gl. Verginella, Velika vojna med spominom in pozabo.

599 Selišnik, Ženske v zaledju vojnih zubljev, str. 188.

600 Slodnjak, O rokopisu, str. 8.

601 Marwick, *Women at War*, str. 140.

602 Zemljanova, Za naše gospodinje, str. 288.

603 SI_ZAL_LJU/0225, š. 3, št. 24, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1914–1915: v spomin na svetovno vojno, sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1915, 27.

604 Prav tam.

605 Zemljanova, Za naše gospodinje, str. 275.

Poleg gospodinjskih nalog, ki jih obravnavam v nadaljevanju tega poglavja, so od ženske pričakovali tudi skrb za snago, kar je bila težka in zamudna naloga, saj pralnih strojev, sesalnikov in drugih gospodinjskih aparatov takrat še ni bilo na razpolago. Z vso usmiljenostjo naj bi skrbele za bolne in stare, z vso požrtvovalnostjo pa naj bi se razdajale najpomembnejšemu poslanstvu – vzgoji otrok. Veliko velikih nalog:

»Vplivaj torej blagodejno na družino in na vso okolico! Biti ji moraš solnce, ki se vanj obračajo vsi. Težka, a sveta je tvoja naloga! /.../ Od Vas, žene in dekleta, je odvisno, da se vzdrži gospodarstvo, od Vas je takorekoč odvisna prihodnost. Vse je v Vaših rokah: poljedelstvo, gospodinjstvo, vzgoja mladine, sreča ali propast družine! Izkažite se vredne te velike naloge in rešite jo častno!«⁶⁰⁶

606 Prav tam. V vojnem času naj bi matere otrokom mdr. poskušale privzgojiti spoštovanje in ljubezen do kruha. Gl. *Angelček*, 1. 1. 1915, str. 5, Ali kaj pomisliš ...?.

PRVI PRAKTIČNI UKREPI OB SOOČENJU S POMANJKANJEM

Kmalu po začetku vojne so se pomirjevalne besede, da je hrane dovolj, izkazale za zmotne, sprejete uredbe,⁶⁰⁷ ki naj bi stabilizirale preskrbo, pa za nezadostne – do pomanjkanja osnovnih živil, predvsem (bele) moke in (belega) kruha kot najpomembnejšega živila za širši krog ljudi, je prišlo že konec leta 1914. Ko je postalo jasno, da Avstrija z lastnim žitnim pridelkom ne bo preživela do nove žetve, je nastala panika. Naslednji citat odstira različne pristope in zmožnosti, celo značaje ljudi, ko so se soočili s stvarnostjo:

»Kjerkoli se zdaj srečavajo ljudje, izprašujejo drug drugega, ima li dovolj moke. Nekateri si misli prihuljeno: ‚Imam moke vsaj do jeseni,‘ a odgovarja: ‚No, da, par vrečic sem si je nakupil; a bože, bože, predraga je, da bi si je mogel nakupiti dovolj!‘ Drugi majejo glavo. Niso verjeli, da bi mogla nastati zadrega z moko, preveč so zaupali in preskrbeli se niso z ničimer. Tretji imajo denarja jedva za vsakdansko potrebo, zato zro obupani v bodočnost, zaupajoči v pomoč države in občine, da jih že rešita skrajne sile. Četrti pa šele zdaj begajo okoli molarjev in prodajalnic ter nakupujejo različite vrste moke, ne da bi se dosti brigali, kakšna je. /.../ Bojazljivi ali – morda še pravilneje povedano – previdni ljudje pa so mislili

607 Gl. *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko*. Gl. tudi *Državni zakonik za kraljevine in dežele*.

na samopomoč pravočasno ter so se založili celo preveč. Nekatere družine imajo po 6 – 8 velikih vreč moke, ki bi jim zadoščala za eno ali celo dve leti. A vendar ne izrabljajo svoje zaloge, nego pošiljajo deklo v prodajalne po moko, da bi ,izhajali'. In še jeze se, če zvedo, da visi na tej ali oni mokarni napis ,Moka razprodana'.⁶⁰⁸

Ko je konec oktobra 1914 stopila v veljavo cesarjeva naredba, ki je dovoljevala peko kruha iz največ 70 odstotkov pšenične ali ržene moke, ostanek pa je moral vsebovati krompirjevo, ječmenovo ali koruzno moko, je *Slovenski narod* sporočil, da je za mešanje najboljša krompirjeva moka. Poudaril je, da na Dunaju izdelujejo kruh tudi samo iz te moke.⁶⁰⁹ *Ilustrirani glasnik* je to oceno podprl in idejo o uporabi krompirjeve moke v gospodinjstvu nadgradil z receptom za torto.⁶¹⁰ Le ugibamo lahko, koliko gospodinj je novost preizkusilo, Ljubljancani krompirjeve moke namreč niso bili vajeni uporabljati. Prav tako so bili nevajeni uživati jedi iz koruzne moke, ki so jo v glavnem uporabljali za živinsko krmo, zato so občila svoje bralke in bralce poskušala prepričati o njeni uporabnosti: »Koruzna moka ima v sebi prav mnogo redilnih snovi in se morda vsaj zdaj naučimo bolje upoštevati jo. /.../ Sedaj je čas, da se navadimo polente in koruznih žgancev, ki so s surovim maslom zabeljeni naravnost izvrstni.«⁶¹¹ *Domoljub* je dodal, da se da iz koruzne moke poleg koružnjaka (koruznega kruha) in žgancev⁶¹² narediti tudi druge dobre jedi, močnik, kolače, piškote itd., in priložil recept za izdelavo krvajce, neke vrste mlinca, narejene iz posoljene in poparjene koruzne moke ter mleka ali vode.⁶¹³

608 *Tedenske slike*, 24. 2. 1915, str. 11, Gospodinjstvo. Moka.

609 *Slovenski narod*, 2. 11. 1914, str. 4, Pozor, peki!.

610 *Ilustrirani glasnik*, 20. 5. 1915, str. 460, Gospodinja. Torta iz krompirjeve moke.

611 *Tedenske slike*, 24. 3. 1915, str. 8, Gospodinjstvo. Koruzna moka.

Slovenski narod je junija 1915 pokomentiral polento, češ da je tu in tam »prav dobra jed, posebno če je dobro zabeljena. Vsak dan jo zauživati, je pa vendar nekoliko preveč. Zatorej tudi celo Italijani, ki jim je polenta narodna jed, mnogo bolj cenijo makarone in še bolj kruh. /.../ O kruhu pravi Italijan: ,Hvali polento, toda drži se kruha.' ,S kruhom je vsaka muka sladka.' /.../ ,Daj mi kruha in reci mi pes.'« – *Slovenski narod*, 26. 6. 1915, str. 5, Polenta, makaroni, kruh.

612 Gl. *Tedenske slike*, 26. 4. 1916, str. 264, Žganci iz koruznega zdroba.

613 *Domoljub*, 15. 4. 1915, str. 236, Za naše gospodinj. Krvajca.

Ljudje, ki so se zaradi pomanjkanja pšenične moke v letu 1915 počasi začeli navajati na nepriljubljeno koruzno moko, so se morali konec leta 1915 soočiti tudi s pomanjkanjem slednje. Ker koruzna moka ni bila racionirana, so bile njene zaloge namreč skoraj povsem izčrpane. Gospodinje so se morale znati drugače. Pri tem so jim pomagali številni in različni recepti, kako ali iz česa peči kruh. Predlagali so, naj moki dodajo zmlete stročnice, kostanj,⁶¹⁴ nariban surov krompir itd. Znan je tudi recept, ki gospodinjam svetuje, naj kruh spečejo iz ržene in želodove moke.⁶¹⁵ V nemških in avstrijskih mestih so zaradi pomanjkanja moke za pripravo kruha uporabljali ne le koruzo, kostanj, grah, sojo, otrobe, temveč tudi deteljo.⁶¹⁶ Posestnik Andrej Pugl iz Göstinga je »iznašel novo postopanje, da se omeji poraba krušnega žita«. Svetoval je, naj se moki primeša večja količina zmletih hrušk: »Poizkusi so pokazali, da je kruh s tako primesjo izredno dober in okusen. /.../ Deželna vlada je naročila, naj se pokupijo hruške v velikih množinah, da se napravijo poizkusi.«⁶¹⁷

Marca leta 1915, ko so izdali naredbo glede racionirane porabe žita in moke ter je bilo na osebo določenih 300 gramov žita na dan,⁶¹⁸ se je *Domoljub* vprašal, »ali je mogoče pri tej hrani močno delati, kakor bo letos potreba, če bomo hoteli zadosti pridelati«. Vsaka gospodinja naj bi po njegovem mnenju vedela, da mora odrasel človek, ki fizično dela,

»dobiti na dan dobre $\frac{3}{4}$ kg kruha ali 50 g teže, za kar je treba najmanj 800 g žita. In ta množina je majhna. Razloček med delom na kmetih in delom v mestih je velik. Na kmetih vstanejo pogosto zjutraj ob treh in delajo celi dan do pozne noči. Če nima delavec močne hrane, ne more delati. V mestih je glavna hrana meso. Juha, meso in nekaj prikuh, pa je kosilo gotovo. Kruha se

614 Godina Golija, Recepti in napotki za krizne čase, str. 71.

615 Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, str. 35.

616 Watson, *Ring of Steel*, str. 335.

617 *Delavec*, 4. 8. 1917, str. 3, Domači pregled. Nadomestilo za moko.

618 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 5. 1915, str. 53–55, Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne.

primeroma malo porabi. Na kmetih se meso malokdaj pokaže na mizi, vsaki dan se pa večkrat uživajo jedi iz moke ali žita.«⁶¹⁹

Premožnejši meščani so v 19. stoletju meso s pestrimi dodatki uživali že skoraj vsak dan, česar pa nikakor ne bi mogli trditi za revnejše meščane ali večinsko prebivalstvo. Za njih je veljal t. i. kmečki model prehrane, ki je temeljil na brezmesnih in preprostih, predvsem močnatih jedeh, pri čemer Studen doda, da »vsakdanja prehrana neagrarnega proletariata tudi ni mogla dosegati povprečne norme, ki je veljala na kmetijah. Prehrana delavstva je bila na sploh silno bedna.«⁶²⁰

Čeprav je Zemljanova menila, da človeško telo za pravilno ravnovesje potrebuje meso, mleko, sir, jajca, stročnice (predvsem fižol, grah in lečo), ki lahko zaradi prisotnosti beljakovin in soli nadomeščajo meso, in zelenjavo (solato, zelje, repo, kolerabo, špinačo, ohrovt), ki vsebuje veliko železa in raznih soli, je velik pomen pripisovala moki. Kruh, žganci in močnik so ostajali glavno živilo upokojencev, delavcev in nižjih uradnikov, ki hranilnih snovi zaradi slabega finančnega položaja niso mogli nadomestiti z mesom in zelenjavo. Svoj prispevek, izdan 18. maja 1916, je Zemljanova zaključila: »/.../ torej le moke je treba.«⁶²¹

V iskanju nadomestnih živil so gospodinje pomanjkanje moke poskušale omiliti s krompirjem, ki je v marsikateri družini postal glavno živilo, pri čemer so občila opozarjala, da je hranilna vrednost te poljščine sicer precejšnja, a vseeno nezadostna; če bi torišče prehrane človek postavljal zgolj nanj, bi sčasoma opešal. Zemljanova je priporočala, naj se ga zato uživa z mlekom, sirom, maslom, slanino, mesom, stročnicami in zelenjavo – seveda, kadar in komur je bilo kaj od tega na voljo: »V koščkih ali cel (v oblicah) je težko prebavljiv. Jako dober je krompirjev pire. /.../ Dobra je tudi krompirjeva juha, guljaž iz krompirja.«⁶²²

619 *Domoljub*, 4. 3. 1915, str. 130, 300 gramov žita na dan.

620 Studen, *Prehrana in jedilna kultura*, str. 122.

621 Zemljanova, *Za naše gospodinje*, str. 275.

622 Zemljanova, *Za naše gospodinje*, str. 288.

V Ljubljani je v letu 1915 poleg moke in kruha začelo primanjkovati tudi drugih živil. Pomanjkljiva je bila predvsem prehrana Ljubljančanov z govejim in svinjskim mesom. Čeprav so ljudje tudi zaradi visokih cen uživali veliko manj mesa kakor v predvojnih letih, so oblasti vseeno nenehno govorile in pisale o nujnosti varčne porabe. To je pomenilo svarilo gospodinjam, naj ne kuhajo samostojnih mesnih jedi, naj bo meso le dodatek k zelenjavni juhi ali prikuhi.⁶²³ Pomanjkanje mesa naj bi nadomestile z mlekom in mlečnimi izdelki ter sladkorjem ali medom, sadnimi sokovi in kašami.⁶²⁴ Vendar je v Ljubljani praktično od začetka vojne primanjkovalo tudi mleka in mlečnih izdelkov. Mesto je ostalo tudi brez zalog krompirja, sladkorja, maščob idr. Za vsa ta živila je aprovizacija poskušala vzpostaviti vzdržen sistem, ki je zadnje mesece vojne bolj ali manj životaril, saj kupci v praksi mnogokrat niso prejeli količin, ki so jim bile v teoriji (z nakaznicami) sicer zajamčene. Ljubljansko županstvo se je moralo spomladi leta 1918 pošteno potruditi, da je v prodajo prišlo vsaj nekaj domačega zelja in repe.

Božo Račič,⁶²⁵ učitelj iz Toplic ob Savi, ki je med vojno gospodinjam ponudil marsikakšen nasvet, je opozarjal, da telesnim potrebam odgovarja hrana, ki vsebuje beljakovine, maščobe, ogljikove hidrate, razne soli in vodo.⁶²⁶ Zapisal je, da »beljakovine nadomeščajo porabljene telesne snovi, maščoba povzroča toploto in tvori podlago rezervnim snovem, ogljikovi hidrati tvorijo mišičevje in njih moč, razne soli urejajo prebavo, voda pa razkraja in odvaja razne snovi in odpadke«. Ker meso in zabela vsebujeta maščobo in beljakovine, rastline pa beljakovine in ogljikove hidrate, ki jih v mesu ni dovolj, je menil, da človeškemu organizmu za preživetje in zdravje zadostuje zgolj zabeljena rastlinska hrana.⁶²⁷

623 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1802, a. e. 1634, št. 275–279. Kos, Kaj v vsakdanje življenje pri-
nese vojna?, str. 36.

624 *Ilustrirani glasnik*, 1. 4. 1915, str. 375, 376, Zdravstvo. Vojna hrana in bolniki.

625 Božo Račič, * 1887; † 1980. – Račič, Božo (1887–1980).

626 O primerni prehrani Breclj, *Jetiki – boji!*, str. 53–62, poglavje O hranitvi.

627 Račič, *Sušenje v gospodinjstvu*, str. 4.

Ilustrirani glasnik, ki je spomladi leta 1915 malo hudomušno zapisal, da so »puščavniki živeli ob samih koreninicah in so dočakali visoko starost«, ⁶²⁸ je avgusta 1918 objavil recept, ki izriše vso bedo zadnjega vojnega leta, saj se z vso natančnostjo in skrbnostjo ukvarja s pripravo – kuhane solate. ⁶²⁹

⁶²⁸ *Ilustrirani glasnik*, 1. 4. 1915, str. 375, 376, Zdravstvo. Vojna hrana in bolniki.

⁶²⁹ *Ilustrirani glasnik*, 15. 8. 1918, str. 400, Domače stvari. Kuhana solata.

DRAGINJA OD DNE DO DNE VEČJA IN HUJŠA

Poleg pomanjkanja je civilno prebivalstvo močno bremeno tudi že večkrat omenjena draginja: »Denar, ki ga je res veliko med ljudmi, takorekoč nič ne pomeni. Če greš z desetakom na trg ali v štacuno, se komaj vidi, kar prineseš domov; in to je najvažnejše, da je draginja od dne do dne večja in hujša.« Vzrokov za draginjo je bilo seveda več, od pomanjkanja delovne sile do pomanjkanja blaga, od inflacije do oderuštva. Kako razpredeno in kako trdovratno je bilo, med drugim izkazujejo številne odredbe, ki so jih pristojni organi izdali v času vojne (določale so visoke denarne in dolgotrajne zaporne kazni, omogočale pa so tudi zaplembo živil in drugih nujnih potrebščin ter njihovo razdelitev med prebivalstvo). Posebno obremenitev so seveda pomenili tudi prekupčevalci, poimenovani kar »korenina draženja /.../ ki je nihče po zakonu prijeti ne more.«⁶³⁰

Skokovito naraščanje cen med vojno je bil svetovni fenomen. Draginja je bila najmanjša v Ameriki, večja v zahodni Evropi, še večja v ostalih evropskih državah, prav nič manjša pa ni bila v Rusiji.⁶³¹ V Avstriji so bili na primer že decembra 1916 življenjski stroški več kot šestkrat višji v primerjavi z obdobjem

⁶³⁰ *Domoljub*, 8. 6. 1916, str. 305, Triumf proti oderuštvu.

⁶³¹ *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 8. 1918, str. 58, 59, Nekoliko statistike o cenah ob izbruhu vojne.

pred začetkom vojne.⁶³² To se ujema s podatki, da se je živež od leta 1914 do 1918 podražil od 1100 do 1250 odstotkov, do konca vojne pa so cene nekaterih živil narasle tudi do 3000 odstotkov. Ob tem so se plače zaradi hude inflacije sicer nominalno višale, njihova realna vrednost pa je kljub temu padala – v obdobju 1914–1918 so se realne mezde in plače znižale za polovico.⁶³³ Zgodovinar Bojan Himmelreich je ob upoštevanju spremembe realne vrednosti plače v odnosu do živil ocenil, da je standard med prvo svetovno vojno pri nas padel najmanj za petkrat.⁶³⁴

Draginjo ne nazadnje potrdi tudi medvojna korespondenca. Pozimi 1915 je z Dunaja prispelo pismo, ki je sporočalo: »Ampak življenje je težko. Draginja je tu strašno velika in raste iz dneva v dan.«⁶³⁵ Odgovor, poslan spomladi 1916 iz Ljubljane, se je glasil: »Tukaj je draginja tudi že enormna in marsikaj je težko dobiti.«⁶³⁶

Naj zaključim z naslednjimi podatki oziroma primerjavo: na Kranjskem je znašala mesečna pokojnina po revizorju Združne zveze dobrih 60 kron,⁶³⁷ mesečna plača učitelja pa od 140 do 165 kron.⁶³⁸ Pred vojno je liter olja stal eno krono in 50 vinarjev, sredi leta 1916 pa 18 kron. Težki in resni časi so se kazali tudi skozi šale, objavljene v dnevnem časopisju: »Prosim za dve kroni mesa. Za dve kroni ga ne režem, ker bi si utegnil odrezati konec prstov.«⁶³⁹

632 Watson, *Ring of Steel*, str. 332, 333.

633 Kresal, Mezde in plače na Slovenskem. Tukaj ne morem zaobiti dodeljevanja številnih (stalnih in nenehno dvigajočih se) draginskih doklad, ki so jih mdr. prejeli tudi učitelji ljudskih in meščanskih šol. – SI AS 38, t. e. 16, Zapisnik seje deželnega odbora kranjskega v Ljubljani, 12. 4. 1917; Zapisnik seje deželnega odbora kranjskega v Ljubljani, 19. 6. 1918. Gl. tudi Svolfšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 305 in 306.

634 Himmelreich, Vsakdanje življenje v Celju, str. 493.

635 NGD0618-0007 ([Dunaj], 27. 12. 1915).

636 NGD0629-0004 (Ljubljana, 19. 4. 1916).

637 SI AS 38, š. 2233, št. 7639.

Dunajski *Arbeiter Zeitung* je objavil podatek, da je delavčeva tedenska plača znašala 110 kron. – *Učiteljski tovariš*, 12, 7. 1918, str. 2, Ali smo res posvečeni poginu?

638 Prav tam.

639 *Ilustrirani glasnik*, 19. 8. 1915, str. 585.

KAKO OMILITI POMANJKANJE IN DRAGINJO TER OHRANITI ZDRAVJE?

Visoke cene, pomanjkanje in odsotnost določenih živil so vodili v razvijanje novih strategij preživetja.⁶⁴⁰ Vojna je po eni strani doprinesla k nastanku številnih novih kuharskih receptov in sprožila uživanje hrane, ki ni bila povsem običajna; da bi omilili občutek lakote so ljudje v veliki meri uživali hrano z malo hranljivih snovi ali s povsem nehranljivimi snovmi. Po drugi strani pa je stiska sprožila proizvodnjo nadomestnih živil, alternativnih produktov, ki so jih razvili, da bi nadomestili dobrine, ki v vojnem času zaradi blokade niso bile dostopne. Ti novi proizvodi, ki so do neke mere olajšali pomanjkanje osnovnih živil, zaznamujejo našo prehrano še danes.⁶⁴¹

Nekaj ne povsem običajnih nasvetov

Zaradi vse večjega pomanjkanja (osnovnih) živil so ljudje kljub spodbudam, naj jedo malo in zdravo, začeli posegati po živilih, ki v obdobju miru niso bili na jedilnikih, na primer mesu zajcev ter odsluženih vojaških konjev in tudi mesu mačk in psov, ki so ga »pripravljali v omakah ali kot sekanico, njegov izvor so

⁶⁴⁰ Godina Golija, Recepti in napotki za krizne čase, str. 67.

⁶⁴¹ Makarovič, Prehrana na Slovenskem, str. 161. Godina Golija, Recepti in napotki za krizne čase, str. 67 in 77. Pope in Wheal, *Dictionary of the First World War*, str. 151, geslo Ersatz.

skušali prikriti z različnimi dodatki». ⁶⁴² Prebivalce so občila spodbujala, naj poskusijo polže in žabje krake. Avtorji takšnih prispevkov so zagotavljali, da čeprav verjetno ne grejo vsakemu v slast, se pogosto znajdejo na najbolj imenitnih mizah: »Če misli na žabo in na njeno sorodnico krastačo, se mu upre jed. Pa je vendar juha iz žabjih krakov redilna in okusna, krepča bolnika in dene dobro zdravemu. Menihi in puščavniki so živeli dolga leta od polžev in žab in so ostali čili v visoki starosti.« ⁶⁴³

Maja 1916 je ljubljanska mestna občina svojim prebivalcem z veseljem sporočila, da ji je uspelo pridobiti manjšo, »poskusno« količino nordijske specialitete – slanih rib, poimenovanih »najcenejša mesna hrana«. ⁶⁴⁴ Slane ribe so prodajali v mestni vojni prodajalni v Gosposki ulici, pomenljiv je pripis na razglasu: »Slana riba se mora 24 ur pred uporabo v večkrat premenjani vodi namakati, potem izgubi riba popolnoma okus po morski ribi in postane zelo okusna.« ⁶⁴⁵

Izhod v sili naj bi bilo tudi nabiranje in priprava divjih rastlin in njihovih plodov, ⁶⁴⁶ na primer gob, kostanja, preslice. Minister za poljedelstvo je okrajnim oblastvom naročil, naj poskušajo vplivati na lastnike gozdov, da bi dovolili ljudem nabirati gobe in druge gozdne sadeže, seveda brez odškodnine in s posebnimi dovoljenji, »ker imajo navedeni produkti velik pomen za ljudsko prehrano zlasti v sedanjih časih. Dovoljenje je odvisno od proste volje lastnikove, zato mora vsak nabiralec gob paziti na to, da ne poškoduje gozda, zlasti ne mladih nasadov. Tudi ni nikakor po nepotrebnem vznemirjati divjačine, temveč se je brezpogojno pokoravati tozadevnim ukazom gozdarskih organov.« ⁶⁴⁷

V časopisju so zaradi hudega pomanjkanja masti priporočali nakup danskega surovega masla, ⁶⁴⁸ pojavili pa so se tudi

642 Godina Golija, Recepti in napotki za krizne čase, str. 67.

643 *Ilustrirani glasnik*, 25. 10. 1917, Domače stvari. Žabji kraki.

644 *Slovenski narod*, 2. 5. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

645 *Slovenski narod*, 5. 5. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

646 O nabiranju in izrabljanju divjih plodov gl. tudi Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, str. 122–124.

647 *Slovenec*, 20. 6. 1916, str. 5, Ljubljanske novice.

648 Godina Golija, Recepti in napotki za krizne čase, str. 70.

nasveti, kako izdelati domače nadomestke za olje. Kot nadomestek za solatno olje so priporočali prevretek slezovega čaja, ki se je dobil v vsaki lekarni. Za tem ni zaostajala niti »zavrelca iz karagena«, planinskega maha, ki se je prav tako dobil v vsaki lekarni.⁶⁴⁹ Odličen naj bi bil tudi pripravek iz morskega ali irskega maha, ki ga je objavil *Domoljub*, vendar je bil za ljubljanske gospodinje v danih razmerah verjetno precej neuporaben.⁶⁵⁰

Nekaj receptov za skromne čase

V sklopu, v katerem bom predstavila izseke iz strokovno-priročnih besedil o kuhanju v času pomanjkanja, velja brez dvoma omeniti knjigo *Varčna kuharica: zbirka navodil za pravo okusnih in tečnih jedi s skromnimi sredstvi. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*. Njena avtorica, Marija Remec,⁶⁵¹ je menila, da draginja in pomanjkanje zahtevata novo, časom primerno kuharsko knjigo.⁶⁵² Verjela je, da je v knjigi združila vse zahteve skromne kuhinje, »naj si bo glede štedljivosti, pa tudi glede okusa; strogo pa smo se ogibali dajati navodila za razkošje in potrato«. Nedvomno ji je uspelo, saj je njena kuharica leta 1920, v še vedno skromnih prehranskih razmerah, doživela ponatis.⁶⁵³

Skrbna avtorica je vse recepte, preden so si zaslužili zapis v knjigi, večkrat preizkusila, saj je želela, da so vsa jedila kljub skromnosti okusna, »da se lahko postavijo na vsako, tudi imenitno mizo«. ⁶⁵⁴ Marija Remec je poudarila, da je ob pisanju

649 *Slovenski narod*, 11. 10. 1916, str. 5, Aprovizacija.

650 *Domoljub*, 12. 10. 1916, str. 541, Za naše gospodinje. Morski mah za olje.

651 Marija Debevec, por. Remec, roj. 24. 6. 1869, Begunje nad Cerknico. – Bogataj, »Poglej v Remčevo!«, str. 7.

652 Godina Golija piše, da so v nekaterih evropskih državah, npr. na Danskem, izdelali pomanjkanju prilagojene jedilnike (Godina Golija, Recepti in napotki za krizne čase, str. 77), na Slovenskem tega v prvi vojni ne zasledimo (značilno pa je za drugo svetovno vojno, gl. M. Šorn, »Naši želodci so kakor vrt«).

653 O ponatisu iz leta 2015 gl. Bogataj, »Poglej v Remčevo!«, str. 9. V uvodu ponatisa *Varčne kuharice* gl. tudi Testen, Nekaj besed o prehrani, str. 14–21.

654 Remec, *Varčna kuharica*, str. 3.

receptov pazila, da so navedeni obroki zdravi, da ljudem nudijo vse potrebne snovi za vitalno življenje, da »dobiva naše telo vse potrebne snovi, da zdravstveno v nobenem oziru ne zaostane, da vztraja pri vsakdanjih stanovskih naporih in težavah krepko in brez škode za prihodnost«. In to naj bi bila »umetnost in dolžnost naših gospodinj«. ⁶⁵⁵

V kuharski knjigi so objavljeni številni recepti z zelenjavo, ki je pridobila status samostojne jedi. Nekaj je tudi receptov, ki svetujejo uporabo pesnega in kolerabnega perja ter t. i. divjih rastlin (regrata) pa tudi kopriv in kislice, ki naj bi jih gospodinje pripravljale podobno kot špinačo. V receptu za t. i. alelujo avtorica iz olupkov bele repe pričara okusno prikuho. ⁶⁵⁶

V *Varčni kuharici* prevladujejo recepti za jedi iz krompirja in koruzne, ajdove ter ječmenove moke. Pogosti so tudi recepti za jedi iz krompirja (krušna juha s krompirjem, krompir z zeleno, zeliščni krompir, paradižnikov krompir, krompir s kašo, krompirjevi štruklji) in mešanic stročnic v kombinaciji z drugimi živili. Ni mogoče prezreti, da gre za v vojnem času relativno dostopne sestavine. V kuharici so tudi recepti, ki pred vojno niso bili poznani, oziroma jedi, ki jih gospodinje niso pogosto pripravljale, na primer »fižol z jabolki, rezanci s krompirjem, fižol z rižem, krompirjeva potica, sveže češplje s koruznim zdrobom, slanik v ješprenju, ječmenovi žganci, kašnati cmoki itd.« ⁶⁵⁷ Avtorica je za pripravo pogač ali kruha iz boljše moke objavila le dva recepta: prvi se nanaša na izdelavo t. i. cenene potice, drugi na peko t. i. težkega velikonočnega kruha. ⁶⁵⁸ Skromne čase zrcalijo tudi recepti za peko peciva in tort, morda še najbolj tisti za izdelavo vojne torte – brez bele moke in maščob in le z enim jajcem. ⁶⁵⁹

655 Prav tam, str. 4.

656 Prav tam, str. 3, 29, 36.

657 Godina Golija, Recepti in napotki za krizne čase, str. 74.

658 Prav tam, str. 71.

659 Prav tam, str. 75.

Svoje znanje je gospodinjam posredoval tudi slovenski učitelj Jakob Dimnik.⁶⁶⁰ Menil je, da se hrana z obilnim mesom pogosto precenjuje, da nikakor ni nujno, da bi bilo meso na jedilniku vsak dan, kar je posebej veljalo za goveje in svinjsko meso. Kot ustrezno nadomestilo je za pripravo jedil priporočal ovčje in koštrunovo meso. To je bilo znatno cenejše od govedine in ostalega mesa, »samo ne more ga vsakdo, ker ima nekaj duha«. Nasveti so velevali, da je treba koštrunovo meso najprej popariti in da je »prav napravljeno koštrunovo stegno ravnotako okusno ali pa še bolj kakor teletina«.⁶⁶¹

Dimnik je priporočal tudi divjačino in ribe, pri tem pa poudaril, da ni nič narobe, če se namesto tega pripravlja več mlečnih in močnatih jedi. Zdrava sta se mu zdela predvsem mleko in sir,⁶⁶² ki sta poleg nadomestka za meso tudi dobra nadomestka za jajca. Glede masti je zapisal, da bi se jo v kuhinji pogosto lahko omejilo brez večje škode: »Najboljše nadomestilo za mast je cukrer; namesto da se namaže kruh z mastjo (kruh z maslom), se lahko često pridene sadje, čežana, marmelada, med i. dr.«

V razdelku o moki je zapisal: »Prav posebno naj se varčno gospodari s kruhom.« Poudaril je, da se mu zdi predsodek do temnih vrst moke neutemeljen, »zakaj te vrste so tečne in okusne«, hkrati pa je priporočal tudi uživanje ječmena (razne kaše), ovsa (kosmiči in razne kaše), koruznega zdroba (polenta) in tako naprej. Glede krompirja je zapisal: »Z redilno vrednostjo in mnogovrstno porabnostjo nudi krompir pripravno /.../ nadomestilo za razna živila. Da se varčno gospodari s krompirjem, naj se kuha v olupih in naj se šele potem olupijo; sicer se izgubi mnogo redilnih snovi.« Kot redilna jedila je pohvalil tudi

660 Jakob Dimnik, * 1856; † 1924, učitelj, urednik in organizator šolstva. – *Dimnik, Jakob* (1856–1924).

661 *Ilustrirani glasnik*, 21. 1. 1915, Gospodinja. Koštrunovo meso.

662 Med vojno je bil sir zaželeno živilo: »Neki zdravnik izjavlja, da je sir najvažnejša sestavina v hrani človeka, ki telesno dela. Za ta nauk je človeštvo sedaj, ko je meso od dne do dne dražje, že precej dovezeto. Znano je, da je v siru dvakrat toliko beljakovin kot v mesu, da je pa mnogo cenejši, ker ga človek manj potrebuje nego mesa. Razen beljakovin se nahaja v siru tudi maščoba, ki nadomestuje meso. Mastne vrste sira (n. pr. švicarski) imajo po 19 % beljakovin (kakor govedina) in 24 % masti, pusteje vrste pa 35 % beljakovin in kakih 10 % masti.« – *Ilustrirani glasnik*, 10. 9. 1914, str. 23, Gospodinja. Sir namesto mesa.

sočivje, predvsem fižol, grah in lečo. Gospodinjam je svetoval, naj pri pripravljanju obrokov ne pozabijo na prikuhe, ki so »posebno važne zaradi svoje lastnosti, da prinašajo v hrano izpremembo in slastnost, da lahko nasitijo in prihranijo druga živila«. Na bralke je apeliral, naj izkoristijo vsako nezazidano zemljišče za pridelavo zgodnjega krompirja in zelenjave.

Dimniku se je zdelo zelo pomembno, da gospodinje pripravljajo čim bolj pestro in okusno hrano, ki bo šla kljub svoji preprostosti v tek, pri tem pa je opozoril, naj se ne kuha več, kot se navadno poje, in da se izkoristijo vsi ostanki in odpadki. Pri tem seveda ni pozabil na varčno porabljanje goriva in je nanizal nekaj načel za pravilno kurjenje: v peči naj se ne vložijo prevelike količine premoga, čim nižje je goreča plast, tem boljša je izraba kuriva; ko se začne kuriti, morajo biti kurilna vratca zaprta in vratca za pepel odprta; ko premog zagori, se lahko gornja vratca priprejo, prav tako naj se naredi s spodnjimi vratici; ko je v peči samo še žerjavica, je zgornja in spodnja vratca treba zapreti, saj se peč tako krepko pregreje.

Omeniti velja še poglavje o porabljanju ostankov in odpadkov jedi, v katerem je Dimnik nanizal več praktičnih nasvetov, s katerimi je želel spodbuditi ljudi k čim bolj gospodarni porabi živil: »Ta naloga pripada v prvi vrsti gospodinjam, kojih umno sodelovanje je neobhodno potrebno za doseg omenjenega namena. Vse, kar more služiti ljudem za hrano, se mora tudi v resnici pritegniti za hranilne namene. Nikdo – tudi premožni ne – ne sme po nepotrebnem porablјati ali tratiti živil.« Strnil je: Ne kuhajte več, kot je nujno treba. Sledi nasvet o nujni porabi ostankov mesa in močnatih jedi; ostanki mesa se lahko porabijo za izdelavo seseklјanih pečenk, mesnih solat, prikuh ali za izboljšanje juh. Pomembno se mu je zdelo tudi porablјanje ostankov omak in prikuh; zvečer ali naslednji dan se jim lahko doda sveže kuhana jed ali pa se razredčijo za zelenjavne juhe. Še več idej je imel za porabo ostankov kruha, iz katerih so se lahko naredili cmoki, močnik, krušna juha, praženi žganci in tako naprej. Pozabil ni niti na recept, kako porabiti jušno zelenjavo, ki

je bila predvsem primerna za »zelenjavne solate«. Nezanemarljiva se mu je zdela tudi uporaba cvetačnih listov in ohrovtovih ter zeljnih kocenov, ki so okusni kot prikuha ali kuhana solata. Jedila, za pripravo katerih je potrebnega mnogo masla ali masti, naj se med vojno ne bi pripravljala, »ako se želi pri pečenki okus po maslu, zadošča, da se odlije za pečenje porabljana navadna mast, da se kratko časa, preden se dene na mizo, spusti v ponvi košček masla in se pečenka povalja po njem«. Predlagal je, da se namesto dragega masla in drage svinjske masti za večino jedi, ne da bi trpel okus, lahko uporabljata goveja ali rastlinska mast. Dimnik je korist videl tudi v olupkih in peščičih sadja, iz katerih je mogoče narediti prav okusne »hladetine (žolce)«, ki so, »namazane na kruh, izvrstno nadomestilo za kruh z maslom in nadomeščajo v varčnih gospodarstvih često drage marmelade (čežane)«.

Za konec je nekaj besed namenil pijači. Dimnik je menil, da je za pitje tako ali tako najbolj zdrava in primerna voda. Tistim, ki so pili čaj, najbolje lastnoročno nabranega,⁶⁶³ je svetoval, da liste čaja uporabijo večkrat, prav tako »se priporoča vsem gospodinjam, zlasti če kuhajo kavo večkrat na dan, naj zavrelek od prejšnjega pripravljanja kave, če ni popolnoma izlužen, še enkrat naližejo s svežo kavo vred«.⁶⁶⁴

Nekaj besed o nadomestkih

Razvoj proizvodnje nadomestkov (der Ersatz, ed., die Er-sätze, mn. = nadomestek/ki, angleški izraz: ersatz goods, ersatz products, ersatz supply) je skupaj s konzerviranjem, recikliranjem in racionaliziranjem predstavljal nemško in do neke mere seveda tudi avstrijsko vladno protiblokadno politiko. Čeprav

663 Pirc ga je priporočal predvsem iz listja navadnih robidnic. O nabiranju, sušenju, pripravi gl. G. Pirc, Posušeno listje, str. 5.

664 SI_ZAL_LJU/0225, š. 3, št. 24, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1914–1915: v spomin na svetovno vojno, sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1915, str. 27–33.

mnogi nadomestki niso dosegali zavidljive kakovosti in so jasno sporočali o svoji pejorativnosti, je bila vlada primorana voditi njihov register, ki je v Nemčiji marca 1918 beležil 11.000 nadomestkov, med katerimi je bilo na primer kar 837 različnih tipov nadomestkov klobas. Vse preveč proizvajalcev je brezsravno goljufalo lačne stranke – nekateri »jajčni nadomestki« niso bili nič drugega kot obarvana krompirjeva moka, »nadomestni poper« je vseboval 85 odstotkov pepela, ena izmed znamk kave s sladkorjem je kot glavno sestavino vsebovala pesek itd.⁶⁶⁵ V svoji predrznosti so šli proizvajalci celo tako daleč, da so v živilske nadomestke mešali celo strupene sestavine – marsikdo je, žal, spoznal posledice uživanja »moke« iz plevela, žagovine in mavca.⁶⁶⁶

V medvojnih časopisih zasledimo več prispevkov o nadomestku za meso. *Slovenski narod* je na primer marca 1915 poročal, da so nemški listi objavili novico o izvrstnem živilu, narejenem iz kosti:⁶⁶⁷ »Seveda ni misliti, da bi ljudje kar kosti grizli, ampak iz kosti se kemičnim potom napravi tvarina, imenovana ossein in ta je baje prav okusna in hranilna. /.../ Ossein se najprej skuha, potem zdrobi in zmeša z juho ter ima tako pripravljen prav dober okus. Kemik Maurié pravi, da 50 do 75 gramov osseinove moke zaleže toliko, kakor 200 do 400 gramov mesa.«⁶⁶⁸

Tudi nakup jajc je bil pravi podvig: »Na trgu nič jajc, jih ženske skrivajo, niso zadovoljne s ceno.«⁶⁶⁹ Kar sam od sebe se je ponujal jajčni nadomestek, imenovan doterol, ki je dajal barvo in okus pravih jajc: »Mestne gospodinje pravijo, da so cmoki in rezanci še bolj okusni z doterolom.«⁶⁷⁰ Časopisi so spodbujali kmečke gospodinje, naj – prav tako kot mestne gospodinje – pri kuhi in peki uporabljajo nadomestek, jajca pa prodajajo, da

665 Watson, *Ring of Steel*, str. 334.

666 Štepec, Drobci o prehrani in življenju, str. 15. Watson, *Ring of Steel*, str. 334.

667 K zbiranju kosti, ki so bile namenjene za predelavo v mast za izdelovanje mila in sveč, v gnojila, v lepilo in v kostno oglje, je Dunaj državljane pozival tudi po ljubljanskem magistratu. – *SI_ZAL_LJU/0489*, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 501.

668 *Slovenski narod*, 16. 3. 1915, str. 3, Dnevne vesti.

669 Milčinski, *Dnevnik*, str. 43 (13. 10. 1914).

670 *Domoljub*, 12. 10. 1916, str. 541, Za naše gospodinje.

bodo na voljo tistim, ki jih resnično potrebujejo, predvsem bolnikom.⁶⁷¹

Ker za mleko, osnovno živilo za najnežnejšo populacijo, niso našli naravnega ekvivalenta, so svetovali uživanje nizozemskega oslajenega kondenziranega mleka, ki je bilo zaradi devetih odstotkov maščob primerno živilo za otroke in bolnike. Nekaj so ga zato razdelili med otroška zavetišča in bolnišnice, nekaj pa so ga namenili tudi prosti prodaji.⁶⁷²

V domačih časopisih zasledimo tudi oglas za umetni med. Vabil je s ceno, ki naj bi bila štirikrat nižja od cene pravega medu, vabil je s kaloričnostjo, ki se ne more primerjati z mesom in jajci. Josip Berdajs, ki je izdelek prodajal na Zeljarski ulici v Ljubljani, je v oglasu zapisal: »Rabi se kot maža na kruh, za pecivo in močnata jedila, pospešuje prebavo, lajša hripavost, zapeko, zaslizenost, obenem pa tudi krepi itd.«⁶⁷³

Uživanje kave, ki je bila pred vojno »najbolj redno in domače hranilo povsod v mestu in na kmetih«, se je zaradi draginje in pomanjkanja moralo opuščati. Hranilne vrednosti, ki je v vojnem času vsaj v teoriji postala maksima prehranjevanja, tako ali tako ni imela, če ji ni bilo dodano mleko.⁶⁷⁴ Kljub temu in dejstvu, da so opozarjali, da kava sploh ni zdrava, je bilo v času pomanjkanja veliko napisanega o njenih nadomestkih. Ti naj bi bili ne le silno dragi, temveč največkrat tudi »nič vredni in sleparski izdelki«,⁶⁷⁵ zato so recepti podrobno predstavljali, kako in iz katerih rastlin in korenin (grozdnih in sadnih pešk, pese, korenja, pastinaka, peteršiljevih korenin, zelene, repe, krompirja, repinih in krompirjevih olupkov, bučnih pešk, drenovih koščic, bezgovega semena, mandljev, suhih hrušk, jabolk, jabolčnih olupkov, fižola, graha, leče, koruze, koruznega zdroba, boba, ovsa, pšenice, rži,

671 Januarja 1917 so npr. v mestni vojni prodajalni na Gosposki ulici na bele nakaznice, ki jih je izdala mestna aprovizacija za otroke do četrtega leta, prodajali po pet jajc na osebo. – *Slovenski narod*, 18. 1. 1917, str. 3, Aprovizacija.

672 Godina Golija, Recepti in napotki za krizne čase, str. 70.

673 *Delavec*, 16. 9. 1916, str. 4, Umetni med SIDA.

674 Zemljanova, Za naše gospodinje, str. 288.

675 *Slovenski narod*, 16. 5. 1917, str. 5, Posušeno listje od robidnic kot enakovredno nadomestilo za čaj, oziroma tudi za kavo.

ječmena, riža, ajde, želoda, kostanja, smokev, robidničnih pešk, sončničnega semena in tako dalje)⁶⁷⁶ se lahko žge in pripravi okusno poživilo tudi doma.⁶⁷⁷ Kot verjetno najboljši nadomestek sta veljali proja in cikorija. Slednjo so prodajali v trgovinah, vendar do nekaj malega zaloge nisi prišel zlahka: »Danes dopoldne šli Mici in Breda po cikorijo, vsaka se je drenjala zase. Mici prigovarjala: ‚Dajte no tej punčki, ker že tako dolgo čaka.‘ Prodajalec: ‚Ta je vaše, ne?‘ Mici: ‚Moja ni, ampak iz iste hiše je /.../‘ Tako sta dobili vsaka svojo škatlo. /.../ Jutri bo šla spet Ana z ruto in pelerino, Breda pa z drugim klobukom, da ju ne bodo prepoznali.«⁶⁷⁸

Skoraj nič manj kot o kavi so pisali o saharinu kot nadomestku za sladkor, postregli naj bi ga v kavarnah in gostilnah za sladkanje pijač, dodajali pa naj bi ga tudi v nekatera živila, ki niso bila razvrščena v kategorijo »neposredne prehrane« (sladkarije, likerji).⁶⁷⁹

V tisku zasledimo tudi reklamo za »čaj, ki ne potrebuje sladkorja, če se mu doda ‚Sida-medeni prašek‘ ali pa ‚Sida-limonadni prašek‘«. ⁶⁸⁰ Oglas v časopisu *Laibacher Zeitung* je ponujal celo čajni nadomestek z okusom ruma in limone.⁶⁸¹

31. marca 1918 je izšla naredba, ki je urejala promet z živilskimi nadomestki; ker je bila pomembna za producente, trgovce in potrošnike, navajam več njenih členov:

»§ 1. Nadomestki živil se smejo /.../ spraviti v promet le po izrecni dopustitvi urada za ljudsko prehrano in le pod pogoji, ki jih je v tej naredbi določil urad za ljudsko prehrano. Kot nadomestki živil v zmislu te naredbe veljajo vse za človeško prehrano določene snovi in izdelki, ki naj se namesto običajno rabljivih, v Codex-u alimentarius austriacus kot dopustne označenih živil

676 Gl. tudi Godina Golija, Recepti in napotki za krizne čase, str. 72.

677 *Slovenec*, 1. 8. 1918, str. 4, Gospodarske novice.

678 Milčinski, *Dnevnik*, str. 211 (13. 11. 1916).

679 *Laibacher Zeitung*, 5. 2. 1917, str. 280, Lokal = und Provinzial = Nachrichten, Saccharin als Zuckerersatz.

680 *Delavec*, 4. 11. 1916, str. 4, Čaj, ki ne potrebuje sladkorja (oglas).

681 *Laibacher Zeitung*, 13. 11. 1917, str. 1662, Tee-Ersatz (oglas).

(hranila ali živila), porabljajo ali sami ali kot pridelek k živilom ali pri pripravljanju živil. /.../

§ 2. Zaloge nadomestkov živil, ki so bile dokazano že pred uveljavitvenjem te naredbe v prometu, se lahko, ako sicer odgovarjajo obstoječim zakonitim predpisom, prodajajo do 15. junija 1918 brez oblastvene dopustnosti; po tem dnevu se mora za to zaprositi. /.../

§ 10. Urad za ljudsko prehrano lahko vsak čas odredi novo periodično ali slučajno strokovnotehniško preiskavo nadomestkov živil, ki so dopuščeni v prometu, in to v to svrhu potrebno odvzete poskušnje. Oblastveni nadzorovalni organi, organi preskuševališč in od urada za ljudsko prehrano v to pooblaščne osebe so opravilene, da smejo v vseh prostorih, v katerih se nadomestki živil izdelujejo, pripravljajo, prodajajo ali shranjujejo, izvršiti preiskave ter odvzeti poskušnje od nadomestkov živil in surovin, ki so v teh prostorih. Osebe, ki izdelujejo in pripravljajo nadomestke živil, so obvezane, da dajo na zahtevo uradu za ljudsko prehrano in v prejšnjem odstavku označenim organom pojasnila o načinu izdelovanja (pripravljanja) in o surovinah, ki se v to porabljajo. Nadzorovalni organi morajo – izvzemši službeno poročevanje in ovadbe protizakonitosti – varovati tajnost o dejstvih in napravah, ki jih izvedo v izvrševanju svojih kontrolnih pravic.«⁶⁸²

Vlaganje, sušenje in shranjevanje

Ker so navedeni nasveti, »vojni« recepti in nadomestki gospodinjam pomagali le do določene mere, so se rade udeleževale predavanj o ustvarjanju zalog in skrbi zanje ter o konzerviranju zelenjave in sadja, kjer so med drugim pridobile znanje o tem, kakšni sta pravilni sušenje in shranjevanje živil za zimo.⁶⁸³

*

Ena pomembnejših nalog gospodinj je bila skrb za zaloge: »Ni mogoče poskrbeti dovolj za zimo, ker je težko dobiti kaj. Ali vsaj to, kar moremo, prihranimo za zimo — predvsem sadja in

682 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 4. 1918, str. 29, 30, Promet z nadomestki živil.

683 *Delavec*, 5. 8. 1916, naslovnica, Sušenje v gospodinjstvu.

zelenjave.«⁶⁸⁴ Pod zalogami je torej mišljena zaloga živil, in ne bombažnih, volnenih idr. predmetov, »to rabi armada. In dolžnost vsake gospodinje je, da s takimi tvarinami, ki jih potrebuje vojaštvo, karmoč štedi.« »Dobra in skrbna« gospodinja je najprej porabila lažje pokvarljiva živila, ostalo je spravila za pozneje. Pri tem je morala paziti, da je žito in moko spravila v suh in zračen prostor, zalogo je morala večkrat premešati in presejati. Svinjino naj bi naložila v lončene posode in jih zalila z mastjo, sir pa postavila v temen in vlažen prostor. Sir je morala gospodinja večkrat odrgniti s soljo ali pa zaviti v mokre rute, namočene v slani vodi. Za krompir je poiskala temen in suh prostor, ga enakomerno porazdelila, saj naj ne bi bil naložen preveč na kupu, redno ga je prebiral in po potrebi odstranjevala njegove kali.

Ker so zaradi pomanjkanja mesa in druge hrane ljudje vse bolj posegali po konzervah (»Zdaj kupuje vse konserve«), opozorila, da si je z njimi že marsikdo pokvaril želodec, niso bila odveč. Pisci časopisnih notic so poudarjali, da je pokvarjena konzerva lahko celo strupena: »Že na zunanje se pozna, da je konzerva pokvarjena, če se napihuje pokrov, če ni dobro zaprta. Kadar odpreš in vidiš, da je konzerva plesniva, penasta ali usušena, tedaj jo vrzi v ogenj ali v smeti.« Po odprtju naj bi neoporečne konzerve čim hitreje porabili, saj se na toplem hitro pokvarijo. Zaprte konzerve pa naj bi shranjevali v suhem in zračnem, hladnem prostoru. *Ilustrirani glasnik* je na koncu prispevka za vsak primer dodal: »Ako čutiš, bodisi pri mlečni ali drugi konservi, kak neugoden okus, pusti takoj jed in pij gorko črno kavo. Pri znakih zastrupljenja je najboljšje, da izprazniš hitro želodec in pokličeš zdravnika.«⁶⁸⁵

*

Odsek za aprovizacijo Ljubljane je menil, da je »domača konzerva« boljša od kupljene, zato je gospodinjam priskočil na pomoč s predavanji o konzerviranju sadja in zelenjave.⁶⁸⁶ O

684 *Slovenski narod*, 4. 8. 1916, str. 3, Dnevne vesti.

685 *Ilustrirani glasnik*, 1. 6. 1916, str. 401, Zdravstvo. Konserve.

686 *Slovenski narod*, 14. 7. 1917, str. 5, Aprovizacija.

konzerviranju je v svoji brošuri pisal tudi že omenjeni Račič. Kot ustrezen postopek je navedel vlaganje v ustreznih patentiranih kozarcih, ki so jih naprednejše gospodinje že spoznale. V isti sapi je izrazil dvom, da bi se takšni kozarci v vojnem času dali kupiti, »ker ni gumija, ki je važen del pokrova«, zato je kot najoptimalnejši postopek za pripravo živil za zimo navajal sušenje, s katerim se iz sočivja odstrani voda in tako onemogoči »pot škodljivemu delovanju glivic«. Račič je priporočal lastnoročno izdelavo sušilnice, velike približno za polovico prostora na štedilniku:

»Okvirčkov si naredimo po potrebi od 5–10. Na okvir pribijemo ali pocinkano mrežico, ali pa tanke palice v podobi mreže. Prostor naj bo vsaj na dveh mestih med posameznimi palicami tako majhen, da ne more grah skozi padati. Okvirčki so visoki kvečjemu 5 cm. Spodnji del je podoben škatlji in je iz pločevine. Na prst visokih nogah stoji, da lahko spodaj zrak prihaja. Zgoraj ima ta del za prst širok rob, ki drži lese, da ne padajo skozi. Ta del ima namen zmešati zunanji zrak z vročim, med stenami se nahajajočim, da ne pride prehuda toplota do prve lese. V najskrajnejšem slučaju pa lahko spodnji del odpade in lese postavimo na dve opeki, kateri smo postavili po dolgem pokonci.«⁶⁸⁷

Menil je, da mora biti sočivje, namenjeno sušenju, najboljše kakovosti in sveže, v nasprotnem primeru bo živilo pre-suho, trdo in neokusno. Za sušenje je priporočal peteršilj, zeleno, korenje vseh vrst, kolerabo, cvetačo, zelje, špinačo, grah, fižol, čebulo in paradižnik, še posebej pa gobe. Poudaril je, da je zelenjavo treba obdelati vsako zase, ker vsaka vrsta potrebuje svoj čas za sušenje. Zelenjavo je bilo treba najprej oprati, narezati, opariti ali dušiti, nato pa razporediti po sušilnici. Lese je bilo treba menjati vsakih deset minut, pri čemer naj bi gospodinje vrhnjo vedno postavile pod tisto, ki je bila najbolj spodaj. Ta postopek so morale ponavljati, dokler ni bilo sočivje povsem suho.⁶⁸⁸

687 Račič, *Sušenje v gospodinjstvu*, str. 8–10.

688 Prav tam, str. 10–12, 20.

Peteršilja, zelene in drugih dišavnic niso dušili, da ne bi izgubili okusa. Njihovo listje so naložili na lese in sušili pri majhni vročini. Korenje, cvetačo in kolerabo, narezane na kolesčke, in naribana zelje ter ohrovt, so pred sušenjem poparili, grah in na tanke listke narezano čebulo pa na hitro podušili. Zahtevnejša je bila priprava fižola, saj ga je bilo treba najprej otrebiti, razrezati po dolgem in počez, popariti in raztresti precej narazen po lesah, saj mu je prehuda vročina škodovala in je lahko porjavel. Paradižnik pa so samo razrezali na kolesca in drugo poleg drugega položili na lese. Med sušenjem je bilo treba paradižnik večkrat obrniti, ker se je rad prijel na mrežo. Sušili so jih precej hitro, da pa po sušenju niso postali rjavi, jih je bilo treba shraniti v temnem prostoru. Špinačo je bilo treba le oprati, odcediti in naložiti na lese. Najprej so jo sušili na zraku, potem pa pri zmerni vročini. Ker špinača vsebuje veliko vode, so je iz enega kilograma po sušenju dobili zelo malo, le okrog štiri dekagrame.

Pomemben je bil nasvet, da se zelenjava ne sme posušiti preveč, ker bi potem popokala. Ostala naj bi prožna, taka se namreč lažje skuha. Čez nekaj dni so zaloge smeli spraviti v vreče in namestiti v suh prostor.

Kako so uporabljali posušeno zelenjavo? V obdobju vojne so bile zelo dobrodošle zeliščne juhe, ki pa so bile pri nas le malo znane. Priporočali so predvsem *Julienne*. Gospodinje so od suhe zelenjave vzele in zmešale korenje, zeleno, peteršilj, por, zelje in cvetačo. Dodale so malo paradižnika, čebule in graha. Mešanico so večer pred kuhanjem namočile, pri čemer so na osebo izmerile dva do tri dekagrame. Zmehčano zelenjavo so podušile in dodale na kocke narezan krompir in malo moke. Ko je zarumnelo, so dodale vodo, v kateri so namakale posušeno zelenjavo. Še malo soli, morda popra in juha je bila gotova. Po želji so taki juhi lahko dodale pest suhih gob in jo zakisale, poleg pa postregle žgance – »in vojno kosilce je [bilo] gotovo«. ⁶⁸⁹

Ko je v letu 1918 posušeno zelenjavo prodajala tudi mestna aprovizacija, je *Slovenec* (neupravičeno) povzel, da »te vrste

689 Prav tam, str. 12–14.

prikuhe pri nas niso kaj znane, [zato] je marsikaka gospodinja v zadregi, ker ne ve, kako bi to stvar pripravila«, in skoraj dobesedno ponovil besede, ki jih je Račič zapisal že dve leti prej.⁶⁹⁰

V knjižici *Sušenje v gospodinjstvu* je Račič nekaj besed namenil tudi izdelavi paradižnikove mezge: »Pri nas se je zadnja leta jako udomačila paradižnikova mezga, ki so jo izdelovali v velikih množinah največ v Italiji. Iz zanesljivega vira vem, da je neka tovarna delala paradižnikovo mezgo iz – pese.« Sam je svetoval izdelavo mezge iz paradižnikov, ki jih je bilo treba otrebiti semen, postaviti v ponvi brez vode na ogenj in dušiti toliko časa, da so se popolnoma razkuhali. Zmes so pretlačili skozi sito in z njo napolnili steklenice s širokim grlom, ki so jih sterilizirali, pustili vreti v vodi ali pari.⁶⁹¹

Račič je dve strani posvetil tudi sadju, v glavnem sušenju jabolk, hrušk, sliv, breskev, češenj itd., pri čemer je opozoril, da se olupkov nikakor ne sme zavreči, iz njih se namreč lahko pripravi zelo okusen kis.⁶⁹²

Svoje delo zaključuje z razdelkom o pripravi brezalkoholnih pijač, ki »je pri nas malo znana, akoravno je popolnoma preprosta. Sicer se delajo pri nas razni odcedki iz malin, robidnic in jagod, skoraj popolnoma so pa neznane brezalkoholne pijače iz jabolk, hrušk in grozdja.« Račič ponudi navodila za izdelavo jabolčnika in hruševca ter vinskega ali grozdnega mošta.⁶⁹³

Poskusi samooskrbe

Oblasti vseh večjih evropskih mest so med prvo svetovno vojno svojim prebivalcem svetovale, naj zelenjavo gojijo kar na svojih balkonih,⁶⁹⁴ spodbujale pa so tudi obdelavo vrtov, njiv in parkov. Na Dunaju so na primer najprej obdelali površine v

690 *Slovenec*, 7. 3. 1918, str. 3, Ljubljanska aprovizacija.

691 Račič, *Sušenje v gospodinjstvu*, str. 19.

692 Prav tam, str. 16–17.

693 Prav tam, str. 18.

694 *Ilustrirani glasnik*, 26. 8. 1915, str. 595, Sadi doma!

Pratru, kasneje so se vojni vrtovi razširili po celém mestu, skupna površina obdelane zemlje je merila 157.300 kvadratnih metrov.⁶⁹⁵ V Ljubljani so se prve vojne njive pojavile spomladi 1915 za Bežigradom in v Spodnji Šiški,⁶⁹⁶ celo na Ljubljanskem gradu je bila planota na južni strani namenjena gojenju krompirja in stročnic. Na vrtu mestne aprovizacije, ki se je razprostiral v delu Tivolija, so zasadili predvsem čebulo. Aprovizacija je v najem vzela tudi bližnji travnik, na njem so zasadili krompir, in vse tople grede vrtnarjev in vrtnarij, ki so bile na voljo. Te je izkoristila za kultiviranje sadik zgodnje zelenjave, predvsem ohrovt, zelja in kolerabe, ki jih je potem oddajala Ljubljančanom. Mesto je prosilo vojaško oblast, če jim lahko pošlje ujetnike, da bi obdelovali njive in gredice, prosilo pa je tudi za vojaški motorni plug, da so lahko zorali zemljo, namenjeno za obdelavo. Odsek za aprovizacijo se je s ponižnostjo obrnil tudi na nemški viteški red in prosil, ali bi obdelovalne površine na Mirju lahko še naprej uporabljali najemniki, ki so na tržnico dostavljali zelenjavo.⁶⁹⁷

Spomladi leta 1916 so se z obronkov Ljubljane in Tivolija vojni vrtovi tudi v kranjskem stoletnem mestu počasi razširili do strogega centra, »ob sodišču 4 krat toliko kakor prvo leto, za sodiščem vsa ledina«.⁶⁹⁸ Prebivalci Ljubljane so bili hvaležni, da jim je magistrat v zameno za nizko nadomestilo ali celo brezplačno oddal v obdelavo košček zemlje, hvaležni pa so bili tudi za nasvete in usposabljanje na tečajih, saj mnogi niso bili večši kmetovalci. Kot je zapisano že v prvem poglavju, ljubljanska mestna občina v predvojnem obdobju namreč ni posvečala večje pozornosti ne kmetijstvu v mestu ne kmetijski proizvodnji v okolici mesta, (zgolj) s kmetijstvom so se ukvarjali manj kot štirje odstotki njenih prebivalcev.⁶⁹⁹

695 Watson, *Ring of Steel*, str. 337.

696 *Laibacher Zeitung*, 2. 4. 1915, str. 574, Razglas (oddaja mestnih njiv). *Slovenec*, 4. 3. 1916, str. 6, Ljubljanske novice.

697 *Slovenski narod*, 10. 3. 1917, str. 4, Aprovizacija. *Slovenski narod*, 10. 3. 1917, str. 4, Aprovizacija.

698 Milčinski, *Dnevnik*, str. 169 (27. 3. 1916).

699 Valant, *Ljubljana od 1895 do 1941*, str. 5.

Prizadevanjem magistrata je koristila odredba deželnega šolskega sveta, izdana 24. marca 1917, ki je učitelje pozivala, naj v šolski okolici gojijo zelenjavo »in naj skušajo, da vzgoje kar največ zeljnih sadik, sadike ohrovta in kolerabe«, ter jih razdajo med revne občane. *Slovenski učitelj*, ki je postregel z natančnimi navodili, kako saditi ali sejati, kdaj gnojiti itd., je spodbujal, naj »vestni učitelj vrtnar uporabi tudi sicer vsako priliko v šoli in zunaj šole, da s primernim svetom in zgledom na vse strani pospešuje to velevažno akcijo«. ⁷⁰⁰ Iz gradiva je razbrati, da so uredbo mnogi učitelji vzeli resno, pri čemer je vredno omeniti predstojnika osnovne šole na Barju, ki je

»prej slovel po svojih krasnih vrtnicah, tulipanih in anemonah, tako je sedaj zaslovel po krasni zelenjadi, osobito po paradižnikih. Prihajali so zato znanci in neznanci na tukajšnji vrt po zelenjad in leta 1918 septembra pripeljal se je v avtu celo sam deželni predsednik grof Attems, ki je pri meni povpraševal »nach dem Kunstgartner Černagoj, der auch so vorzügliches Gemüse kultivieren soll.« [»Po umetniškem vrtnarju Černagoju, ki naj bi kultiviral tako odlično zelenjavo.«] Seveda sem se mu jaz predstavil za tistega in res sta z gospo nabrala pri meni razne zelenjadi in obljubila, da me še večkrat obiščeta v enakem poslu, ako sem pri volji, da jima dajem zelenjad. Seveda sem rade volje pritrdil. /.../ Moje racionalno obdelovanje mi je pa tudi edino pripomoglo, da nisem stradal sam in ni stradala moja družina. Ob učitelj. plači 200 K na mesec je bilo izključeno, da živimo dostojno ob tisti draginji in zato sem bil primoran, da sem gibal roke in prislužil kolikor je bilo potrebno.« ⁷⁰¹

Časopis *Slovenski učitelj* je pedagoške delavce spodbujal je učitelje spodbujal, naj k delu pritegnejo tudi učence, da bodo spoznali, kako pridelati »zelenjadne rastline, ki bi nas preživele v krajni sili«. ⁷⁰²

700 *Slovenski učitelj*, 15. 4. 1917, str. 80–81, Učitelj vrtnar v vojnem času.

701 SI_ZAL_LJU/0229, Kronika za leto 1916/17.

702 *Slovenski učitelj*, 15. 4. 1917, str. 80–81, Učitelj vrtnar v vojnem času.

Janko Polák, je opozoril, da je marsikaj o šolskih vrtovih in kmetijskem pouku »še vsečega, kar bo moralo poravnati in urediti deželno zakonodajstvo na temelju modrih nasvetov deželne učiteljske konference«. – Polák, Šolski vrt, str. 84.

Ko je v mestu zmanjkalo površin, primernih za obdelovanje, je v letih vojne vse več Ljubljančanov njive najemalo v okolici mesta, na teh pa so večinoma pridelovali krompir. Ker je bil ob koncu vojne, ko je pomanjkanje postajalo neobvladljivo, prevoz krompirja dovoljen le osebam, ki so dobile od Zavoda za promet z žitom prevozno dovoljenje, je marsikomu zavrlela kri. Namesto da bi v potu svojega obraza, mnogi nevajeni kmečkega dela, garali za nekaj kilogramov krompirja, so se za ure in ure postavili v vrsto: najprej na mestnem magistratu, če so imeli zemljo v mestu, ali na okrajnem glavarstvu, če so krompir gojili na zemlji v okolici; od tam so se s potrdilom, da so prav oni lastniki ali najemniki tega in tega kosa zemlje, napotili v novo vrsto na Zavod za promet z žitom, kjer so morali, preden so prejeli potrebno dovoljenje, poleg potrdila mestnega ali okrajnega oblastva oddati tudi svoje nakaznice za krompir ali se odpovedati preskrbi s krompirjem, ki so je bili deležni od mestne aprovizacije.⁷⁰³

*

Spodbude in pomoči so bili meščani deležni tudi glede reje malih živali, ki je, prav tako kot vojni vrtovi, značilna za mesta v vojnem obdobju.⁷⁰⁴ Na Dunaju ni manjkalo niti gosi in rac, zelo priljubljene so bile koze. Oblasti so sporočale, da koza ni izbirična in preveč ješča žival, da pa glede na svojo težo producira dvakrat toliko mleka kot krava. In njeno mleko je »silno zdravo in bogato na redilnih snoveh /.../, na neprijetni okus kozjega mleka se pa človek sčasoma tudi privadi«. *Slovenec* je poročal: »Tako ima že marsikaka družinica v dunajski okolici in predmestjih v svoji drvarnici domačo kozo.«⁷⁰⁵ Informacij o tem, da bi jih Ljubljančani množično posnemali, nimam. Ni mi uspelo pridobiti niti podatkov, da bi jih posnemali pri lovu na vrane, »katerih meso da je jako okusno in ki dajo baje posebno dobro

⁷⁰³ *Slovenec*, 20. 9. 1918, str. 5, Aprovizacija.

⁷⁰⁴ Več o vojnih vrtovih in reji malih živali v Nemčiji in Avstriji gl. Watson, *Ring of Steel*, str. 337.

⁷⁰⁵ *Slovenec*, 25. 5. 1916, str. 1, 2, Gospodarstvo.

juho«. ⁷⁰⁶ Večina Ljubljancev je glede na pridobljene podatke ostajala predvsem pri tradicionalni reji kokoši.

Čeprav so predvojni rejci zajcev v svoji dejavnosti videli v glavnem športno aktivnost, so jo oblasti v času pomanjkanja zaradi nezahtevnosti in okusnega mesa želele približati širšim množicam, predvsem prebivalcem mest, prepričane so namreč bile,

»da bode tudi kunčje meso kmalu zavzemalo v prehrani važno mesto, kakor je bilo to doslej le v Belgiji, na Francoskem in v Angliji. /.../ Razni predsodki, ki jih imajo ljudje o kunčjem mesu so popolnoma neosnovani in številni slučaji potrjujejo to. Kolikokrat se je že zgodilo, da so jedli ljudje nevedoma kunčje meso, pa so hvalili na vse pretege, kako da so dobre ‚piške‘ ali ‚zrezki‘ itd. V vojnem času smo se navadili že marsikaj in zakaj ne bi segali tudi po kunčjem mesu.« ⁷⁰⁷

Dodatno spodbudo za zajčjerejo je ponudil profesor Rübiger, vodja bakteriološkega inštituta v mestu Halle, ko je predstavil rezultate svoje raziskave. Ta je odkrila, da je kunčje meso zelo redilno, saj vsebuje le »59,85 odstotkov vode in kar 40,15 odstotkov trdih snovi, pri čemer je razmerje pri drugih mesnih vrstah obratno: vsebovale naj bi kar od 68–75 odstotkov vode in le 24–31 odstotkov drugih sestavin«. ⁷⁰⁸

Prispevki v časopisju so Ljubljance spomladi 1916 začeli vabiti pod Rožnik za Kollmannovo vilo, ⁷⁰⁹ tam so si lahko ogledali zavod za rejo kuncev, ki je bil podoben zavodu v Novem Sadu, »kjer občinstvo ne more prehvaliti cenene in dobrega mesa kuncev«. ⁷¹⁰

Armadno poveljstvo, ki je meseca oktobra 1915 pod Rožnikom v Ljubljani uredilo t. i. zajčarno, je obelodanilo, da imajo na farmi namen gojiti živali dobrih plemen in jih tudi oddajati manjšim rejcem po Kranjskem ter se tako v imenu prebivalcev

⁷⁰⁶ *Slovenski narod*, 17. 3. 1917, str. 5, Aprovizacija.

⁷⁰⁷ Račič, Nekaj besed o kunčjem mesu, str. 2.

⁷⁰⁸ Prav tam.

⁷⁰⁹ Danes vila Podrožnik, protokolarni objekt Vlade Republike Slovenije na Večni poti.

⁷¹⁰ *Slovenec*, 1. 10. 1915, str. 5, Ljubljanske novice.

boriti proti pomanjkanju mesa. Farma je bila moderno urejena, maja 1916 je gojila okrog 1.000 živalic, od teh približno 470 plemenitih. Računali so, da ima vsaka zajklja na leto povprečno 30 mladičev, kar je na leto pomenilo 12.000 zajcev ali 48.000–50.000 kilogramov mesa. Prostor je bil moderen in snažen, stene so bile opremljene s plakati, ki so nudili razne informacije, med drugim o tem, da Francija na leto izvozi za 160 milijonov frankov zajcev, da je Belgija pred vojno samo v Anglijo vsako leto izvozila za 26 milijonov frankov zajcev itd. Zapisali so, da je meso, če je pravilno pripravljeno, zelo okusno, in poudarili, da ga v tujini v dobrih restavracijah in hotelih sladokuscem strežejo kot pravo specialiteto. Opozorili pa so tudi na toplo in trpežno zajčjo kožuhovino, ki je »razmeroma poceni«. Vsa podrobnejša pojasnila je interesentom rade volje posredoval vodja zajčarne, stotnik avditor dr. Štefan Voszka osebno.⁷¹¹

Ljudi so k nakupu zajcev in pripravi zajčjega mesa vabili tudi razni recepti, objavljeni v kuharskih knjigah in časopisju. *Slovenec* je julija 1916, potem ko se je njegov časnikiar pri dr. Voszki osebno prepričal o njegovi kakovosti in okusnosti,⁷¹² bralcem sporočil, da bo Katoliška bukvarna v kratkem izdala knjižico o reji domačih zajcev, ki je poleg navodil vsebovala tudi recepte za pripravo mesa. Poudaril je »dva najvažnejša recepta«, recept za zajčjo juho in recept za pečenko.⁷¹³

Po živež na deželo

Ko vojni ni in ni bilo konca, država, dežela in mesto pa nalog preskrbe niso več zmogli, so ljudje čedalje bolj zaupali le sami sebi in svoji iznajdljivosti: »Navzlic poostritvi aprovizacijskih zakonov se nikdo ne briga zanje. Vsakdo pripravljen kupiti koderkoli moke, žita. Mencinger da olje brez karte, na kmetih

711 *Slovenec*, 20. 5. 1916, str. 5, Zajčarna pod Rožnikom. *Slovenec*, 10. 6. 1916, str. 8, Gospodarstvo.

712 Prav tam.

713 *Slovenec*, 29. 7. 1916, str. 7, Gospodarstvo.

Božo Račič je podobne recepte izdal v *Delavcu*. – Račič, Nekaj besed o kunčjem mesu.

maslo, puter, mast brez kart. Kopičijo zaloge, ne zaupajo javni aprovizaciji.«⁷¹⁴

Ljubljancani, ki so imeli na deželi sorodnike, so se po pomoč zatekli k njim: »/.../ kako ugodno je, da ima človek kmetsko žlahto.«⁷¹⁵ Tisti, ki na kmetih niso poznali nikogar, seveda jih ni bilo malo, so svojo srečo preizkusili na slepo: »Nekatere družine so že mesece brez mleka. Meščani hodijo ob nedeljah in tudi ob delavnikih opremljeni z nahrbtniki na kmete, prosjačit moke, mleka, krompirja in drugih živil, a za denar ne dobe ničesar, le kdor prinese tobaka, sladkorja, kave, kaj odnese.«⁷¹⁶

Kot je razvidno iz citatov, je ena od značilnosti vojne tudi »romanje [z nahrbtniki] po živež na deželo«, pri katerem so sodelovali tudi moški. Takšni nakupi so bili zelo dragi, a *Slovenski narod* jih je razumel, češ »kaj se hoče? Živeti se mora.« Zapisal je, da če poljedelec odstopi meščanu malo moke, nekaj fižola, ješprenja idr., to oddvoji iz zaloge, ki mu jo je oblast pustila za lastno porabo, se pravi, da si je prodano tako rekoč odtrgal od ust in tako pomagal »prenašati vojne težkoče mestnemu prebivalstvu. Ti imajo pač usmiljenje in sočutje.« Sporno pa se mu je zdelo postopanje orožništva, ki so nakupljeno (skupaj z nahrbtniki in vrečami!) mnogokrat zaplenili kupcem na poti nazaj v mesto,⁷¹⁷ »in tako ima siromak mnogo stroškov, nakupljeni živež pa uživa Bog ve kdo«. Nikomur se ni zdelo sporno, da takšna praksa velja za prekupčevalce, »nikakor se pa ne more odobravati, da se blago zapleni ljudem, ki so ga dobili zase in za svoje družine«. Oblasti so pozivali, da če same niso sposobne ljudem priskrbeti živeža, naj bodo vesele, da se ljudje znajdejo in si nabavijo nekaj osnovnih živil, čeprav po visokih cenah in z mnogo truda, ne pa da jim takšno samooskrbo še otežujejo. Čedalje glasnejši protesti proti kaznovanju nahrbtništva in pozivi za ublažitev restrikcij⁷¹⁸ so padli na plodna tla jeseni 1917.

714 Milčinski, *Dnevnik*, str. 210 (12. 11. 1916).

715 Prav tam, str. 211 (14. 11. 1916).

716 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 162.

717 Pretresljiv spomin o tem je zapisal Zlobec, *V viharju prve svetovne vojne*, str. 29, 30.

718 *Slovenski narod*, 23. 1. 1917, str. 3, Aprovizacija.

Na zasedanju posvetovalnega zbora za prehrano na Dunaju je namreč minister za prehrano Anton Höfer izjavil, »da naj se po njegovem mnenju pri donajanju živil v nahrbtnikih, v likor gre za majhne množine, milo postopa«. Prehranjevalnemu uradu je naročil, naj izda posebna navodila za nadzorne organe, da ne bi po nepotrebnem preganjali oseb, ki bi si na deželi zgolj za lastne potrebe nakupile manjše količine živil.⁷¹⁹

Ko je Höferjev naslednik Ludwig Paul leta 1918 prepovedal zasebno preskrbovanje z živil in jih je bilo dovoljeno kupovati samo s pomočjo javne aprovizacije, tudi t. i. nahrbtništvo⁷²⁰ ni bilo več dovoljeno. To je sprožilo hude proteste, ki sta se jim pridružila celo ljubljanska občina in odsek za aprovizacijo mesta, ki sta menila, da si vsaj nekateri Ljubljančani na ta način lahko pomagajo sami:

»Pomisliti je, da bo mesa vedno manj, vedno manj masti in da pride do katastrofe, če se zapre mestnemu prebivalstvu pot do pridelkov, ki si jih sme kmetovalec pridržati za sebe. Zato se pridružuje mestna občina energičnemu protestu aprovizčnega odseka proti strogi izvedbi ukaza ministra Paula glede prometa živil v nahrbtnikih. Pač smo proti vtihotapljanju po prekupcih in navijakih cen, vsakemu pa naj se prepusti, da si po možnosti preskrbi živil pri znancih na kmetih.«⁷²¹

Obtožbo proti nespametni, škodljivi prepovedi zasebnega preskrbovanja je objavil tudi *Slovenec*. Besedilo, ki v širšem kontekstu obravnava politiko preskrbe od nastanka osrednjega prehranjevalnega urada do kolapsa sistema aprovizacije, navajam skoraj v celoti, menim namreč, da ga je zaradi njegove poudarnosti in komentarjev o (pre)številnih odredbah in tudi o »celih milijardah najrazličnejših nakaznic na živila« vredno prebrati:

719 *Slovenski narod*, 23. 10. 1917, str. 3, Aprovizacija.

720 Watson, *Ring of Steel*, str. 336 uporablja izraz »hamstering« (hamster = hrček).

721 SI_ZAL_LJU/0488, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 17. 9. 1918.

»Na Dunaju je urad, ki mu pravijo prehranjevalni urad. Na čelu tega urada stoji sam cesarski minister. Namen prehranjevalnega urada je menda ta, da uredi po celi Avstriji prehrano ljudstva tako, da bi bili vsi državljani od prvega ministra na Dunaju pa do zadnjega delavca v kaki tovarni enako preskrbljeni s hrano. Ko se je urad ustanovil, smo se vsi oddahnili, češ, sedaj bo šlo s prehrano gladko, saj so vzeli to stvar v roke visoki gospodje, ki se na to razumejo in ki imajo srce tudi za ubogo ljudstvo. Pa smo se, kakor že velikokrat, tudi to pot zmotili. Gospodje so se res s posebno vnemo lotili dela, zmerili so naše želodce in določili, koliko potrebuje človeški želodec na dan, na teden, na mesec in celo na leto. Izdali so brez števila tozadevnih odredb, dali kljub silnemu pomanjkanju in veliki draginji papirja natisniti cele milijarde najrazličnejših nakaznic na živila, razveljavili danes to, kar so včeraj odredili, da lahko jutri na novo sklenejo. Dokazali so gospodje, da imajo res dobro voljo pomagati ubogemu ljudstvu. Ampak samo dobra volja pomaga prav tako malo, kakor pa razne nakaznice, katerih je že toliko, da se ljudje več ne spoznajo in da bodo morale posamezne družine kmalu najeti posebna skladišča, kamor bodo spravljale nakaznice, za katere niso dobile živil. Dobro voljo imajo gospodje v prehranjevalnem uradu, manjka jim pa sposobnosti in smisla za to delo. In zato ni čudno, da so jo tako zavozili, da že sami več ne vedo, kje so in kaj delajo. /.../ Krona vseh najrazličnejših odredb je pa prepoved zasebnega preskrbovanja z živili, katero je nedavno izdal prehranjevalni minister ekscelenca Paul. Prehranjevalni urad na Dunaju je popolnoma odpovedal, naravno, da potem tudi podrejene aprovizacije ne morejo zadostno preskrbovati prebivalstvo. Če bi ljudje imeli samo to, kar jim dajejo aprovizacije, bi bila že Avstrija ogromno pokopališče. Ljudje, posebno v mestih, so bili naravnost navezani, da si sami preskrbijo prepotrebni živil. In sedaj pride ekscelenca Paul ter prepove zasebno preskrbovanje z živili. Dvomimo, da bi minister Paul izdal tako prepoved, če bi bil sam prisiljen oprtati si nahrbtnik in iti na deželo za živili. Ta prepoved je silno vznemirila prebivalstvo po mestih. Saj bi ne imeli v principu nič proti taki naredbi, kakor pa stojе danes stvari dejansko, ali, če hočemo točneje reči: kakor so zavožene, je umevno, da je omenjena odredba izzvala paniko. Nastopa naj

se proti oderuštvi in navijanju cen, toda od prepovedi zasebnega preskrbovanja z živili v prtljagi /.../ je treba odnehati, ali pa naj se nakazila živil povišajo na toliko mero, da bo zadoščalo za preživljanje. Le po skrajni bedi in po nagonu samoohrane je bilo prebivalstvo prisiljeno k samopreskrbovanju z živili.⁷²²

Minister Paul je pod pritiskom klonil in se s »prometom živil v nahrbtnikih« sprijaznil, poudaril pa je, da je dovoljeno le kupovanje sočivja, krompirja, jajc in masla, kupovanje ostalih živil, predvsem moke, je bilo še naprej prepovedano. Ljubljanci so se iz mesta lahko odpravili le s posebno prepustnico, njihov nakup ni smel preseči dvajset kilogramov.⁷²³ Vprašanje pa je, ali je proti koncu vojne sploh komu uspelo nakupiti tolikšno količino živil: »Na kmetih se ničesar več ne dobi.«⁷²⁴

Po živež na črni trg

Ko je vojna izčrpala tudi podeželje, je bilo mogoče živeti v glavnem samo še od črnega trga, na katerem je bilo za želeno blago treba odšteti pravo bogastvo, saj so bile »cene na črno« znatno višje od uradnih: v Nemčiji so bile približno dvakrat višje, v Avstriji tudi do šestkrat, kar je pomenilo skoraj petnajstkrat višje cene kot pred vojno,⁷²⁵ pri nas pa so bile »cene na črno« tudi do desetkrat višje kot na mestnem trgu.⁷²⁶ Kljub temu je bilo po črnoborzijskih živilih veliko povpraševanje. Berlinčani so, na primer, v letu 1918 osmino do sedmino kruha in paradižnika, četrtno do tretjino mleka, masla in sira ter kar polovico jajc in mesa kupili na črnem trgu ...⁷²⁷

722 Slovenec, 7. 9. 1918, str. 3, O prehrani.

723 Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili*, str. 48. Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, str. 127. Štepec, Drobci o prehrani, str. 15.

Slovenski narod je konec septembra 1918 poročal, »da sme posameznik prinesiti iz dežele v mesto brez vsakega transportnega dovoljenja v nahrbtniku do 10 kg krompirja. Če ima kdo več kot 10 kg krompirja v nahrbtniku, se mu ga brezobzirno zapleni.« – *Slovenski narod*, 28. 9. 1918, str. 4, Aprovizacija.

724 Milčinski, *Dnevnik*, str. 279 (25. 8. 1917).

725 Watson, *Ring of Steel*, str. 337.

726 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 48.

727 Offer, *The First World War*, str. 56.

16. maja 1918 so na Dunaju organizirali prvo zborovanje avstrijske in ogrske komisije, ki je bilo usmerjeno predvsem v skupno nastopanje proti naraščajoči draginji in glede vprašanja cen. Na srečanju so razpravljali tudi o tihotapski trgovini. Tako kot ljubljanska občina so tudi nekateri udeleženci konference zagovarjali trditev, »da tihotapske trgovine ni potrebno uničevati, ker je glavni preskrbovalni vir«. Proti temu je nastopil predsednik Osrednje preskuševalne komisije cen. Trdil je, »da je logično in pravilno, da se pobija tihotapstvo v trgovini, da se zboljša naša preskrba. Ako se hoče trpeti tihotapsko trgovino, je treba konsekvентno obsoditi državno gospodarstvo in označiti prosto trgovino kot pravilni način preskrbe.« Menil je, da je država gospodarjenje s potrebščinami prevzela le takrat, ko je trgovina dokazala, da sama tega ne zmore. *Slovenski trgovski vestnik* se s tem ni strinjal, češ da so težave nastale šele »z odtujitvijo blaga iz svobodne trgovine« oziroma z njegovo dodelitvijo centralam: »Čim se je oživotvorila kakšna centrala, se je lahko opazilo, da se je dotično blago, ki se je do tedaj še dobilo za primerno ceno, moglo le potom tihotapstva dobiti za nedosegljive cene. To je odločno argument za slabo birokratično vodstvo, za slabo gospodarstvo in za različne korupcije v centralah.« Opozoril je, da so polni vagoni blaga, predvsem živil, romali po deželi, a jih centralam zaradi slabih nadzornih služb ni uspelo zaseči, pri tem pa dodal:

»Zdi se skoro, da centrale tolerirajo tihotapstvo, zlasti če je blago namenjeno gotovim odličnim krogom. Malega tihotapca, ki hoče v nahrbtniku prinesiti svoji rodbini par kilogramov živil, se hitro prime, tu je dovolj stražnikov in organov, za cele vagone živil pro-težirancem pa stražna služba ne zadostuje! Splošna zahteva vseh slojev prebivalstva, konzumentov, trgovcev, obrtnikov in sploh vseh stanov po odpravi central, je dokaz, da nihče ni zadovoljen s centralnim gospodarstvom in da vse želi, da se zopet vzpostavi prost promet, kajti vsakdo upa, da se bo preskrba potem boljše in pravičnejše vršila.«⁷²⁸

728 *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 7. 1918, str. 53, 54, Borba proti tihotapski trgovini.

Mlekarica in kupec

Vir: *Ilustrirani glasnik*, 3. 5. 1917, str. 294

Milčinski pa je črni trg pokomentiral takole: »Živimo ob kontrabantu iz Reke. Ženske se obrtoma pečajo s tem. Imajo posebna spodnja krila iz samih dolgih žepov, kakor klobase. /.../ Tudi na sodišču se mirno razpravlja o kontrabantu kot načinu trgovine in občina potrja, da je zadovoljna, da ima kontrabantarje.«⁷²⁹

*

Ob zapisanem v tem poglavju se samo od sebe poraja vprašanje, kako so se z vsemi naštetimi nalogami spopadle ženske, ki so morale poleg gospodinjskih opravljati tudi službena dela. Krik žensk, ki je bil mesece in mesece nema prošnja, se je artikuliral spomladi 1918 v glasni in energični zahtevi demonstrantk, naj županstvo zagotovi hrano za njihove sestradane otroke.⁷³⁰

729 Milčinski, *Dnevnik*, str. 305 (11. 12. 1917).

730 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 307. Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 193, 194. Pleterški, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, str. 233. O »izbruhih stradajočih« gl. tudi Perovšek, *Tavčarjevo župansko devetletje*, str. 589–591. SI_ZAL_LJU/0488, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 23. 4. 1918. SI_ZAL_LJU/0488, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne nujne izredne seje občinskega sveta ljubljanskega, 25. 4. 1918.

**»VARUJ SE
BOLEZNI!«⁷³¹**

⁷³¹ *Ilustrirani glasnik*, 22. 10. 1914, str. 96, Zdravstvo. Varuj se bolezni!

NEVARNOST (NALEZLJIVIH) BOLEZNI IN PREVENTIVA

V Ljubljani, kjer v letih pred vojno niso beležili eksotičnih bolezni, tudi infekcijske bolezni niso bile v ekspanzivni fazi (leto 1913 je na primer terjalo manj kot deset življenj zaradi infekcijskih bolezni: ena oseba je umrla zaradi tifusa, dve zaradi škrlatinke in šest zaradi davice),⁷³² so se ob začetku prve svetovne vojne mnogi spraševali, ali Evropi zaradi množičnih premikov vojaštva in civilistov grozi nevarnost hudih (nalezljivih) bolezni,⁷³³ kot na primer gobavosti, kuge, »zaspalice«, kolere,⁷³⁴ malarije⁷³⁵ idr. *Ilustrirani glasnik* je poskušal poiskati odgovor, pri tem pa se je skliceval na zdravnika Mayerja, ki je preiskoval »pisano družbo angleških pomočnikov glede njih bolezni in glede tega, kolika je nevarnost, da se od njih okužijo tudi Evropejci«. Dognal je, da okužba z gobavostjo in kugo skoraj ni mogoča. Za spalno bolezen, za katero zdravila niso poznali in se je največkrat končala s smrtjo, je zapisal, da je »domača v Senegal«; ker je posledica »bodljaja neke mušice, je okuženje naravnost izključeno«. Evropejcem je bolj neposredno grozila le »glistava bolezen«, ki pa se mu verjetno ni zdela tako nevarna, saj je svojo ekspertizo strnil

732 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, f. 1693, št. 85, Izkaz o infekcijskih boleznih (za leto 1913).

733 Rollet, The »other war« I. Zupanič Slavec, Epidemije na Slovenskem, str. 201.

734 Keber, Širjenje kolere, str. 169.

735 Cigui, Malaria.

z besedami, »da ni nevarnosti ne za vojake, ne za ljudstvo«. ⁷³⁶

Kljub optimističnim napovedim dr. Mayerja in nekaterih njegovih somišljenikov se je bilo od 14. aprila 1913 treba ravnati po zakonu o preprečevanju in zatiranju prenosljivih bolezni, ki je določal, da mora biti županstvo nemudoma seznanjeno ob pojavu naslednjih nalezljivih bolezni: škrlatinke, davice, tifusa, griže, legarja, koz, kolere, kuge, lepre, trahoma, rumene mrzlice, vraničnega prisada, otrpnjenja tilnika, poporodne mrzlice, stekline. 5. maja 1914 je bil z naredbo ministra za notranje zadeve nabor teh bolezni razširjen z ošpicami, dušljivim kašljem in mumpsom, ki so jih morala naznanjati zdravilišča in letovišča. Zavodi in internati so morali poleg teh poročati tudi o rdečkah in noricah.

Deželna vlada za Kranjsko je 28. maja 1914 objavila *Podučilo, kdaj in kako je naznanjati nalezljive bolezni*. Za obveščanje oblasti so bili zadolženi zdravniki, vodje zavodov, predstojniki oddelkov in mrliški ogledniki, babice, zdravstveno strežno osebje, predstojniki pedagoško-vzgojnih zavodov, šolsko osebje, lastniki gostiln in krčem, hišni posestniki oziroma lastniki stanovanj. Naznanilo, naslovljeno na župana, je moralo vsebovati ime in priimek, starost in bivališče obolelega ali umrlega in – če je bilo le mogoče – tudi ime bolezni. Zakon in naredba sta zdravnikom nalagala dolžnost, da nemudoma naznanijo vsak prvi primer obolelosti ali sum nanjo pri škrlatinki, davici, legarju, kozah, koleri, kugi, trahomu in steklini, »in sicer brzojavno, telefonsko ali, ako se naznanilo tem potom ne more podati, po posebnem slu županu in politični okrajni oblasti«. Prav tako nemudoma so morali zdravniki županu in politični okrajni oblasti sporočiti podatke za vsak (ne le prvi) primer obolelosti za legarjem, kozami, kolero in kugo. Če ni bilo določeno drugače, in v večjih mestih ni bilo, so morali zdravniki natančno poročati tudi o škrlatinki, davici in trahomu. ⁷³⁷

⁷³⁶ *Ilustrirani glasnik*, 15. 4. 1915, str. 400, Zdravstvo. Inorodne bolezni in vojska.

⁷³⁷ SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 225, 1914, Podučilo, kdaj in kako je naznanjati nalezljive bolezni.

Mestni magistrat v Ljubljani je 7. avgusta 1914 izdal razglas, s katerim je prebivalstvo posvaril, »naj zaupljivo izpolnjuje navodila oblasti v interesu javnega, celokupnega zdravstva in zdravja posameznika in poglavitni del nevarnosti epidemij bode odstranjen«. Pri tem je svetoval, naj ljudje za pitje uporabljajo samo vodo iz mestnega vodovoda, hkrati pa naj ne pozabijo na osebno čistočo ter snažnost bivališč in njihove okolice. Poudaril je tudi, da je za zdravje pomembna zmernost v jedi in pijači. Glede gostiln, kavarn in raznih nastanitev je magistrat izoblikoval natančnejše naredbe:

»V izvrševanju obrta skrbeti je za največjo snažnost, tako glede pripravljanja in shranjevanja jedil in jestvin sploh, glede oddaje pijač, kakor tudi glede obrtnih prostorov, namiznega in postelnega perila, posod, stranišč itd. Zlasti se strogo zaukazuje, da se mora sproti vsak kozarec, predno se znova natoči vanj kaka pijača, splakniti v sveži vodi. /.../ Psom dajati pijačo ali hrano na krožnikih in posodah, ki se rabijo tudi za goste, je nedopustno.«⁷³⁸

Pred epidemijami so svarili tudi avtorji raznih časopisnih člankov. Menili so, da je najmanj, kar lahko ljudje storijo za zdravje, skrb za osebno čistočo in snago v domu. Osnovni in hkrati preprosti recepti so se glasili: »Umivaj si večkrat na dan roke z gorko vodo in milom. Če imaš opraviti z inficiranimi stvarmi, si umij roke z limono ali z lizolovo raztopino – če tega ni, zadostuje, da si namažeš roke s čebulo. /.../ Ne podajaj roke neznanim ljudem, ne pij za drugim, ne sedi na kraj, ki je še vroč od sedenja tvojega prednika.« Kot pomemben preventivni ukrep zasledimo grgranje in izpiranje ust in nosa: »Kali nalezljivih bolezni dobimo večinoma v grlo skozi usta in nos. Torej je glavna predpomoč, da si izpiramo redno vsaj zjutraj in zvečer usta, grlo in nos s toplo, slano ali s kapljo žganja, arnike, menthola okrepčano vodo.« *Ilustrirani glasnik* je na pedestal borcev proti nalezljivim boleznim dodal še česen, ki bi ga bilo treba nositi kar v žepu ali za vratom.⁷³⁹

738 MNZS, ZRP, Razglas (7. 8. 1914).

739 *Ilustrirani glasnik*, 22. 10. 1914, str. 96, Zdravstvo. Varuj se bolezni!

Nekaj nasvetov je bilo podanih v telegrafskem slogu, pisci so računali na njegovo udarnost: »Bodi zmeren v jedi! – Varuj se muh! Muhe so glavne raznašalke bolezni. – Varuj se alkohola! Splošno je znano, da se nalezljiva, posebno vročinska bolezen ne prime tako rada abstinenta kakor pijanca, čigar kri je že tako vsa zastrupljena. – Hodi redno spat! Neodpočito telo je bolj sprejemljivo za bolezni.«⁷⁴⁰ Objavljena pa so bila tudi bolj konkretna navodila, kako ukrepati ob prvih znakih okužbe; osebam, ki jih je napadlo »hudo ščipanje,« so denimo odsvetovali »zalivanje z žganjem in močnimi čaji«, ki črevesno vnetje le spodbujajo. Obolele osebe bi morale čim hitreje poklicati zdravnika, med čakanjem pa poskrbeti za »gorak ovitek« okrog trebuha, ki ga je bilo najbolje pripraviti iz rjuhe, namočene v poparek iz kamilic in majarona. Povsem primerno nadomestilo za gretje naj bi bilo tudi testo iz pšenične moke in brinovih jagod, skuhanih v navadnem kislu. Kot nevarno in hitrega odziva potrebno so tretirali tudi visoko vročino. Vročičnemu bolniku se žganja, vina ali čaja ni smelo dajati, med ustrezne napitke so uvrščali limonado, mandljevo mleko, trpotčev sok, priporočljivi pa so bili tudi obkladki iz jabolčnega kisa in vode.⁷⁴¹

22. februarja 1915 je izšel ukaz ministra za notranje zadeve v sporazumu z ministrom za nauk in bogočastje o »odločitvi bolnikov, bolezni sumnih in okužbe sumnih oseb in o oznamenilu hiš in stanovanj«. Ukaz je tolmačil, da za bolne veljajo osebe, pri katerih je bolezen že potrjena, »bolezni sumne« so bile osebe, ki so kazale »pojave, iz katerih se lahko domneva, da imajo bolezen«, za »okužbe sumne« pa so veljale osebe, ki pojavov bolezni sicer niso kazale, »pri katerih pa je bakterijološko dokazano, da jih je smatrati za nosilce kali bolezni, ali pri katerih je sicer dognano ali je po izkušnji domnevati, da so bili izpostavljeni okužbi in morejo posredovati razširjanje«. Ob izbruhu bolezni je ukaz oblastem nudil možnost uporabe različnih ukrepov. Uporabile so lahko t. i. zglasilno dolžnost, zdravstveno-policijski nadzor,

740 Prav tam.

741 Prav tam.

nenapovedane zdravniške kontrole, upravičene pa so bile tudi do zapiranja javnih prostorov, šol in ukinjanja javnega prometa. Bolne in okužene osebe so se morale izolirati, izolacijski prostori so bili za njih pripravljeni tudi v bolnišnicah. Zadnji, 11. člen ukaza je določal, da je hiše in stanovanja bolnikov treba označiti s tablami – po možnosti rumene barve –, na katere so s črnimi, dobro čitljivimi črkami, debelimi najmanj dva centimetra in visokimi najmanj dvanajst centimetrov, napisali ime bolezni. Table so morali namestiti na dobro vidnih mestih, če se je le dalo, so bile ponoči osvetljene. Omejitev ali (samo)izolacija bolnih se je zaključila, ko je to dovolil zdravnik, ki je na podlagi bakterioloških testov potrdil, da »se ni več bati, da bi osebe, ki so bile obolele, dalje širile bolezen«. Samoizolacija oseb, pri katerih so sumili na obolelost, je morala trajati 24 ur dlje, kot je bil inkubacijski rok bolezni.⁷⁴²

⁷⁴² *Državni zakonik*, 22. 2. 1915, Priloga: Podučilo o izvršitvi odločitve ob prenosnih boleznih.

»PREMAJHNI MNOŽINI ŽIVIL SLEDI NEZADOSTNA PREHRANA, KI JE PRAVZAPRAV KRONIČNI GLAD IN KI TELO DISPONIRA K RAZLIČNIM OBOLENJEM«⁷⁴³

V letu 1914 se o pomanjkanju, stradanju in lakoti še ni pisalo, v letu 1915 so te besede postale dnevna stalnica, vse večkrat se je, sploh v povezavi s prihodnostjo, pojavila tudi beseda trpljenje: »Stradali in trpeli bomo vsi, več ali manj.«⁷⁴⁴ Časopisi so bili po prvih večjih podražitvah in nakazovanju na pomanjkanje živil, predvsem bele moke in mesa, neprizanesljivi do ljudi z večjo težo: »Najbolje se godi debelušnim. Tem je treba samo, da uživajo malo manj hrane, tako bodo rešili svoje zdravje brez vsakih stroškov, poleg tega store še domoljubno delo. Prehitro se to sušenje sicer ne sme zgoditi, ali vsak teden eno kilo masti manj, pa je, in ne bo treba ne toplic, ne masaž.« Drobnejšim pa so predlagali uživanje močnatih jedi, masla, sira, olja, lešnikov, orehov in mandljev, rozin, smokev, medu in slanine, v primeru pomanjkanja hrane naj bi uživali »redilne praške«.⁷⁴⁵ V isti sapi so družine z bolniki tolažili, da se je med ljudmi razpaslo napačno prepričanje, da mora bolnik uživati govejo ali kokošjo

743 I. Pirc, Prehrana kmečkega prebivalstva, str. 4 in 5.

744 *Ilustrirani glasnik*, 1. 4. 1915, str. 375, 376, Zdravstvo. Vojna hrana in bolniki.

745 Prav tam.

juho in meso, saj naj bi to po najnovejših odkritjih bolnikom, še posebej tistim z vročinskimi boleznimi, naravnost škodovalo. Eden izmed avtorjev takšnih člankov je predlagal, naj bolniki uživajo ovsene, ržene, sadne in zelenjavne juhe, ječmen, paradižnik, »ki vpliva izborno na ledvice /.../ ne Maggija, ne preveč dišav za bolnika, preprost sok ali močnik je bolj koristen«. ⁷⁴⁶

Ko je v naslednjih letih začelo primanjkovati vsega naštetega in je mestno županstvo od Vojnožitnega prometnega zavoda le občasno prejelo kakšen vagon bele moke, se je smela ta »kot nekako zdravilo – deliti med osebe, ki so težko bolne ali pa v visoki starosti«. Ker natančnejša merila niso bila jasno postavljena, si je potrdilo o takšnih in drugačnih zdravstvenih težavah priskrbelo zelo veliko oseb in bela moka je bila v hipu razprodana. Spomladi 1917 je mestni magistrat sklenil, da se moka ne sme več prodajati na »ordinacijske listke«, temveč le na »zdravniška spričevala«, ki so morala izkazati bolezen prosilca. Župan je apeliral na Ljubljancane, »da naj se moka ne jemlje radi vsakega malenkostnega želodčnega katara resničnim bolnikom. /.../ Gospodje zdravniki se pa prosijo, da izdajajo spričevala le resnično težko bolnim osebam!« Tudi na Dunaju so mestne oblasti zahtevale, da bolniki, ki želijo prejeti belo moko, predložijo zdravniška mnenja ali spričevala specialistov; število vloženih prošenj naj bi se nemudoma zmanjšalo za 80 odstotkov. ⁷⁴⁷

Večje ko je bilo pomanjkanje, pogostejša so bila opozorila strokovnjakov, da morajo biti ljudje, tudi zdravi, pri vnosu kalorij oziroma toplotnih enot previdni, saj naj bi štele le tiste, v katerih je pravo razmerje med količino ogljikovih hidratov, beljakovin in maščob. Podčrtali so, da človeški organizem za uravnoteženo delovanje potrebuje še rudninske snovi in vitamine. Krašovec je v sedemdesetih letih 20. stoletja zapisal:

»danes splošno računajo, da mora od 2500 prejetih kalorij dati 1500 kalorij taka hrana, ki daje energijo ali moč, kot žito, krompir, sladkor in maščobe; drugih 1000 kalorij pa naj daje tako

⁷⁴⁶ Prav tam.

⁷⁴⁷ *Slovenski narod*, 15. 3. 1917, str. 3, Aprovizacija.

imenovana zaščitna hrana, ki vsebuje rudninske snovi, vitamine ter dobre beljakovine iz mleka, jajc, mesa (to se pravi predvsem beljakovine živalskega izvora) in iz nekaterih vrst zelenjave. Če ni dovolj kalorij, človek gladuje; če pa ni dovolj zaščitne hrane, mu vse kalorije ne pomagajo, da se ne bi hitro izčrpal in utrujal pri delu, da ne bi bil tako hitro podvržen boleznim, da si ne bi od pomanjkljive hrane nakopal prav posebnih bolezni, kot so: škorbut, pelagra, rahitis /.../«⁷⁴⁸

Njegove besede potrjuje naslednja ugotovitev: »Glej, tako sem prišel do prepričanja, da zdrav ne bom nikoli več pri tej hrani, kakor nam jo daje Dunaj zdaj (četrta malega hleba za 4 osebe na dan), pa že gotovo ne; olja nič. Jedva sem pokosil, pa sem že zopet lačen. Jed ne izda nič samo napihuje.«⁷⁴⁹ Nič čudnega: za zdravega, odraslega moškega je veljalo, da mora dnevno zaužiti več kot 2.000 kalorij, v letu 1917 pa je bil posameznik deležen le okoli 600 do 800 kalorij (racioniranih živil) na dan, kadar je dovoz hrane v Ljubljano izostal, tudi celo samo 300 kalorij na dan.⁷⁵⁰

Pomanjkanje in lakota sta se odrazila na zunanji podobi ljudi: »Ko srečujemo svoje znance na cesti, se prepričavamo od dne do dne, da hujšajo in pešajo. Zadovoljno zalit obraz je že prava redkost, celo otroci imajo nemirne, preplašene oči.«⁷⁵¹ Pri prebiranju časopisov bralec večkrat naleti na opozorilo, da niso hujšali samo tisti, ki jim je primanjkovalo hrane, temveč tudi tisti, ki sta jih razžirala skrb in razburjenje vojnih dni, ko so iskali načine, kako pridobiti nekaj živeža in s tem poskrbeti za preživetje. V *Ilustriranem glasniku* je zapisano:

»Zdaj se začenja gospodinji dan s skrbjo: Kaj bomo danes jedli? – Ni masti, ni krompirja, ni moke, ni kruha. /.../ Navaditi se ne moremo nikakor na to, ne moremo ozdraveti, se umiriti, kajti vedno nove, posebno umne odredbe nas vsak čas razburjajo in tako /.../ postajamo nezmožni bodisi za dušno ali telesno delo.

748 Krašovec, *Človeštvo, kruh in lakota*, str. 77.

749 NGD0589-0005 (Dunaj, 11. 7. 1918).

750 *Delavec*, 2. 3. 1918, str. 1, Vojna vodenica (oedem).

751 *Ilustrirani glasnik*, 4. 7. 1918, str. 351, Zakaj hujšamo.

Razburjenje, ki sledi dan za dnevom, je naš grobokop, vedno pogosteje slišimo o nagli smrti ljudi, človek pravzaprav ne umrje več, kar zgrudi se in ga ni.«⁷⁵²

V pešanje, bolezni in smrt torej niso vodile le akutne nalezljive bolezni, česar so se ob začetku vojne bali mnogi, temveč predvsem pomanjkanje in lakota,⁷⁵³ pa tudi trpljenje, strah, stiska in napor.⁷⁵⁴ Kot v prestolnici se je število umrlih tudi v Ljubljani med vojno povečalo:⁷⁵⁵ v letu 1914 je umrlo 1.155, v letu 1915 1.123 in v letu 1916 1.262 civilnih oseb (806 Ljubljančanov in 456 oseb iz drugih krajev).⁷⁵⁶ V Ljubljani je splošna umrljivost leta 1918 narastla na 18,1 promila, medtem ko je bila v zadnjem petletju pred vojno 14,9 promila.⁷⁵⁷ Zdravju so najbolj grozile pljučne bolezni, spodbujene zaradi pomanjkanja hrane in posledično telesne oslabelosti. V zadnjih letih vojne je tuberkuloza, ki je bila usodna predvsem za mlade ženske, stare med 15 in 30 leti,⁷⁵⁸ po svojih žrtvah preseгла vse druge bolezni:⁷⁵⁹ leta 1916 je

⁷⁵² Prav tam.

⁷⁵³ SI_ZAL_LJU/0708, š. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916. Ō Gráda, *Famine*, str. 3.

⁷⁵⁴ Gl. Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 41. Robert, Paris, London, Berlin on the eve of the war, tabele A7–A15 o smrtnosti v treh prestolnicah. Gl. tudi Winter, *Surviving the war*.

⁷⁵⁵ Na področju kasnejše Republike Avstrije so v letu 1914 umrle 117.104 osebe, če odštejemo dojenčke, 91.044; leta 1915 je umrlo 132.799 oseb, če odštejemo dojenčke, 106.895; leta 1916 je umrlo 126.014 oseb, če odštejemo dojenčke, 108.018; leta 1917 je umrlo 135.970 oseb, če odštejemo dojenčke, 119.753; leta 1918 je umrlo 154.471 oseb, če odštejemo dojenčke, 137.543.

Smrtnost na Madžarskem je bila znatno manjša; če izhajamo iz dejstva, da je bila smrtnost leta 1914 100-odstotna, je bila leta 1917 v Avstriji 116,1-odstotna in na Madžarskem 87,4-odstotna, leta 1918, ko je svoje žrtve že terjala španska gripa, pa je bila v Avstriji 131,9-odstotna, na Madžarskem pa 107,6-odstotna. – Schmied-Kowarzig, *Die wirtschaftliche Erschöpfung*, str. 497.

Stener in Ponte, *Muggia nella Grande guerra*, nudita vpogled v zdravstveno stanje in mortaliteto v Miljah za obdobje 1914–1924.

⁷⁵⁶ SI_ZAL_LJU/0708, š. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916.

⁷⁵⁷ Podatek o splošni umrljivosti za Ljubljano (mesto) za leto 1921 je 15,7 promila. Do konca 20. let 20. stoletja je splošna umrljivost iz leta v leto padala. – I. Pirc, *Zdravstveno stanje in demografski podatki*, str. 485.

⁷⁵⁸ Winter, *Surviving the war*, str. 520.

⁷⁵⁹ Tuberkuloza je bila v Sloveniji najštevilčnejši vzrok smrti do leta 1929. – I. Pirc, *Zdravstveno stanje in demografski podatki*, str. 488. Za Pariz, London in Berlin gl. Rollet, *The »other war«* II, str. 468–480.

v Ljubljani zaradi tuberkuloze umrlo 260 oseb, od tega 126 domačinov in 134 nedomačinov,⁷⁶⁰ leta 1918 pa je za tuberkulozo umrlo 161 Ljubljančanov – to pomeni, da je od umrlih skoraj vsak šesti podlegel prav tej bolezni.⁷⁶¹

Tako kot na splošno v Avstriji je tudi v Ljubljani od leta 1915 število rojstev začelo padati, česar ni mogoče pripisati le odsotnosti moških, temveč tudi nezadostni prehrani in izrednim razmeram. Leta 1915 so zabeležili 993 živorojencev, leta 1916 953 in leta 1917 836. Leta 1918 so sicer zabeležili 866 živorojenih otrok, kljub temu pa je ta prirastek glede na predvojno obdobje, ko se je na leto rodilo povprečno 1.028 živih otrok, kar je pomenilo 23 živorojencev na 1.000 prebivalcev, neznatno.⁷⁶²

Slaba prehrana se je še posebej odražala pri otrocih in mladostnikih. Hkrati s padanjem in nizkim številom rojstev je naraščalo število umrlih otrok; leta 1918 je umrlo 79 otrok, starih največ en mesec, in 167 otrok v prvem letu starosti; umrlo je 262 otrok, starih do pet let, in 91 otrok, starih od pet do petnajst let. Mestni fizik je v poročilu kot glavnega krivca označil nepravilno in nezadostno prehrano, ki je oslabil odpornost in postala usodna za otroško telo.⁷⁶³ Večina otrok, ki je pomanjkanje preživela, pa je posledice nosila celo življenje. Neki münchenski zdravnik je namreč ugotovil, da so bili otroci pred vojno dva do

760 *Laibacher Zeitung*, 21. 2. 1917, str. 268, Lokal = und Provinzial = Nachrichten. Zur Sanitären Lage in Laibach.

Podatek o tem, da je leta 1916 za tuberkulozo umrlo 126 Ljubljančanov, gl. tudi v SI_ZAL_LJU/0488, š. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 6. 2. 1917, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani v letu 1916. Podatki v SI_ZAL_LJU/0489, š. 1871, f. 170, ovoj XI-233/II, št. 308–360, 1.–53, Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle 1916, ki so za vse tedne v letu (53) ohranjeni le za leto 1916, izkazujejo, da je v Ljubljani v tem letu umrlo 877 oseb, od teh 222 za tuberkulozo.

761 SI_ZAL_LJU/0488, š. 119, knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

762 Upad živorojenih otrok je razviden tudi iz podatkov v: *Die Habsburgermonarchie*, str. 125. O formulah rojstev, umrljivosti in naravnega prirastka podrobneje B. Pirc in I. Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 9–23.

763 SI_ZAL_LJU/0488, š. 119, knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

tri centimetre višji in dva do tri in pol kilograma težji. V času vojne so bili dunajski dvanajst- do štirinajstletni fantje videti kot bolehní osem- do desetletniki,⁷⁶⁴ čeprav so mlade iz nemških mest že od leta 1916, iz avstrijskih mest pa od leta 1917 pošiljali na deželo, kjer so se večinoma zdravstveno vsaj malo okrepili. V Avstriji je akcija najprej potekala na dobrodelno zasebno inicijativo, v letu 1918 pa sta na državno pobudo potekala programa »Kinder aufs Land« in »Kinder zu Gast«. V sklopu teh so na Ogrsko poslali 64.805 otrok. Akcijo so ovrednotili kot uspešno in povezovalno.⁷⁶⁵ Na deželo so pošiljali tudi otroke iz Primorske, Marica Nadlišek je zapisala:

»Trije najmlajši /.../ so bili že vsi prepadeni, bleði, z udrtimi očmi. Peljala sem jih k zdravniku na fizikat, naj bi jim nakazal vsaj malo kondenziranega mleka. Dobri zdravnik je žalostno zmajal z glavo, češ, vsi trije otroci so slabi, nakažem vam za vsakega škaflo mleka, a dvomim, da ga dobite, ker je mleko le za dojenčke. Z nakazilom sem šla na mestni fizikat, kjer je dejal zdravnik, da so vsi trije potrebni boljše hrane in mleka, a on more dati samo eno dozo za vse. Nekajkrat sem šla na Dolenjsko po živež. A koliko sem mogla prínesti na šibkih plečih in še šibkejših rokah? Za dovoljenje je bilo treba čakati cele dni in potem potovanje v prenatlačenih vozovih, ki je bilo pravi pekel. /.../ Končno so se srečnejši kraji oglasili, da sprejmejo na hrano otroke iz Istre, iz Trsta in s Krasa. Tudi jaz sem peljala svojega najmlajšega sinka Nenada, o katerem je dejal zdravnik, da bo podlegel, ako ne dobi izdatnejše hrane. Pripeljala sem ga z drugimi svetoivanskimi šolskimi otroki mimo Zagreba v Varaždin. Kakšna razlika! Tu niso nič vedeli o grozotah vojne, o bombah in zrakoplovih, o pomanjkanju in gladu. Kakor da smo prišli v drug svet. Bel kruh, obilo mesa, klobas, pečenke, z eno besedo vsega, o čemer smo mogli mi siromaki samo še sanjati. Videli smo, jedli smo, a verjeti nismo mogli, da je vse to res, da more biti taka razlika med državljani iste države. /.../ Sinka sem pustila v Varaždinu, kjer se mu je dobro godilo in si je kmalu opomogel.«⁷⁶⁶

⁷⁶⁴ Watson, *Ring of Steel*, str. 338.

⁷⁶⁵ Prav tam, str. 358.

⁷⁶⁶ Nadlišek, *Na obali*, str. 336, 337. O oddajanju otrok v rejo tudi Štepec, *Vpliv vojne na*

Kako je bilo z otroki, ki avstrijskih mest niso mogli zapustiti? Medicinska študija, izvedena spomladi 1918 na 56.849 dunajskih otrocih, je pokazala žalostno sliko: le za 4.637 mladih posameznikov so ugotovili, da so povsem zdravi! Podatki ene izmed dunajskih otroških klinik, ki so bili zbrani leta 1918, so pokazali, da je bilo kar 88 odstotkov njihovih pacientov podhranjenih ...⁷⁶⁷

življenje civilnega prebivalstva, str. 127.

⁷⁶⁷ Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 249.

TUBERKULOZA – »ZAVRATNO IN NEVARNO ZLO«

»Jetika ali sušica, po učeno tuberkuloza«,⁷⁶⁸ je bila bolezen, ki je dosegla mesto in podeželje ter napadala mlade in stare.⁷⁶⁹ Že v letih pred vojno je povzročila sedmino vseh smrtnih primerov. Znano je bilo, da so njene žrtve v glavnem slabo prehranjeni, v nezdravem okolju živeli in od dela izmučeni ljudje. Jasno je bilo, da bodo vojne razmere položaj mnogih samo še poslabšale, neizbežno je bilo zviševanje števila obolelih in smrtnih žrtev. Kljub temu da se o »zavratnem in nevarnem zlu«⁷⁷⁰ ob začetku vojne ni prav dosti pisalo, so časopisi manko vsaj delno nadoknadili v letih, ki so sledila. Bralce so poučili, da je mit o tem, da je »jetika posledica razuzdanega življenja, predčasne zlorabe tobaka in pogostih prehlajenj«, dokončno opuščen. Heinrich Hermann Robert Koch (1843–1910), nemški zdravnik in mikrobiolog, ki je med drugim zaslovel z odkritjem povzročitelja tuberkuloze (1882) – bacila, ki v naše telo »prihaja od zunaj«, po navadi z zrakom – in je za svoje delo v zvezi s to boleznijo leta 1905 prejel Nobelovo nagrado,⁷⁷¹ je menil:

768 Breclj, *Jetiki – boji!*, str. 6.

769 *Laibacher Zeitung*, 20. 9. 1916, str. 1529, Lokal = und Provinzial = Nachrichten, Die Tuberkulose.

770 *Slovenec*, 15. 9. 1916, str. 3, Tuberkuloza.

771 *Robert Koch*. Gl. tudi Sakula, Robert Koch.

»Ta drobni bacil se po navadi že v zgodnji mladosti, večinoma potom dihal, prenese na človeško telo, kjer se naseli v prsnih ali vratnih žlezah. V mnogih slučajih povzroča potem pri otrocih skroifulozo, ki ni nič drugega, kakor nekoliko manj opasna tuberkuloza žlez. Tu moramo precej naglašati, da se tuberkuloza nikakor ne loti le pljuč, temveč da na njej lahko oboli vsak organ, tako razen pljuč oprsna in trebušna mrena, žleze, kosti, koža, črevo, možganska opna itd. V večini slučajev premaga otroški organizem vrinjene bacile; ti se zakotijo v žlezah, ne da bi napravili posebne škode. Taki otroci ostanejo zdravi, če imajo v nadaljnjih mladostnih letih možnost, živeti v ugodnih in zdravih odnosjih. Ako pa jih tlačijo neugodne razmere, kakor uboštvo, lakota, nesnaga, vlažna stanovanja, naporno delo in delo v prašnih delavnicah, tedaj se bacili v žlezah zopet ožive, tuberkulozno obolenje se iznova razvname in razširi na pljuča ali pa se bacili iz žlez celo raztrosijo po krvi, provzročuje po raznih organih tuberkulozna obolenja.«⁷⁷²

Strokovnjaki so bili prepričani, da so najbolj rizična skupina ljudje med 18. in 35. letom, pri njih se »tuberkuloza kaj rada razpase in razširi po drugih organih«, še posebej v vojnem obdobju, obdobju slabih življenjskih razmer in pomanjkanja.

Že dolgo je bilo sicer znano, da je tuberkuloza ozdravljiva, vendar je v prvi polovici 19. stoletja prevladovalo mnenje, da odstotek ozdravljenih oseb ni prav visok, to naj bi namreč uspelo le eni od 50–60 obolelih oseb. V 20. stoletju je bilo vedenje o tem že drugačno, specialisti so ugotavljali, da bi bilo ozdravljenih lahko še več, saj je bilo njihovo izboljšanje vezano na terapijo oziroma primerno zdravniško oskrbo.⁷⁷³ Zavzemali so se za postavitev več zdravilišč, kjer bi bolniki utrdili svojo odpornost in premagali bacil. *Slovenec* je septembra 1916 razmišljal: »Žali Bog so razmere take, da so imeli doslej le premožni bolniki priliko ozdraveti, dočim so bili nepremožni prepuščeni svoji žalostni usodi. Ali je to pravično? Ali je človeško in dostojno? Ne in še enkrat ne. Vsakomur, ki ima nesrečo, biti tuberkulozen,

⁷⁷² *Slovenec*, 16. 9. 1916, str. 2 in 3, Tuberkuloza in vojna.

⁷⁷³ Gl. Jaunig in Zupanič Slavec, Tuberkuloza.

bi morala biti dana prilika, da ozdravi. Radi tega je tudi vsakdo dolžan, pripomoči k rešitvi tuberkuloznih.«⁷⁷⁴ Avtor prispevka je razmišljal, da je nujno zaježiti bolezen pri vojaštvu, da ne bi ogrožali civilistov, ko bi se vračali s fronte. Zaključil je, da bi morala država sprožiti akcijo preventive in kurative v boju s tuberkulozo, v njej pa bi moral sodelovati prav vsak posameznik.⁷⁷⁵

Nemčija je tuberkulozo s preventivo in kurativo s 764 zdravilišči, 159 okrevališči in 1.300 »zdravilnimi« postajami kar dobro obvladovala. Habsburška monarhija, ki je bila v zvezi s tem pred vojno manj aktivna, kar se je kazalo v zgolj 60 zdraviliščih in 40 »pomožnih in zdravilnih« postajah,⁷⁷⁶ se je v času vojne pogubnosti te bolezni bolj jasno zavedala. 22. maja 1916 je bila v okviru notranjega ministrstva v navzočnosti medicinskih strokovnjakov, zastopnikov višjega armadnega poveljstva, vojnega ministrstva in deželnih komisij za preskrbo vračajočih se bojevnikov pod predsedstvom ministra za notranje zadeve Konrada princa Hohenloha osnovana Avstrijska zveza za boj proti tuberkulozi. Njeni člani so ugotovili, da je bila tuberkuloza že v »mirnih časih ljudska kuga, ki se je žal le preveč razširjala«, zato so sklenili, da ji morajo v vojni posvečati več pozornosti. Avstrijska zveza za boj proti tuberkulozi si je zadala nalogo, da vojaške bolnišnice, ki niso bile v uporabi ali so bile manj frekventne, preuredi v provizorična zavetišča za tuberkulozne častnike in vojake. Seveda naj bi bili ti objekti na klimatsko primernih krajih in higiensko neoporečni. Zveza je poudarila tudi pomen zdravilišč, ki jih je gradilo društvo Alland v sodelovanju z raznimi deželnimi društvi za boj proti tuberkulozi, na primer spodnjeavstrijskega zdravilišča Alland, štajerskih zdravilišč Ilorgas in Enzenbach, salzburškega zdravilišča Grafenhof, moravskih zdravilišč v Geviču in Paseku, šlezijskega zdravilišča v Oberschaaru, čeških zdravilišč v Ustju nad Labo, Plešu, Rosskammu pri Homotovu in v Toplicah. V Spodnji Avstriji je v krog protituberkuloznih

774 *Slovenec*, 15. 9. 1916, str. 3, Tuberkuloza.

775 Prav tam.

776 *Delavec*, 20. 7. 1917, str. 2, Tuberkuloza v Avstriji.

bojevnikov stopilo tudi deželno dobrodelno društvo Rdečega križa, ki je postavilo zdravilišče v Pernitzu, nameravalo pa je sezidati še obsežno zdraviliško stavbo pod Snežnikom. Avstrijska zveza za boj proti tuberkulozi je imela v načrtu gradnjo zdravilišč na Gornjem Avstrijskem, Koroškem, Kranjskem, Predarlskem in v Galiciji, projekt je nameravala uresničiti z izdatnimi državnimi subvencijami in v sodelovanju z deželnimi komisijami za preskrbo vračajočih se bojevnikov. Vse odgovorne in zainteresirane pa je pozivala, naj se v »vseh kronovinah ustanove zdravilišča, odpočivališča, gozdna zavetišča itd.« Svetovala je tudi, da se pri že obstoječih zdravstvenih ustanovah postavijo paviljoni, namenjeni samo tuberkuloznim bolnikom.

Za vsesplošno zastavljeno akcijo je potrebna zagonska sredstva sicer obljubil minister za notranje zadeve, jasno pa je bilo, da to še zdaleč ne bo dovolj. V projekt so z raznimi pozivi želeli vključiti tudi posameznike: »Komaj kaka druga vojno-oskrbovalna akcija pa zasluži v toliki meri financijelno pripomoč občinstva, osobito vseh gospodarskih slojev, kakor imenovana. Kajti tuberkuloza je bolezen, ki ugonobuje danes ljudstvo, kakor nobena druga, ki ovira tvorno moč prebivalstva in ki oropa obrt in industrijo najboljših delavskih moči.« Čeprav je bila akcija v prvi vrsti sicer usmerjena v pomoč vojaštvu, so poudarjali tudi njeno trajnostno vrednost oziroma korist za bolne civiliste. Zavedali so se, »da bo po končani vojski mnogo več ljudi trpelo na posledicah bolezni, kakor na posledicah ran«:⁷⁷⁷

»Vse te stavbe in naprave, ki bodo sedaj vračajočim se vojakom odprle svoje zračne sobane in solnčnate lope, niso morda kakor marsikatera druga neizogibna vojno-oskrbovalna stvaritev minljiva potratna investicija, one so marveč polnovreden prirastek na kapitalu naše domovine, trajne vrednosti za boj proti ljudskim boleznim in za ohranitev ljudske moči. Vojščaki bodo, kakor upamo, kmalu po sklepu miru ozdravljeni ali vsaj izdatno izboljšani zapustili ta zdravilišča. Zgradbe pa bodo ostale in bodo otvorile svoja vrata onim tuberkuloznim bolnikom, ki so sedaj

⁷⁷⁷ *Slovenec*, 16. 9. 1916, str. 2 in 3, Tuberkuloza in vojna.

skozi tedne in mesece, razširjajoč svoje bacile, hirali v žalostnih razmerah.«⁷⁷⁸

V Avstriji so smernice zdravljenja in zatiranja tuberkuloze obravnavali konec leta 1916 na t. i. avstrijskih dnevih tuberkuloze, ki so potekali na Dunaju. Glavni temi sta bili vojna in tuberkuloza, obravnavali so razvoj ustanov za zdravljenje tuberkuloze in potrebne ukrepe za boj proti njej.⁷⁷⁹ Na Kranjskem je delovalo Deželno društvo za pomoč pljučnim bolnikom, njegov glavni tajnik je bil sanitetni inšpektor dr. Demeter Ritter von Bleiweis. V sklopu društva je potekala akcija »protituberkuloznega gibanja«, ki je vključevala ozaveščanje, zdravljenje lažjih bolnikov in oskrbo težje bolnih.⁷⁸⁰ Društvo se je zavzemalo za vključevanje bolnih v zdravstvene centre, zdravilišča in kolonije oziroma za postavitve namenskih objektov za tuberkulozne bolnike. *Laibacher Zeitung* je junija 1917 zapisal, da je društvo poslalo »v uk tri sestre, da se bodo ukvarjale z bolnimi v ustanovi za pljučne bolnike. Dokler se ne najde zdravnika, bo za bolne skrbel Bleiweis.«⁷⁸¹ Društvo je dobilo nalogo, da grad na Golniku (Gallenfels), ki so ga sredi prve svetovne vojne začeli uporabljati kot zdravilišče za ranjene in bolne vojake s soške fronte, po vojni preuredi v ustanovo za zdravljenje pljučnih bolezni z 200 posteljami.⁷⁸² V Ljubljani, kjer deželna bolnišnica spomladi 1918 ni razpolagala niti z enim prostorom, ki bi nudil izolacijo težjim tuberkuloznim bolnikom,⁷⁸³ so na osnovi poročila primarija dr. Ivana Jenka začeli gradnjo pljučno-tuberkuloznega paviljona z 80–100 posteljami.⁷⁸⁴

Pomembno vlogo v boju proti tuberkulozi so pripisovali ne le državi in deželi, ampak tudi ženskam: »Slovenske žene in dekleta, Vam je napisal dr. Anton Brecelj prepotrebno knjižico,

778 *Slovenec*, 14. 9. 1916, str. 1 in 2, Vojna in tuberkuloza.

779 *Laibacher Zeitung*, 6. 12. 1916, str. 2024, 2025, Lokal = und Provinzial = Nachrichten.

780 *Laibacher Zeitung*, 16. 6. 1917, str. 898, Landeshilfsverein für Lungenkranke in Krain.

781 *Laibacher Zeitung*, 18. 6. 1917, naslovnica, Landeshilfsverein für Lungenkranke in Krain.

782 *Laibacher Zeitung*, 20. 6. 1917, naslovnica, Landeshilfsverein für Lungenkranke in Krain.

783 SI AS 185, š. 105, ovoj Laibach Lungenheilstätte, mapa 26200, št. 859.

784 Prav tam. SI AS 185, š. 105, ovoj Laibach Lungenheilstätte, mapa 8594/s/1-1917, št. 8594.

Laibacher Zeitung, 10. 1. 1918, str. 48, Lokal = und Provinzial = Nachrichten. Der Stand der Tuberkulosebekämpfung in Österreich.

Jetiki boj!«. Pisec jih je v *Slovencu* opominjal, »da mora biti ena prvih dolžnosti prave gospodinje in dobre matere zdravje v hiši in družini«. Menil je, da se je boja proti tuberkulozi treba lotiti z vsemi sredstvi, saj je konec koncev ozdravljiva: »Ko si prečitala to knjigo, ti zraste pred duševnimi očmi pošastna podoba polna temnih, grozotnih peg, a ne brez milejših potez in svetlih, razveseljivih točk.«⁷⁸⁵ Breclj je na prvem mestu svetoval razkuževanje, pri čemer je natančno popisal razkužila za roke in druge dele telesa, tudi usta, in opozoril: »Razkuževati se pravi, kužnost odpravljati, kužne kali pokončevati. /.../ Da se omogoči izvrševanje te temeljne zdravstvene zapovedi, je treba prav povsod, kjer bivajo ljudje, primernih priprav za pljuvanje – pljuvalnikov.« Svetoval je, naj bodo pljuvalniki po domovih, tovarnah, delavnicah, gostilnah, šolah in cerkvah, vlakih itd. Gospodinje nikakor niso smele pozabiti na to, da morajo s kuhanjem v lugu, milnici ali sodi razkuževati perilo, pljuvalnike in jedilni pribor obolelih. Bolniške prostore naj bi redno zračile in jih skupaj s predmeti v njih čistile z razkužilom. Posebna navodila je Breclj izdelal za strežnice ali strežnike, ki naj bi pri oskrbi nosili »plašč ali predpasnik z rokavoma, ki ga pokriva razen glave, rok in čevljev popolnoma. Na vratu in v zapestju naj se plašč ali predpasnik tesno zapenja.« Priporočal je tudi primerno pokrivalo, ki je moralo biti prav tako kakor halja iz gosto tkanega blaga, da ne bi trpelo pri pogostem razkuževanju. Pomemben je bil še nasvet glede dihanja: »V okuženih prostorih je dihati samo skozi nos, dobro je imeti v posebno nevarnih prostorih tudi dihalne, zrak čisteče priprave na nosu in ustih.«⁷⁸⁶

Tudi nasveti za pomoč tuberkuloznim bolnikom drugih avtorjev so bili pestri. Neki avtor je svetoval, da se naberejo borove ali smrekove vejice, se razsekajo na drobne kosce, z njimi naj napolnijo osem do deset košar in te razpostavijo ali obesijo po bolnikovi sobi: »Ta duh čisti pljuča in jih krepi. Na tak način

⁷⁸⁵ *Slovenec*, 11. 9. 1918, str. 5, »Jetiki boj!«.

⁷⁸⁶ Breclj, *Jetiki – boj!*, str. 42–46. O nasvetih tuberkuloznim bolnikom tudi SI_ZAL_LJU/0015, š. 39, ovoj 410, Kako se ubranimo jetike?.

so se pozdravili že jetičniki, ki so le še s palico mogli hoditi.« V drugem priporočilu beremo o čajih iz češminove skorje, lapuha in odganjkov robide, ki naj bi pregnali vročino in nadležno potenje ponoči ter omogočili bolniku mirno spanje, »ki je nepreračunljive vrednosti«. Hvalili so tudi sirup iz brinjevih vršičkov, trpotca, kopriv, šentjanževih rož, angelike, papeževe sveče (lučnika), grenkuljice, poprove mete, jetičnika, planinskega mahu, pljučnika, janeža in kumine, kačnikovih listov ter bezgovih korenin in korenin divjega janeža, ki bi ga moral bolnik zaužiti vsako uro po eno žlico. Moder je bil namig, naj bolnik, kadar je lepo vreme, »brez vetra in prahu«, zapusti svoje bivališče in se poda »na prosto, tam se postavi najbolje pod kako smreko, z odprtimi ustmi prav globoko vdihne zrak vase, roke pa iztegne v podobi križa, da se prsni koš razširi. Nato pa se z rokam počasi bliža prsim in zdihaje iztisne zrak kar iz pljuč.« Od deset do dvanajst ponovitev naj bi preprečilo širitev bolezni na zdrave predele pljuč.⁷⁸⁷

Anton Breclj je v poglavju Zdravljenje jetike zapisal: »Kakor je ogenj pogasljiv, tako je jetika ozdravljiva. V začetku ozdravi jetiko vsako sredstvo, ako ima telo še dovolj moči, miru in časa, da zatre bolezen; kasneje je zdravljenje čedalje težje, in ko je ta bolezen razširjena in telo onemoglo, je jetika neozdravna. Kakor ni gotovega sredstva zoper požar, tako nimamo v vsakem slučaju vspešnega sredstva zoper jetiko.«⁷⁸⁸ Dr. Breclj je bil prepričan, da je kljub vrsti raznih sredstev in pripomočkov, ki lajšajo tuberkulozo, najboljši način zdravljenja utrditev organizma: »Ojačeno telo ima v sebi vsa vspešna sredstva proti jetiki. Predpogoj zdravljenja jetike pa je ta, da se jetičnik odtegne zdravju škodljivim vplivom poklica, bivališča in življenjskih razvad, zakaj dokler živi v razmerah, ki ga slabe in neprestano kužijo, ni upati dejanskega ozdravljenja.«⁷⁸⁹ Poleg mirovanja in bivanja v zdravem okolju (planinskem in morskem) je moral tuberkulozni

787 *Ilustrirani glasnik*, 15. 5. 1918, str. 296, Zdravstvo.

788 Breclj, *Jetiki – boji!*, str. 64.

789 Prav tam, str. 65, 66.

bolnik čim več jesti, zanj je bila priporočljiva predvsem hrana z veliko tolšče. Ob koncu razmišljanja se je Breclj vprašal: »Tako zdravljenje si privoščijo lahko samo premožni ljudje. Kaj pa z drugimi sloji, posebno z revnimi, delavskimi, ki žive iz rok v usta?« Najboljša rešitev so se mu zdela preprosta ljudska zdravilišča, financirana iz fondov bolniških blagajn. Nekaj takih je že bilo v Švici in Nemčiji, v Avstriji pa je vlada v zadnjem letu vojne izdala splošno navodilo, kako osnovati »oskrbovalnice za jetičnike«: »Po načrtu vlade naj prispevajo v ta namen plemeniti človekoljubi, občine, okraji, dežele, blagajne in druge ustanove.«⁷⁹⁰

Kljub vsemu je bila smrtnost zaradi tuberkuloze visoka. V letih od 1900 do 1916 je v Avstro-Ogrski za tuberkulozo umrlo dva in pol milijona ljudi, v zadnjih dveh letih vojne sta se tuberkuloza in smrtnost zaradi nje le še krepili – na fronti in v zaledju, še posebej v (večjih) mestih.

Spomladi 1919 je nova država ugotavljala, da je »v socialno higieničnem oziru nastopila vsesplošna zanemarjenost, ki je triumfirala in žela svoj sad med vojno in grozi še danes z nadaljnim poginom«. Odgovorni so se strinjali, da je ena najnujnejših nalog ministrstva za ljudsko zdravje v sodelovanju z ministrstvom za socialno oskrbo preprečiti kužne in infekcijske bolezni s tuberkulozo na čelu. Kranjska naj namreč po številu tuberkuloznih bolnikov ne bi dosti zaostajala niti za industrijskim Dunajem.⁷⁹¹

Nova oblast se je poenotila, da je pravi cilj v boju proti tuberkulozi tisti, ki ga je zasledovala Pirquet-Hamburgerjeva šola. Ta pa ni bil nič drugega kot radikalna, a kljub vsemu racionalna profilaksa: »Dokler se ne bomo spoprijaznili s to

790 Prav tam, str. 69, 70.

791 V letu 1911 je na Dunaju od vseh smrtnih primerov skoraj polovica odpadla na žrtve tuberkuloze (razmerje naj bi bilo 3,4 : 3,77). – Luschitzky, K vprašanju tuberkuloze, str. 5. Breclj ocenjuje, da je na Dunaju za tuberkulozo na leto umrlo okoli 10.000 oseb, kar je pomenilo tretjino vseh smrtnih primerov (Breclj, *Jetiki – boji*, str. 33). Podatki iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana za leto 1916 (zgolj za to leto so ohranjeni podatki za vseh 53 tednov) izkazujejo, da je na Dunaju za tuberkulozo umrlo 9.838 od skupaj 22.727 umrlih oseb. – SI_ZAL_LJU/0489, Reg. I., š. 1871, f. 170, ovoj XI-233/II, št. 308–360, 1–53, *Wochenausweis über Geburten und Sterbefälle 1916*.

konsekvenco moderne higiene in jo skušali vsepovsod uvesti, bo naš boj rezultiral le prazen fiasko.« Bistvo antituberkuloznega gibanja naj bi postala oskrbovališča (»dispansaires«), ki bi jih po ameriškem in skandinavskem zgledu sistematično ustanavljali po vseh večjih mestih. Zaposlovati bi morala dobro usposobljene zdravnike in strežnice, razpolagati pa predvsem z diagnostičnimi sredstvi, saj bi imela vlogo odločevalca, ali bolnika zdraviti ambulantno ali ga izolirati v bolnišnico oziroma zdravilišče. Glede na to, da do leta 1919 oblastem ni uspelo postaviti niti temeljnega kamna tuberkuloznega paviljona v deželni bolnišnici, o katerem so pogovori tekli že leta, obljuba vlade, da bo za boj proti tuberkulozi čim prej izdelala podroben načrt in vanj vpletla dobrodelna društva in prostovoljce, nekako ni bila prepričljiva.⁷⁹²

⁷⁹² Luschnitzky, K vprašanju tuberkuloze, str. 5.

Na Štajerskem, ki je tako kot Koroška beležila manj obolelih za tuberkulozo kot Kranjska, je leta 1913 za to boleznijo umrlo 3.617 ljudi, leta 1916 pa že 5.094. – Prav tam.

ČRNE KOZE, PEGASTI TIFUS, KOLERA, GRIŽA IN DRUGI »SPREMLJEVALCI V VOJNI IN LAKOTI«

Črne kozе, poimenovane tudi osepnice ali variola (vera), ki so veljale za eno najhujših infekcijskih bolezní, so se v Ljubljani pred prvo svetovno vojno zadnjič pojavile leta 1893 (zboleli sta dve osebi, ena je umrla).⁷⁹³ V začetku vojne je bil strah pred izbruhom te bolezni zelo velik, zato je že avgusta in septembra 1914 ter nato aprila 1915 ljubljanski mestni magistrat svaril pred nevarnostjo črnih koz in skupaj z ministrstvom za notranje zadeve vabil k brezplačnemu cepljenju vse, ki še niso bili cepljeni ali je od zadnjega cepljenja preteklo šest ali več let.⁷⁹⁴ Cepilo se je precej Ljubljančanov, od aprila do maja 1915 se je na primer zgolj pri dr. Petru Košenini v ambulantí na Turjaškem trgu cepilo 2.609 oseb.⁷⁹⁵ Kljub vsemu so se novembra leta 1915 v Ljubljani pojavile črne kozе. Zbolela je petletna deklica, izvor bolezni je ostal nepojasnjen, vendar so celo družino nemudoma premestili v mestno izolirnico, kjer je v karanteni ostala petnajst dni. Oblasti so izvedle potrebne ukrepe za zaježitev te nevarne bolezni; razkužili so stanovanje družine obolele deklice, njihovi

⁷⁹³ Govekar in Zarnik, ur., *Ljubljana po potresu*, str. 102.

⁷⁹⁴ SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 225, 1914, št. 24244. MNZS, ZRP, Razglas (10. 9. 1914). MNZS, ZRP, Razglas (6. 4. 1915).

⁷⁹⁵ SI_ZAL_LJU/0489, š. 1857, f. 1693, št. 247 in 274.

sosedje pa so morali inkubacijsko dobo preživeti pod strogim zdravniškim nadzorom.⁷⁹⁶ Kasneje je za kozami zbolela tudi deklina mama, ki je okužila enajstletnega sina.⁷⁹⁷

Konec novembra 1915 je neka Ljubljanka dobila visoko vročino, imela je hud glavobol in bolečine v križu, izpuščaji so se pokazali kasneje, tudi njena diagnoza je bila črne koze. Prepeljali so jo v t. i. mobilno epidemično bolnišnico, kjer so jo izolirali in ustrezno zdravili, seveda so poskrbeli tudi za razkužitev njenega bivališča.⁷⁹⁸

Iz poročil ministrstva za notranje zadeve je razvidno, da se je sredi decembra 1915 v ljubljanski »epidemični bolnišnici« za variolo vero zdravilo že več obolelih oseb,⁷⁹⁹ podatki o obolelih in umrlih pa sežejo vse do leta 1920. Tega leta se je, kljub možnosti brezplačnega cepljenja,⁸⁰⁰ število obolelih precej povečalo, kapacitete javne bolnišnice so bile povsem zasedene, »tako da v kratkem ne bo več mogoče sprejemati novih slučajev osepnic v bolnico. Ker pa ni izključeno, da se koze še bolj razširijo v Ljubljani je pa na vsak način potrebno, da že sedaj poskrbi mestni magistrat prostore za zasilno bolnico.«⁸⁰¹

*

V začetku marca 1915 so vojaki s fronte v Ljubljano prinesli pegasti tifus, vročinsko bolezen z značilnim izpuščajem, poimenovano tudi vojna kuga, pegavica ali pegasti/pegavi legar – bolezen, ki do takrat v naših krajih ni bila poznana,⁸⁰² čeprav je bila »stoletja najhujša človekova spremljevalka v vojni in lakoti«. ⁸⁰³ Ministrstvo za notranje zadeve je 5. februarja 1915 izdalo odlok

796 SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 33434.

797 SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 34652.

798 SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 33988.

799 SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 17861.

800 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, f. 1693, št. 246 in št. 308.

801 SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 483 in 3554. SI_ZAL_LJU/0708, š. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916. SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1857, f. 1693, št. 411, 17. 7. 1920.

802 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 514.

803 Likar, *Ulsoda nalezljivih bolezni*, str. 108.

oziroma ukrepe za zaježitev bolezni, ki jo s človeka na človeka prenaša uš. Pozivali so k čistoči, v prvi vrsti umivanju rok in dezinfekciji prostorov (prostore, v katerih so bivali bolniki, so od vrha do tal pomivali z lizolovo raztopino in formalinom, po potrebi so prostore zakadili z žveplom in jih prebelili),⁸⁰⁴ predvsem pa oblačil in perila.⁸⁰⁵ Svetovali so, naj ljudje obleke in perilo pogosto menjajo ter perejo z lugom ali jih izpostavijo visoki vročini, kar bi uničilo gnide in uši, v omarah pa naj bi nastavljali janež in naftalin. Priporočljivo je bilo, da so si ljudje kožo mazali z janeževim oljem, razredčenim alkoholom ipd. Zdravstveno osebje, ki je bilo v stiku z okuženimi s pegastim tifusom, naj bi nosilo zaščitno opremo, gumijaste škornje, rokavice, predpasnike in pokrivala.⁸⁰⁶

Mestni stavbni urad je po dogovoru med vojaško sanitetno oblastjo in ljubljansko mestno občino marca 1915 poleg t. i. infekcijskega paviljona postavil tri barake, namenjene osebam z infekcijskimi boleznimi, v prvi vrsti obolelim za pegastim tifusom.⁸⁰⁷ V novih stavbah je bilo prostora za 130 oseb, na zdravljenje so sprejemali vojake in civiliste. Za osebe, ki so bile v stiku z bolniki s hudimi nalezljivimi boleznimi, so že jeseni 1914 uredili izolacijske prostore v mestni hiši št. 18 v Streliški ulici, ki je lahko sprejela sedemnajst oseb. V hiši je bila nastanjena kuharica, poleg nje sta tam stanovala in delovala uslužbenca mestnega fizikata, ki sta skrbela za prevoz bolnih, razkuževanje prostorov in inventarja. »Izhod iz te hiše do preteka inkubacijske dobe dotične nalezljive bolezni ni dovoljen. Tudi te osebe nadzoruje vse mestni fizik.«⁸⁰⁸

Izolacija bolnikov in oseb, ki so bile z njimi v stiku, ter primerno zdravljenje⁸⁰⁹ sta nedvomno pripomogla, da se pegasti tifus ni razbohotil v vsej svoji krutosti (dokumenti namreč iz-

804 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 515.

805 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 492.

806 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 494–495.

807 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 497, 499.

808 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 515 (str. 3).

809 SI AS 185, t. e. 105, ovojo 136, št. 3116.

pričujejo, da bolezen ni ostala omejena zgolj na osebe, ki so v Ljubljano prišle iz tujine),⁸¹⁰ čeprav je terjal več smrtnih primerov.⁸¹¹

*

Močnega in velikega strahu je bila deležna tudi kolera. Ministrstvo za notranje zadeve je oktobra 1914 izdalo *Spomenico o koleri*, ki je bolezen takole vzela pod drobnogled: »Kolera je prenosna bolezen. Nastane pa tedaj, ako se prenese takoimenovani kolerov bacil iz ust v črevo. Na vsak način izvira okužba od človeka, ki jo izločuje s svojimi odpadki, zlasti s črevesnimi.« V spomenici so poudarili, da se bolezenska klica nahaja zgolj v izločkih, ne v izdihani sapi, kar je pomenilo, da je nevarnost neposrednega prenosa bolezni manjša kot pri številnih drugih kužnih boleznih. Osebam, ki so stregle bolnikom s kolero, so svetovali, naj se izogibajo njihovim izločkom, »(ne jejmo torej v bolnikovi sobi, niti ne pijmo in ne kadimo), oziroma, ako smo se onečedeli, naj sledi temeljito osnaženje in temeljita razkužba«. Ljudi so svarili tudi pred perilom in obleko obolelih, klice so bile prisotne tudi na posodi, živilih, v vodi in straniščih. Svetovali so: »Strahu pred kolero ni treba bežati, nego vsakdo naj vztraja v običajnih svojih razmerah.« Seveda se je bilo v teh razmerah treba držati predpisov za osebno varnost. Na prvem mestu so poudarjali telesno snažnost (umivanje rok), ljudje naj bi temeljito čistili stanovanja, še posebno kuhinje in stranišča, uporabljali čisto vodo (iz vodovoda ali prekuhano) itd. Spomenica je učila, da lahko od okužbe do izbruha bolezni pride v razponu od pol dneva do petih dni, najbolj vidna znaka bolezni sta bila driska (»primerja se vodi, v kateri se je izpiral riž«) in bruhanje. Oboleli so bili pogosto neznosno žejni in hripavi, poleg

810 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 548, 549.

Spomladi leta 1915 je pegavica ogrožala celo Evropo, na »vrhuncu epidemije je umrlo kar 70 % bolnikov, v manj kot šestih mesecih 150 tisoč ljudi«. – Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, str. 116.

811 SI_ZAL_LJU/0708, š. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916. SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 10953. SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 542.

izčrpanosti so čutili močne krče v mečah. Če je kdo zbolel za milejšo obliko kolere, se je ta izrazila z znaki navadnega črevesnega katarja – zdravnik je sum na kolero lahko dokazal le z bakteriološko preiskavo. Oboleli so morali v bolnišnico ali v osebno izolacijo, osebe, ki so prihajale iz krajev, »okuženih po koleri, [je bilo] treba na kraju, kamor so bile dospele, pet dni zdravstveno-policijsko nadzorovati, ne da bi se jim omejevali osebni stiki ali da bi se osebno nadlegovale. Ako je nevarnost okužbe velika /.../ se zaukaže opazovanje v izolaciji.«⁸¹²

Glede kolere se je spomladi leta 1915 na ljubljansko občino obrnilo okrajno glavarstvo, saj se je balo, da bo z začetkom toplejšega vremena izbruhnili tudi ta bolezen. Na magistrat so v vednost in ravnanje redno pošiljali sezname krajev, ki so bili »kolerokužni« in »koleroneokuženi.« Skladno z direktivo ministrstva za notranje zadeve, izdano 31. marca 1915, oziroma direktivo kranjske deželne vlade, izdano 7. aprila 1915, je bilo županstvo dolžno pripraviti vse potrebno, »tako da bo mogoče, ako potrebno, takoj proti razširjanju kolere, ali pa griže in legarja, uspešno postopati«. Opozorili so, da naj ne pozabijo na uničevanje mrčesa, ki je krivec številnih nalezljivih bolezni.⁸¹³

Iz arhivskega gradiva za leto 1916 je razvidno, da so morala županstva okrajnemu glavarstvu vsak teden poročati o morebitnih okuženih z nalezljivimi boleznimi,⁸¹⁴ kar je verjetno veljalo za vsa vojna leta.

Kljub strahu so v Ljubljani leta 1915 zabeležili »le« en smrtni primer kolere: konec decembra je zbolel moški, ki je naslednji dan umrl.⁸¹⁵ V letu 1916 v Ljubljani ni bilo obolelih in umrlih za kolero.⁸¹⁶

812 SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 225, 1914, Spomenica o koleri.

813 SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 226, 1915, št. 8284.

814 SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 226, 1916, št. 20529.

815 SI AS 185, t. e. 105, ovoj 136, št. 483.

816 SI_ZAL_LJU/0708, š. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916.

Septembra 1914 so v Ljubljani zabeležili več primerov griže pri vojaki, ki so se vrnil z bojišč. Deželna vlada je ljubljanskemu magistratu z ukazom, izdanim 23. septembra 1914, odredila, da je treba obolele vojake nadzorovati, pozornost pa se mora posvetiti tudi tistim, ki so bili z obolelimi v stiku.⁸¹⁷ Nekaj mesecev kasneje so na kolodvoru uvedli tudi zdravniško inšpekcijsko službo.⁸¹⁸ Kljub ukrepom je v Ljubljani za grižo umrlo več ljudi, leta 1916 na primer devet. Tega leta je v mestu ena oseba umrla tudi za trebušnim tifusom, vročinsko boleznijo, ki je v letih pred vojno veljala »kot nekako merilo za krajevne zdravstvene razmere«, po uvedbi vodovoda (mestni vodovod je bil odprt 29. junija 1890) pa je praktično presahnila.⁸¹⁹ V Ljubljani je bilo med vojno tudi več primerov davice in škrlatinke.⁸²⁰ Veliko se je govorilo o nevarni t. i. vojni vodenici (nabiranje tekočine v telesnem tkivu in/ali votlinah), ki se je zaradi preslabe prehranjenosti pojavljala po večjih krajih, zlasti pa med zahodnočeškimi industrijskim delavstvom. Bolezen je povzročila popolno oslabeledost, brez ustreznega zdravljenja je bila smrtna.⁸²¹ O živčnih boleznih in njihovih posledicah pa se je očitno govorilo oziroma pisalo precej manj, le za vzorec:

817 SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 225, 1914, št. 25379.

818 SI_ZAL_LJU/0489, š. 1857, f. 1693, št. 176.

819 Govekar in Zarnik, ur., *Ljubljana po potresu*, str. 103 in 114. SI_ZAL_LJU/0708, š. 3, ovoj 12, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani leta 1916.

820 Gl. npr. SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 514.

821 *Delavec*, 2. 3. 1918, str. 1, Vojna vodenica (oedem). Šimac, »Kjer smrt junaške brate povabi v svate«, na primeru umrlih vojakov v rezervni bolnišnici v Šentvidu nad Ljubljano poda ilustrativen odgovor na vprašanje, kateri so bili najpogostejši vzroki smrti.

Zgodovinski arhiv Ljubljana hrani *Beleške o prenosnih boleznih 1914–1928* za Ježico, ki izkazuje, da so v obdobju 1914–1920 v tej občini za vročinsko boleznijo zbolele štiri osebe, ena od njih je umrla; za tifusom je umrlo enajst oseb; za grižo so zbolele tri osebe, ena od njih je umrla, v dokumentu pa je pripisano, da sta za grižo umrla še dva otroka; za ošpicami je zbolelo 37 oseb, tri osebe so umrle; pri treh obolelih pa je v razdelku bolezen zabeleženo »sumljivo«. Leta 1919 je ena oseba zbolela za tifusom in leta 1920 dve osebi za grižo, ena od teh je umrla. – SI_ZAL_LJU/0007, š. 47, ovoj 736, *Beleške o prenosnih boleznih 1914–1928*. O (nalezljivih) boleznih v občini Moste gl. SI_ZAL_LJU/0010, š. 43, za občino Zgornja Šiška gl. SI_ZAL_LJU/0015, š. 39.

»Veliko je, kar prenese človek sedaj. V mirnih časih je zblaznel marsikdo, ko je dobil nenadoma vest, da mu je umrl kdo od svojcev, da mu je pokončal ogenj premoženje ali če je doživel grozen dogodek. Zdaj vidi človeško oko grozote, kakršnih še ni bilo, telo prenaša nezaslišane napore in pomanjkanje, duša in srce se krčita pod pritiskom žalosti, dvomov, spoznanja . . . Vendar zblazni v primeru gorja, ki nas tlači, le pičlo število – dasi je krvava igra, ki jo gledamo, taka, kakor da bi jo priredili sami zblazneli duhovi . . . Naš rod je posebno močnih živcev.«⁸²²

822 *Ilustrirani glasnik*, 20. 12. 1917, str. 128, Vojna in živci. Gl. tudi Watson, *Ring of Steel*, str. 359.

ŠPANSKA GRIPA: INFLUENCA, KI ŠE NIKOLI PREJ NI POVZROČILA TAKŠNE SMRTNOSTI

V zadnjem letu vojne, spomladi 1918, se je v vojaškem oporišču Camp Funston v Fort Rileyju (Kansas, Združene države Amerike) pojavila nenavadna oblika gripe. Ta v večini primerov sicer ni bila smrtonosna, vendar je žrtve terjala sekundarna bakterijska infekcija, najpogosteje zaradi vnetja pljuč, ki je napadlo oslabele bolnike. Smrt je nastopila hitro, po navadi v petih dneh od pojava simptomov (glavobol, bolečine v grlu in trganje po kosteh).⁸²³

Bolezen, ki so jo v Francijo prenesli ameriški vojaki, se je kmalu razširila po Evropi in svetu.⁸²⁴ Večina držav podatkov o okuženih in umrlih zaradi strateških in taktičnih razlogov ni delila z javnostjo, nevtralna Španija pa je aprila objavila, da je obolelih osem milijonov oseb – in tako je gripa dobila svoje ime. V t. i. drugem valu, jeseni 1918, je bila okužena petina prebivalstva po vsem svetu, vojakov in civilistov. Takrat smrtonosnejša oblika gripe ni zaobšla niti Ljubljane.⁸²⁵

Mednarodni urad »gojitve javnega zdravja« v Parizu je 10. julija 1919 na posamezne države naslovil anketo *Vprašanja, tika-
kajoc se razširjanja gripe /španska bolezen/ od 1918–1919.*

823 Milovan Delić, »Liječenje« španjolske gripe, str. 185.

824 Prav tam, str. 183.

Samo v Indiji je umrlo 17 milijonov oseb. – Kalčić, Španska gripa, str. 258.

825 Zupanič Slavec, Ivo Pirc, str. 57 in 58.

Urad, ki je prosil za povratno informacijo (statistiko s komentarjem), so zanimale vse podrobnosti, ki so se nanašale na to bolezen:

1. Razdelek A se je zanimal za epidemiološko sliko: kdaj in kje se je bolezen pojavila, kako je potekala, koliko je bilo obolelih, koliko jih je umrlo. Pri štetju je bilo treba upoštevati vse žrtve pljučne gripe, nujno je bilo specificirati, ali so bili umrli z dežele ali iz mest, kakšen je bil njihov socialni status, koliko so bili stari, katerega spola so bili itd.
2. Razdelek B je pod drobnogled vzel patologijo: ali je bolezen napadla zgornje dihalne organe; ali so bili že v prvi fazi bolezni prizadeti tudi spodnji organi dihal, posebno pljuča; ali in kako pogosto so bolniki trpeli zaradi vnetja pljuč, bronhitisa, motenj v krvnem obtoku, pljučnega edema itd. Zdravnike je anketa nagovarjala, naj sporočijo vse podrobnosti o poteku bolezni in ne pozabijo navesti starosti umrlih, opisati njihove konstitucije, pripisati bolezni, ki so jih napadle poleg ali zaradi gripe.
3. Razdelek C je bil etiološke narave, med drugim je naprošal, naj države predložijo »definitivne in provizorične« rezultate bakterioloških preiskav. Pristojni naj bi tudi sporočili, ali so našli razliko med nalezljivostjo navadne in pljučne gripe, razliko med gripo prvega in drugega vala itd. Anketirance so spraševali, ali je gripa eno osebo lahko napadla večkrat; ali je bila gripa, če je drugič napadla človeka, bolj mila; ali je človek, ki je gripo preživel, proti njej imun; koliko časa traja imunost; ali je za gripo obolelo manj oseb, ki so se zdravile z arsenikom, kininom ali salvarsanom.
4. Razdelek D je vseboval vprašanja, ki so se nanašala na protiepidemiološke ukrepe oziroma na njihov učinek, na primer: »Ali so zatvoritev javnih lokalov, desinfekcija in druge razmere upraviteljskega reda zadržali korak epidemije? Ali je zadrževanje prometa na mejah, po zemlji in po morju, bilo zares koristno? Ali je bila klausura absolutno

zavarovanje proti bolezni ali ne? /.../ Ali ste opazili dobre rezultate v rabitvi mask ali preventivnih zdravil?»⁸²⁶

Iz vprašalnika se jasno razbere, da sta bili leta 1918 dve »invaziji« te bolezni. Prva, »primitivna in v splošnem nenevarna / španska gripa/«, je trajala od pomladi do poletja 1918, zato so jo poimenovali »spomladansko-poletna«, druga, »sekondarna in hudobna /pljučna gripa/«, se je širila od julija do decembra 1918, zato so jo poimenovali »poletna-jesenska«, t. i. tretji val »se je opazil v nekaterih krajih v prvem četrletju 1919«, tudi na Kranjskem in v Ljubljani.⁸²⁷

V pandemiji, katere krivec niso bili zgolj sama vojna, pomanjkanje, lakota in podhranjenost, temveč tudi premiki okuženih oseb, neugodno vreme (visok odstotek vlage in nizke temperature), pomanjkanje zdravstvenega osebja in njegova slaba pripravljenost na epidemijo oziroma pandemijo,⁸²⁸ pomanjkanje zdravil itd.,⁸²⁹ je med leti 1918–1920 zbolelo 500 milijonov oseb,⁸³⁰ smrtnih žrtev pa je bilo 50–100 milijonov.⁸³¹ Najbolj so bili prizadeti mladi in robustni: »Na ljubljanskih ljudskih šolah je bila v prvih dneh oktobra bolna skoraj tretjina vseh šolarjev«,⁸³² kar je mogoče pojasniti z dejstvom, da so bile starejše osebe

826 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, f. 1693, št. 693, 694, *Vprašanja, tikajoč se razširjanja gripe / španska bolezen/ od 1918–1919* (Pariz, 10. 7. 1919). O obolelih, umrlih in zdravljenju španske gripe v puljski bolnišnici gl. Milovan Delić, »Liječenje« španjolske gripe.

827 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, f. 1693, št. 693, 694, *Vprašanja, tikajoč se razširjanja gripe / španska bolezen/ od 1918–1919* (Pariz, 10. 7. 1919).

Likar piše, da je bil tretji val najhujši: »Pri nas je bil poleti [1918] blag val, hujši pa se je začel novembra. Sledil je kratek presledek, spomladi 1919 pa smo dobili še hujši val.« – Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, str. 126.

828 Epidemija – povečano število obolelih na določenem območju v določenem času; pandemija – povečano število obolelih v določenem času v več deželah. – Zupanič Slavec, *Epidemije na Slovenskem*, str. 201.

829 Kalčič, *Španska gripa*, str. 258.

830 Keber, *Epidemija v šolskih klopek*, str. 67. O španski gripi v Istri gl. Doblanović Šuran, Braič, Flego, Salihović in Zuprič, *Kretanje i uzroci smrtnosti*, str. 76–78.

831 Keber, *Epidemija v šolskih klopek*, str. 67. Gerwarth, *The Vanquished*, str. 48. Gl. tudi Rollet, *The "other war"* II, str. 480–486. Milovan Delić, »Liječenje« španjolske gripe, str. 183, predvsem op. 1. Gl. tudi Svoljšak, *Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub*, str. 236 in 237, ki navaja konkretnejše podatke. Likar piše, da je med pandemijo španske gripe umrlo 20–25 milijonov ljudi. – Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, str. 127.

832 Keber, *Epidemija v šolskih klopek*, str. 74.

prekužene iz epidemij t. i. ruske gripe, ki je razsajala v letih 1889 in 1890.⁸³³ V avstro-ogrski monarhiji je po ocenah umrlo okoli 250.000 oseb,⁸³⁴ v Kraljevini SHS več kot 60.000.⁸³⁵ V Ljubljani je umrlo 1.410 oseb⁸³⁶ (ta podatek ne vključuje smrtnih žrtev med vojaki, njihovo število za zdaj ostaja neznano)⁸³⁷ oziroma 403 Ljubljančani,⁸³⁸ čeprav je ljubljanski mestni magistrat »v interesu javnega zdravstva zaukazal natančno preiskavo vseh s front se vračajočih vojakov in ženskih vojaških pomožnih uslužbenk«. ⁸³⁹

Prve notice o španski bolezni so bile v slovenskem časopisu objavljene maja 1918, v *Straži* so zapisali zgolj: »Na Španskem divja neznana kuga. Dosedaj je obolelo v Madridu 80.000 ljudi v Barceloni pa 30.000.«⁸⁴⁰ V Ljubljani so v Deželni bolnici prvo pacientko zaradi španske gripe sprejeli 16. avgusta 1918, septembra pa so nastopile kritične razmere.⁸⁴¹ V drugem, jesenskem valu, ki je vrhunec dosegel oktobra 1918, so prebivalci slovenskih dežel množično zbolevali in, kot večina ostalih okuženih, umirali, pri čemer je obolevanje šolarjev in šolnikov v »Ljubljani in v širšem osrednjeslovenskem prostoru eno od redkih dogajanj v zvezi z epidemijo, ki je do določene mere dokumentirano in ki neposredno kaže na veliko razširjenost influence«. Edini (za zdaj) dokumentirani ukrep v boju proti epidemiji na Kranjskem je bilo nekajtedensko zaprtje ljubljanskih in nato še nekaterih dolenjskih šol.⁸⁴²

833 Zupanič Slavec, Ivo Pirc, str. 58.

834 Schmied-Kowarzik, War Losses. Stergar, Vojna, lakota, ujetništvo, str. 82.

835 Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, str. 126.

836 Zupanič Slavec, Ivo Pirc, str. 58.

837 Šimac, »Kjer smrt junaške brate povabi v svate«.

838 Keber, Epidemija v šolskih klopeh, str. 68. Podatek, pridobljen iz mrliških knjig ljubljanskih župnij (od septembra 1918 do februarja 1919 naj bi zaradi gripe umrlo 275 Ljubljančanov in zaradi pljučnice 128), navaja po Kalčič, Španska gripa.

839 Štepec, Utrip vsakdanjega življenja, str. 386.

840 *Straža*, 31. 5. 1918, str. 4, Kuga v Španiji.

841 Kalčič, Španska gripa, str. 259.

842 Keber, Epidemija v šolskih klopeh, str. 67. O tem, kdaj so nadaljevali pouk, v: *Učiteljski tovariš*, 18. 10. 1918, str. 5, Kranjske vesti; 4. 11. 1918, str. 3, Kronika. V blagor mladine; 15. 11. 1918, str. 4, Iz Jugoslavije. Slovenska trgovska šola v Ljubljani in Šolski pouk v Ljubljani.

V medvojnem časopisju so prispevki o španski gripi relativno redki in skromni, nič več besed ni izgubljalo niti po končani vojni, zato članek, notico, ki oriše stanje jeseni 1918 na Dunaju, navajam v celoti:

»Vsled epidemične influence so odpovedane konjske dirke, koncerti in druge prireditve. Gledališča in varieteti ostanejo še dalje zaprti. Od 1. septembra do 19. oktobra je umrlo na Dunaju na epidemični influenci 3945 ljudi, in sicer v večini v starosti od 20. do 30. leta. Med temi je 75 odstotkov žensk in le 25 odstotkov moških. Influenca se je prenesla iz Italije v Avstrijo. Naši vojaki so jo našli v italijanskih strelnih jarkih, oni, ki so prihajali na dopust, so jo prinesli v domovino. Sodi se, da je obbolelo sedaj v Avstriji na tej bolezni 150.000 ljudi.«⁸⁴³

Tretji val španske gripe je leta 1919 med Slovenci terjal še 649 in leta 1920 761 smrtnih žrtev.

Glede na tuberkulozo, ki je ogrožala predvsem socialno šibkejšo sloje, je bila španska gripa bolj egalitarna,⁸⁴⁴ čeprav bolj prizanesljiva do moških kot do žensk (v posebni nevarnosti so bile nosečnice, mnogo obolelih je namreč splavilo).

Pandemija je zaradi nenadnosti in visoke smrtnosti zbegala oblasti in civiliste. Bolne matere niso mogle skrbeti za zdrave in bolne člane družine, zdravniško osebje je bilo preobremenjeno, bolezen je do skrajnosti ohromila celo nekatere javne službe (med drugim londonsko policijo in gasilce).

V Berlinu so se oblasti proti pandemiji borile predvsem na ravni preventive, nasveti so se nanašali na osnovno higieno (umivanje rok, grgranje), priporočeno je bilo izogibanje množicam. Tudi v Londonu so bile intervencije vezane na izdajanje raznih priporočil (kako prezračevati kinodvorane ipd.), pri čemer je treba poudariti, da so bile lokalne oblasti bolj organizirane in bolj aktivne: uvedle so domačo nego, odpirale so lokale, kjer so stregli juho tistim, ki si toplega obroka drugače niso mogli

843 *Slovenec*, 30. 10. 1918, str. 3, Dnevne novice. Epidemična influenza na Dunaju.

844 Več Milovan Delić, »Liječenje« španjolske gripe, poglavje Socijalna komponenta bolničkog mortaliteta.

zagotoviti, skrbele so za postavljanje začasnih, nadomestnih klinik. V Parizu so se bolezni lotili bolj sistematično. Priporočali in prakticirali so dezinfekcijo in izolacijo, uvedli so prepoved zbiranja itd. Zdravnikom sta na pomoč priskočili policija in vojska. Léon Bernard, ki je leta 1929 komentiral ukrepe, uvedene med pandemijo, je zaključil, da bi bili ti uspešnejši, če bi vključevali nošenje mask v javnosti.⁸⁴⁵

⁸⁴⁵ Rollet, *The »other war«* II, str. 480–485.

ZDRAVSTVENO STANJE PO KONČANI PRVI SVETOVNI VOJNI

Po končani prvi svetovni vojni, ko sta še nekaj let vladali visoka umrljivost (zlasti leta 1920) in nizka rodnost, je Slovenija izkazovala žalostno zdravstveno stanje. Ministrstvo narodnega zdravja je poleti 1919 poročalo,

»da je zdravje v narodu jako pokvarjeno, da je pegavec zapustil neizbrisne sledove v narodu /.../, da je tuberkuloza šele sedaj zadobila moč in neusmiljeno besni med osirotelim, onemoglim in izgladnelim ljudstvom; da nam spolne bolezni prete s svojo ogromno infekcijo, da iste zatro potomstvo; in da jim alkoholizem v ogromni meri pri tem pomaga, z jedno besedo, da je zdravstveno stanje našega naroda dovedeno v veliko vprašanje.«⁸⁴⁶

Podobnega mnenja je bil tudi dr. Breclj, ki je v zborniku *Slovenci v desetletju 1918–1928* zapisal: »Radi lakote in vojne izčrpanosti se je strahotno razpasla jetika med narodom, španska hripa je takrat kot vojna kuga kar kupoma kosila mlade in čvrste ljudi; z bojišč in taborišč so prinašali domov druge kuge, koze in pegavico. Zavladal je strah, da se malarija in venerične bolezni razširijo in trajno ugnezdiijo med nami.«⁸⁴⁷

Prvi ukrep Narodne vlade SHS v Ljubljani (poverjenišтво za notranje zadeve, zdravstvo, socialno skrb in vojaštvo) je bil

846 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, f. 1693, št. 598 (14. 7. 1919).

847 Breclj, *Zgodbe našega zdravstva*, str. 437.

ukaz županstvom, da je treba ob povratku vojakov s fronte podrobno pregledati vsakega posameznika, saj se nalezljive bolezni lahko razširijo.⁸⁴⁸ Minister Uroš Krulj⁸⁴⁹ pa se je poleti 1919 obrnil na pokrajinske vlade oziroma njihove zdravstvene odseke ter okrožne fizikate in prosil, naj širijo »med narod popularno-higijenske liste /.../; neuki svet je treba privedi na principe za čuvanje zdravja in mu iztrebiti predsodke in prazneverje, a vsem in vsakemu razložiti sovražnika, koji se v obliki raznih bolezni skrivaj približava hiši in njenim stanovalcem«. Pozval je vse zdravnike, naj ukrepajo na polju preventive in »da ob vsaki priliki v dotiku z narodom drže poučna predavanja iz vseh panog naukov o zdravstvu, a zlasti o tuberkulozi, veneričnih boleznih in alkoholizmu, kot o boleznih, ki se v tem kraju v večji meri pojavljajo«.⁸⁵⁰

*

Leta 1919 se je v okolici Ljubljane pojavila bolezen, podobna tifusu. Šlo je za paratifus, ki je bil zelo nalezljiv, zato so Ljubljančanom svetovali, da morajo piti zgolj vodo iz vodovoda ali prekuhano vodo, nikakor pa niso smeli biti v stiku z okužen-
ci.⁸⁵¹

V povojnih letih je med nalezljivimi boleznimi vse do leta 1924 prevladovala griža, leta 1921 je na primer terjala 2.603 življenja.⁸⁵² Konec avgusta 1919 se je na ljubljanski magistrat obrnilo okrajno glavarstvo in ga posvarilo pred to boleznijo, ki se je spet pojavila po nekaterih občinah ter vzela več življenj. V poduk in ravnanje je sporočilo: »Krvava griža je kužna bolezen, ki se jo dobi po dotiku bolnikov, kateri so za grižo bolni, ali pa po zaužitju okužene vode.« Bolezen se je začela z vročino, bolečinami v črevesju in drisko, ki je bila iz dneva v dan hujša. Glavarstvo je svetovalo, da se bolnik čim prej pošlje v bolnišnico, kjer

848 SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 226, 1918, št. 36516.

849 Uroš Krulj, * 1875; † 1961, srbski zdravnik in politik. – *Uroš Krulj* – *Wikipedija*.

850 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, f. 1693, št. 598 (14. 7. 1919).

851 SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 226, 1919, št. 8489.

852 I. Pirc, Razvoj in delo higienske organizacije, str. 506.

bo bolje oskrbovan, njegovi sostanovalci pa bodo imeli manjšo možnost za okužbo. Če bolnika ne bi bilo mogoče hospitalizirati, je bilo županstvo dolžno na njegovo bivališče pribiti listek: »Griža, vstop prepovedan. Županstvo.«⁸⁵³ Da je griža razsajala tudi v letu 1920, izkazujeta podatek o 2.041 smrtnih žrtvah⁸⁵⁴ in v tem letu tiskani dokument *Čuvajte se griže!* Tudi ta je svaril pred to »močno kužno nalezljivo boleznijo« in strnil, naj ljudje pijejo vodo iz vodnjakov in se izogibajo stikom z bolniki. Dodal je: »Tudi kopanje v okuženih potokih je nevarno, ker se lahko pri tem griža zavžije. Razume se, da je takisto opasno kropiti mrliča za grižo i. t. d.« Bolniku, ki ni bil hospitaliziran, naj bi stregla le ena oseba. Ta bi med drugim morala vso pozornost nameniti odstranjevanju bolnikovega blata. Najboljša se je zdela možnost, da se zakopava v naravi, v ta namen izkopanih jamah, v katere je bilo treba redno dosipati živo apno. Osebe, ki so živele pod isto streho z okuženim, čeprav z njim niso bile v stiku, so si morale redno umivati roke z razkužili, ki jim jih je bilo dolžno dostaviti županstvo (lizol in/ali sublimatove kroglice). Navodilo, kako skrbeti za bolnika z grižo, se je glasilo: »Greje naj se mu treh z vročimi volnenimi rutami, zavživati naj se mu da vroče čaje /.../, goveja ali kurja juha, brez dišav pripravljena in brez masti, v kateri juhi se je kuhal ješprenj ali riž in nato precedil. Tudi črno vino je priporočljivo. Vsa druga jedila škodujejo.«⁸⁵⁵

Da so zdravje in življenje ljudi ogrožale tudi druge bolezni, izkaže dokument, s katerim se je decembra leta 1919 Narodna vlada SHS v Ljubljani obrnila na vse občine, tudi na ljubljanski mestni urad, »s strogim naročilom«, da mora ta v primeru nalezljivih bolezni, še posebej pegastega legarja, koz in kolere, nemudoma ukrepati, da se bolezni ne bi širile: »Vsak slučaj imenovane bolezni je treba poleg tedenskih poročil še posebej nemudoma semkaj naznaniti in o tem kar se je ukrenilo kratko poročati.«⁸⁵⁶

853 SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 226, 1919, št. 10488.

854 I. Pirc, Razvoj in delo higienske organizacije, str. 506.

855 SI_ZAL_LJU/0014, š. 43, ovoj 226, 1920, Čuvajte se griže!

856 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, f. 1693, št. 661 (11. 12. 1919).

Mestni fizikat je pri vsakem primeru nalezljivih bolezni nastopil strogo po veljavnih predpisih; zahteval in nadzoroval je izolacijo bolnika »ter pri najopasnejših boleznih (n. pr. škrlatica, davica, tifus) oddajo bolnika v bolnico. Za takojšnjo prepeljavo nalezljivo bolnih z posebnim infekcijskim vozom ter za takojšnjo razkužbo bolniške sobe uvedena je stalna služba v Mestnem domu.«⁸⁵⁷

Nekaj več besed namenjam pegavici, ki je bila Slovencem do prve svetovne vojne znana le po imenu. Kako so se z njo spopadali med vojno, smo že spoznali, poglejmo, kako je bilo v letu 1919. Marca 1919, ko je Evropi grozila pandemija pegastega legarja, je oddelek za zdravstvo po ukazu ministrstva narodnega zdravja na ustrezne naslove poslal brošuro z navodili, kako se varovati pred to boleznijo.⁸⁵⁸ Dr. Mirko Černič je v knjižici *Pegavica* (*Typhus exanthematicus*) o bolezni, ki jo povzroča bakterija, prenaša pa bela uš, zapisal:

»staro in mlado, moško in žensko, čvrsto in slabotno je enako ogroženo. Enkrat prestana bolezen prinese za celo življenje imunost, vendar kakor vsako tako tudi to pravilo ni brez izjeme. /.../ Inkubacija znaša 4–14 dni, povprečno se računa na devet dni. Bolezen pride naenkrat, sredi zdravja in dela: navadno mrzlica, potem vročina 39–41°, nedefinirane bolečine po vsem životu, ki spravijo bolnika v posteljo, slabosti in glavobolje ter izredna utrujenost tvorijo uverturo. Za njimi pride apatičnost, spanca ni, mesto njega furibundni dilirij, da v hujših slučajih bolnik uide iz postelje in divja naokoli ter sili skozi okno (bolnika nikdar – tudi po noči – ne pustite brez nadzorstva!).«⁸⁵⁹

Od izbruha bolezni do takrat, ko so se pri bolniku razvile pege, »ki imajo velikost prosenega ali lečnega zrnca, kažejo

857 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1715, št. 2749, Uradno zdravstveno poročilo za leto 1923, str. 3. O strahu pred pomanjkanjem zdravil gl. SI AS 58, š. 3, ovoj 58/3/2/, Spisi gospodarskega odseka, ovoj 58/3/2/1, Spisi o nalogah gospodarskega odseka. Dokument Gospodarskega odseka Narodnega sveta, 22. 10. 1918.

858 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 583.

859 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 586, *Pegavica* (*Typhus exanthematicus*). Oporozilo zdravnikom, sestavljen po Jochmann-u in lastnih izkušnjah dr. Mirko Černič. Ljubljana: Zdravstveni oddelek deželne vlade, 1919, str. 4.

bledordečkasto barvo in se ne dvigajo nad nivo kože«, je minilo več nepopisno težkih dni. Dr. Černič je v priročniku obdelal vse faze bolezni, ki je po navadi trajala štirinajst dni, podrobno se je lotil tudi postopkov razuševanja: od dezinfekcije oblačil do britja in kopanja bolnikov ter razkuževanja domovanj hospitaliziranih oseb. V zaključnem delu ekspertize se seznanimo s terapijo in avtorjevim prepričanjem, »da spada pegavični bolnik na vsak način v bolnico. To pravilo ne sme poznati izjeme! Bolnik se naloži na voz z lojtrnicami, ki se postelje s slamo, steljo ali krmo ter se spravi v bolnico. /.../ Če bi katera naših bolnic ne imela razuševalnice, jo mora hitro postaviti, ker s pegavico je treba odslej naprej računati, ko smo z Balkanom v živahnejši zvezi.«⁸⁶⁰

Deželna vlada je sklenila, da bo, če bo treba, kot dodatno infekcijsko bolnišnico uredila šolo na Prulah. Mestni magistrat je prosila, naj spremlja zdravstveno situacijo in po potrebi nemudoma ukrepa.⁸⁶¹ Deželna vlada za Slovenijo je mestnemu magistratu naročila, naj vodi tudi evidenco oseb, ki so prebolele pegavico. Če bi prišlo do epidemije, bi jih namreč lahko mobilizirali kot »desinfektično kolono«, ki bi hodila od hiše do hiše, detektirala obolele in pomagala pri postopkih razuševanja.⁸⁶²

O tuberkulozi po končani vojni je Breclj leta 1928 zapisal – »z nezmanjšano krutostjo pa nas kosi tuberkuloza /.../, ki je najvernejša slika naše zdravstvene bede«, vsako leto je namreč za to boleznijo umrlo več kot 2.000 oseb,⁸⁶³ v Ljubljani leta 1920 249, leta 1921 241, leta 1922 253 in 1923 238 oseb, od teh 145 Ljubljančanov. V uradnem zdravstvenem poročilu za leto 1923 je Mavricij Rus zapisal, da je vzrok »iskati predvsem v slabih nehigijenskih stanovanjih, v splošni draginji, ki ovira zdravo zadostno prehrano.«⁸⁶⁴ Breclj pa je pripomnil, »da te številke ne pomenjajo več kakor komaj polovico vseh žrtev tuberkuloze,

860 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 586, *Pegavica (Typhus exanthematicus)*. Oporočilo zdravnikom, sestavil po Jochmann-u in lastnih izkušnjah dr. Mirko Černič. Ljubljana: Zdravstveni oddelek deželne vlade, 1919, str. 10.

861 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 589.

862 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1858, a. e. 1693, št. 590.

863 Breclj, Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva, str. 446.

864 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1715, št. 2749, Uradno zdravstveno poročilo za leto 1923, str. 2.

ker naši priprosti mrliški ogledniki zaznamujejo le obče znane, dolgotrajne primere pljučne jetike, ne pa naglih oblik, ki so posebno pri mlajših pogostni in nastopajo v podobi kratkotrajnih smrtnih obolenj«. ⁸⁶⁵

*

Danes vemo, da je prva svetovna vojna za seboj pustila velike človeške izgube; če izvezemo smrtne žrtve španske gripe, je bilo vojaških žrtev po ocenah okoli deset milijonov (pet in pol milijonov na strani antantnih sil in štirje milijoni na strani centralnih sil), civilnih pa več kot šest milijonov. Večino zadnjih so povzročile množične deportacije, lakota in bolezni. ⁸⁶⁶

V nadaljevanju predstavljam nekaj grobih ocen glede smrtnosti. V Nemčiji je bila po dostopnih podatkih v obdobju prve svetovne vojne smrtnost žensk za 50 odstotkov višja kot v obdobju pred vojno. V Italiji naj bi med vojno umrlo prav toliko civilistov kot italijanskih vojakov. ⁸⁶⁷ V dvojni monarhiji je po dosedanjih ocenah umrlo okrog dva milijona oseb – 1.500.000 vojakov in 465.000 civilistov kot posrednih žrtev (posledice (nalezljivih) bolezni, pomanjkanja ali lakote), od teh v Avstriji približno 351.000. ⁸⁶⁸

Avstrijski zdravniki so v začetku leta 1919 potrdili, da je bila na Dunaju neposreden vzrok za sedem do enajst odstotkov smrtnih žrtev lakota, ki pa je botrovala pri smrti tisočih in tisočih. ⁸⁶⁹ Tudi za Ljubljano, ki je tako kot Dunaj beležila porast smrtnosti, konkretnije ocene o tem, koliko ljudi je umrlo neposredno ali posredno zaradi lakote, za zdaj ni mogoče podati. Zaradi fluktuacije prebivalstva in pomanjkljivih ali neohranjenih statistik je podatke namreč le težko precizneje interpretirati. ⁸⁷⁰

865 Breclj, Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva, str. 446.

866 Kershaw, *To Hell and Back*, str. 91. Gl. tudi Gerwarth, *The Vanquished*, str. 7, 8. Več o problematiki civilnih žrtev vojne Svoljšak, Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub.

867 Svoljšak, Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske, str. 142.

868 Schmied-Kowarzik, War Losses.

869 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 41. Gl. tudi Watson, *Ring of Steel*, str. 341.

870 Gl. tudi Svoljšak, Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske, str. 142. Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 42.

**»ODNOSI
POSTAJAJO VEDNO
BOLJ ZAPLETENI«⁸⁷¹**

871 NGD0596-0007 ([s. l.], 28. 9. 1916).

»OH, TA VOJNA, TA NESREČNA, STRAŠNA VOJNA!«⁸⁷²

Zbrano gradivo, osredinjeno na preskrbo Ljubljančanov med prvo svetovno vojno, odstira elemente obnašanja in medčloveških odnosov, ki so jih zaznamovale izredne razmere, dražinja, pomanjkanje, lakota. Del teh elementov zgovorno opiše *Ilustrirani glasnik*:

»Sedaj smo ljudje skoro kakor zverina. /.../ Kdor je pogumen, vztrajen, kdor se ne sramuje in ni vesten in ima poln žep in polne roke, tak iztakne najbolj skrite vasi in privleče z dolgih utrudljivih in napornih roparskih poti svoj plen – ves čas v strahu, da mu ga ne odvzamejo, kadar bo mislil, da ga ima že na varnem. Ta večni boj z zaprekami, ki jih nismo poznali poprej, težave, ki nam jih nudi vsak dan, žalitve, ki jih moramo požirati, to nas naredi podobne zverini, pračloveku, ki je živel od lova, med nevarnostmi. Tu nas sune redar, vesel svoje oblasti, tam nas zafrkne mlada prodajalka, tu zareži na nas uradnik kakor pes, tam nas prezira branjevka, mesar. Ko stopimo v prodajalno, stisnemo rame, sklonemo glavo in lovimo z očmi pogled mogočnikov, ki nam dele milosti za drag denar in lepo besedo. In to nas izmuči, to nam izrablja živce in nam suši mozeg.«⁸⁷³

872 NGD0596-0007 ([s. l.], 28. 9. 1916).

873 *Ilustrirani glasnik*, 4. 7. 1918, str. 351, Zakaj hujšamo.

Gradivo razkriva, da je dejstvo – »postava želodca je močnejša kot vse druge postave«⁸⁷⁴ – zaznamovalo vsakodnevno interakcijo v mestu, med mestom in podeželjem, med Ljubljano in Dunajem. Lakota je iz ljudi potegnila najslabše, spodbudila je razdražljivost, nestrpnost, paranojo, zavist.⁸⁷⁵ Izginjala je empatija do sočloveka, razblinjalo se je zaupanje, rojevali so se nasprotovanja in spori. Kodeks obnašanja, družbene vrednote in socialne norme predvojnega obdobja so v mnogih primerih postali zgodba včerajšnjega dne: »Oh, ta vojna, ta nesrečna, strašna vojna! Odnosi postajajo vedno bolj zapleteni /.../, vrednote so vedno bolj nepredvidljive in izginjajo.«⁸⁷⁶

874 Ogrin, Nekaj misli o vojnem gospodarstvu.

875 Watson, *Ring of Steel*, str. 363.

876 NGD0596-0007 ([s. l.], 28. 9. 1916).

ISKANJE KRIVCA: »OGRI SKUŠAJO PO STARI NAVADI OBOGATETI NA STROŠKE AVSTRIJE«⁸⁷⁷

Zaradi pomanjkanja osnovnih življenjskih potrebščin, predvsem moke in kruha, se je med ljudmi začelo prebujati vse večje nezadovoljstvo. Ker je bil gospodarski položaj iz meseca v mesec slabši pa tudi napovedi niso bile nič kaj obetavne, so Ljubljancani začeli iskati krivce za svojo mizერიjo. Našli so jih v mestni aprovizaciji, občini in županu. Dr. Ivan Tavčar je branil dobro ime vseh treh, zatrjeval je, da za prehrano Ljubljančanov, še posebej manj premožnih slojev, storijo vse, kar je v njihovih močeh. Rad je poudaril, upravičeno, da je ta naloga (pre) težko breme za ljubljanski magistrat in da bi morali pri oskrbi v večji meri sodelovati dežela in država. Pri takšnih namigih, željah in zahtevah se je dežela izgovarjala na državo, Dunaj pa je nemočno zatrjeval, da je vsega kriva Ogrska, ki vodi »proti nam najhujšo gospodarsko vojno in vsi so enega prepričanja, da nobena, niti najbolj neprijazna neutralna vlada ne postopa proti nam tako neprijazno kakor Ogrska«. ⁸⁷⁸ Pritožb in jeze čez antanto in gospodarsko blokado je v gradivu veliko, na primer: »Huda so sredstva, ki jih uporabljajo naši nasprotniki, da nas

⁸⁷⁷ *Domoljub*, 27. 12. 1917, str. 618, Gospodarske stvari. Gospodarski in tržni pregled.

⁸⁷⁸ SI_ZAL_LJU/0488, š. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 18. 12. 1917.

zadušijo, najhujša je pač blokada, ločitev od ostalega sveta»,⁸⁷⁹ a jih je še več, na neki način dosti bolj osebnih, čez Madžare, ki »skušajo po stari navadi obogateti na stroške Avstrije«.⁸⁸⁰ Pridušanje mnogih je v *Slovincu* ubesedil Fran Ogrin: »Avstrija in Ogrska tvorita takorekoč eno državo in se borita za iste cilje. Zakaj bi pri nas jedli črn kruh, ko peko v Zagrebu in v Budimpešti žemlje, kifeljce in kolače, zakaj bi jedli pri nas brez zabele in spoštovali pet do sedem brezmesnih dni, ko na Ogrskem plavajo v masti in imajo obilo mesa.«⁸⁸¹ Dejanski položaj v preskrbi in očitna ter odkrita razdraženost prebivalcev avstrijskega do ogrskega dela monarhije kažeta, da je bila Avstro-Ogrska, ko je šlo za hrano, v vojni sama s sabo ...⁸⁸²

V virih kot krivec za pomanjkanje osnovnih živil – še posebej po sklenitvi brest-litovskega miru marca 1918 –, nastopa tudi Nemčija, ki ji je iz Ukrajine uspelo pridobiti veliko več zalog hrane kot monarhiji. Verjetno pod vtisom tega neenakopravnega razmerja je *Grazer Volksblatt* 15. maja 1918 v članku *Die Brotbittfahrten nach Budapest und Berlin* (*Slovenski gospodar* je naslov prevedel Kako se vozijo v Budimpešto in v Berlin prosi za kruh) od severne sosedice zahteval, naj ravna odgovorno in Avstriji ponudi vsaj »prehranjevalno pomoč«. V članku, ki ga je *Slovenski gospodar* označil za »odkritosrčno pisanje o vzrokih prehranjevalne mizerije v Avstriji«, pa je njegov avtor načel tudi stare zamere in Nemčiji očital:

»List piše, da to ni nikako beračenje, če Avstrijci od Nemčije zahtevajo to pomoč, kajti Nemci so bili prvi, ki so se polastili ogromnih zalog živil v Rusiji, oziroma Rusko-Poljski. /.../ Ista je bila v Romuniji. Tudi tu so imeli nam nadmočne vojaške oddelke in spravili zlasti prehranjevalne zaloge v svojo oskrbo. Ker je imel in še ima vsak nemški vojak pravico, poslati gotove (ne male) množine svojcem direktno, je umevno, da je bil doslej delež Nemčije na prehranjevalnih sredstvih skoro vedno napram našemu vsaj

879 Šarabon, Svetovni promet po morju, str. 146.

880 *Domoljub*, 27. 12. 1917, str. 618, Gospodarske stvari. Gospodarski in tržni pregled.

881 Ogrin, Nekaj misli o vojnem gospodarstvu.

882 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 47.

dvojen. /.../ List zahteva od naše vlade, da napram Nemčiji odločno nastopi in pusti vnemar vsako mehkočutnost. Kar zahteva glede prehrane Avstrije od Nemčije je, da je v polni meri deležna nad preobilico le te, za katero smo bili doslej prikrajšani.«⁸⁸³

883 *Slovenski gospodar*, 23. 5. 1918, str. 2, Prehranjevalna beda.

ODNOSI MED MEŠČANI IN KMETI: »KDOR HOČE IMETI MLEKO, NAJ PRIDE SAM PONJ IN GA SEVEDA DRAGO PLAČA!«⁸⁸⁴

Prav tako veliko in srdito kot čez mestne, deželne in državne oblasti so se meščani pritoževali čez kmete, bili so namreč »ogorčeni, ker niso bili deležni zadostne pomoči s podeželskih območij«. ⁸⁸⁵ Prepad med producenti hrane in konzumenti seveda ni bil le lokalnega značaja, v Nemčiji so konflikt med mesti in podeželjem označili kot eno najvidnejših in najsilnejših vojnih manifestacij. ⁸⁸⁶

Besedil, ki pričajo o nezadovoljstvu Ljubljančanov s kmeti, je veliko. Navajam le primer, do katerega je prišlo spomladi 1916, ko je odločitev nekaterih mlekaric, da belega zlata ne bodo več vozile v mesto, sprožila niz podtikanj in obtožb. Del teh s perečo temo pravzaprav ni imel dosti skupnega: »In res hodijo sedaj stranke same po mleko skoro celo uro daleč, sicer morajo otroci v šolo tešć. Seveda, za moža vleče državno podporo, v hlevu zastonj plemenske bike, lepo posestvo, pridelki gredo v denar, ko »žafran«, kdo bi v tako ugodnem položaju še mleko dovažal v mesto! Kdor hoče imeti mleko, naj pride sam ponj in ga seveda drago plača!« ⁸⁸⁷

884 *Slovenski narod*, 19. 4. 1916, str. 3, Mleka že precej primanjkuje.

885 Bobič, *Vojna in vera*, str. 151.

886 Watson, *Ring of Steel*, str. 360.

887 *Slovenski narod*, 19. 4. 1916, str. 3, Mleka že precej primanjkuje.

Kmetje meščanom nikakor niso ostali dolžni. Podatki iz črnomaljske kronike predstavijo preskrbo uradnikov, ki so po bližnjih vaseh kupovali živila, vse jim je prišlo prav, vsega so bili veseli, celo črnega kruha. Privoščljivega tona v naslednjem zapisu ne gre prezreti:

»Tako se pokori sedaj mestna gospoda, o kateri vedo povedati naši kmetje marsikaj, kako so se preje norčevali iz kmečke hrane. Ko so prodavale kmetice pred vojsko na tržne dni v Črnomlju fižol in ga ponujale črnomaljskim gospem, tedaj je morala večkrat slišati ena ali druga: ‚Saj nisem prašiča, da bi fižol jela.‘ Kolko bi ga pa dan danes rade jedle, pa ga nimajo! /.../ Neka uradnikova gospa iz Črnomlja je rekla naši kmečki ženi, ki je videla črni kruh v hiši: ‚Ubogi kmetje, ki morate jesti črni kruh! Jaz bi pa raje umrla, kakor pa jedla črni kruh.‘ Kako rada bi ga pa jela danes, da ga ima! Neki naš župljan, ki je brivski mojster na Dunaju, in je bil pred par leti doma, je rekel svoji sestri, ki je zamesila kruh z vodo: ‚Moja žena pa ne zna kruha zamesiti z vodo, ampak samo z mlekom.‘ Letošnjo jesen pa je njegov sin, ker je oče v vojski, že parkrat pisal sorodnikom v naši župniji, da naj jim pošljejo kaj živil, naj bo, kar hoče, ker trpijo veliko pomanjkanje.«⁸⁸⁸

S stopnjevanjem pomanjkanja in z začetki »romanja z nahrbtniki po živež na deželo« ali nahrbtništva so Ljubljancani na zamere nekoliko pozabili (»Zanimivo je opazovati, kako je zdaj narastel ugled kmetov v očeh meščanov. Meščani so kmete zdaj naravnost preplavili. Ampak kmetje nimajo pravice s svojo lastnino gospodariti in delovati po mili volji. Vse, kar ni nujno potrebno za življenje, morajo odstopiti državi oziroma vojski /.../«),⁸⁸⁹ čeprav je bilo še vedno mnogo takih, ki niso spoštovali ali pa morda celo razumeli dejstva, da se je med vojno spremenil tudi položaj na podeželju – da so zaradi splošne mobilizacije veliko kmetij vodile ženske same, da njihovo delo, ki je potekalo od zore do mraka, ni bilo nič manj kot mukotrpno, da jih oblasti rekvizicij niso oprostile ... Vse prevečkrat so se našli objestni posamezniki, ki so drli na podeželje, poteptali to ali ono njivo in

888 Dražumerič, *Gospodarsko življenje v Beli krajini*, str. 101.

889 NGD0596-0004 (Šentvid na Glini - Dunaj, 11. 12. 1915).

tako uničevali pridelke, veliko pa je bilo tudi takih, ki so si postregli s plodovi zemlje, »pozabili« pa so jih plačati.

Menim, da je treba poudariti še eno težavo, s katero so se srečevali prebivalci podeželja, odnose med kmeti in vojaštvom. Mnogo kranjskih občin si je delalo sezname škode, ki so jim jo prizadejali vojaki. Dolenja vas je na primer poročala, da so temu uničili klet, onemu razbili vrata v mlin, posekali dvajset dreves, vzeli par moških čevljev, vzeli klešče in žago, odtujili dva predpasnika, uro repetirko, par ženskih čevljev itd., predvsem pa so se polastili velikih količin hrane, krme in sena. Obupani vaščani so se obračali na deželne oblasti s prošnjami: »Prosimo ponižno, da nam odstranite vojaštvo, ki nas nadleguje s poškodovanjem rastlin, tatvine živil, stelje, drv, sploh vsega, kar jim pride prav. Ne drži jih ne zapah, ne ključavnica, ker noben zapor ni dovolj močan zanje. Če še en čas živijo med nami, nas pripravijo tu v zaledju do tistega položaja in uničenja, kot na fronti in potem kam z ljudstvom!«⁸⁹⁰

Prebivalci naselja Dolenji Lazi, kjer so vojaki s prebivalci tudi fizično obračunavali, med drugim so davili M. G., ker jim ni hotela dati voza, in jim grozili z revolverji in bajoneti, so zapisali: »Podpisani vljudno prosimo, da se blagovolite zavzeti za nas ter nam po možnosti olajšati gorje, ki nas tare v groze polnih dneh svetovnega požara. /.../ Ne prvič v tej dolgoletni vojski imamo nastavljeno vojaštvo in vsikdar smo mu po možnosti postregli, za kar nam je bilo hvaležno; a sedaj! V zahvalo se ravna z nami skoraj slabše, kakor bi mogel ravnati le sovražnik.«⁸⁹¹ Iz dokumentov je razvidno, da so se zaradi odsotnosti mobiliziranih mož in sinov za svoje imetje in preživetje v glavnem borile ženske, ki so bile vse prevečkrat žrtve vojaškega nasilja. Na pomoč so jim mnogokrat lahko priskočile le sosedje, v najboljšem primeru ostareli oče ali mladoletni sin.

890 SI AS 584, f. 14, mapa Rekvizicije in vprašanje prehrane med vojno, Popis prizadejane škode zaradi rekvizicije (konec leta 1917).

891 Prav tam. O konflikth med vojaštvom in civilisti tudi Stergar, *Vojna, lakota, ujetništvo*, negotovost in Jugoslavija, str. 81.

Le vprašamo se lahko, kako se je končal poskus Bartolove, s katerim je v kmečkih otrocih želela prebuditi sočutje in usmiljenje do njihovih mestnih vrstnikov:

»Ličeca naših otrok v mestih in predmestjih niso rdeča in niso okrogla; obrazi so se jim podaljšali, ličeca so jim siva in oči udrte in povečane zaradi upadlih obrazov. Mislijo samo na hrano in kruh. Med sabo se večkrat pogovarjajo, kako je, kaj in koliko so jedli pred vojno. /.../ Pa še drugače trpe ti naši ubožci. Stati morajo namreč časih po ure in ure na mrazu, dežju in v megli, da dobe na strogo odmerjene izkaznice oni borni, tako skopo odmerjeni kruhek. Pridejo časi, ko zmanjkuje kruha, in tedaj se tak ubožec postavi pred prodajalnico ob 10. predpoldne za kruh, ki ga ima dobiti šele ob 5. popoldne. /.../ Za vse to ne veste, otroci, tam zunaj na kmetih, ker imate drv, sladkega mleka in tečne kaše in so vam ličeca rdeča in okrogla. Tam notri v želodčku pa, kjer imajo mestni otroci tisto strašno žival, ki jih razjeda in vpije: »Še in še!« – tam notri imate vi lep mir, kakor bi ne bilo strašne, krute vojne. Zakaj vam govorim o tem? Zato, da boste vedeli, kako hudo pritiska vojna zlasti na mestno mladino, in da boste imeli z njo še več sočutja in usmiljenja /.../«⁸⁹²

Bartolova seveda ni bila edina, ki je stopila v bran sestradanim prebivalcem mest, bila pa je ena izmed bolj rahločutnih. Nekaj takih je bilo tudi med številnimi podporniki kmečkega stanu, večina pa se je verjetno strinjala z besedami Frana Povšeta, ki je zapisal, da so z začetkom vojne za vse stanove nastopili resni in težki časi, še posebej pa naj bi to veljalo za kmečki stan. Svojo trditev je utemeljil s tem, da je bilo iz vrst kmetov mobiliziranih razmeroma največ vojakov, za vojno so žrtvovali mnogo konj in vozov, pri tem pa so morali prehraniti »ne le sebe, ampak tudi armado in prebivalstvo vse države«.⁸⁹³ *Slovenski gospodar* je dodal, da brez kmečkega stanu »ne bi bilo hrane, brez hrane ne bojevanja, brez bojevanja pa ne zmage«.⁸⁹⁴ Takšni in podobni zapisi so sprožili veliko razburjenja, ki je preraslo v prave (besedne) obračune.

892 Bartolova, Trpljenje mestnih otrok, str. 40 in 41.

893 Povše, Naše gospodarstvo in vojska, str. 177.

894 *Slovenski gospodar*, 4. 5. 1916, str. 2, Mesto in dežela.

ODNOSI MED KUPCI IN PRODAJALCI: »ZDAJ SMO MI GOSPODJE, KI PRODAJAMO, KI IMAMO BLAGO.«⁸⁹⁵

Odnosi med strankami in prodajalci so bili napeti praktično od začetka vojne, vse slabše razmere v preskrbi pa so antagonizem samo še poglobljale. Kupci so sumničili trgovce, da namerno ustvarjajo pomanjkanje in kopičijo zaloge, da bodo že tako visoke cene živil samo še poskočile. Verjeli so, vse prevečkrat upravičeno, da so ogoljufani: kruh je bil neokusen, mleko je bilo razredčeno z vodo, sadje je bilo prezrelo, gobe stare itd.⁸⁹⁶ Po drugi strani pa je dnevno ukvarjanje z utrujenimi, lačnimi in včasih nehvaležnimi kupci, ki so se glasno pritoževali nad cenami in blagom, zahtevalo posebno potrpljenje prodajalcev.⁸⁹⁷ Oblasti so s pomočjo razglasov in objav poskušale miriti strasti, npr.: »Prodajalke tudi niso obvezane poslušati žalitve. Če se kdo želi pritoževati, naj pride v aprovizacijo na Poljansko cesto«, zagrozile so tudi z naslednjim ukrepom: »Odvzelo se bo vsakomur še to nakazilo, ki ga ima, če bo poskušal nastopati z grobstvo in zmerjanjem, kot se je to v par slučajih zadnje dni zgodilo.«⁸⁹⁸ Seveda so Ljubljancani odgovorili, da ima njihovo pritoževanje konkretne razloge. Navedli so, da so prodajalci na ljubljanskem

⁸⁹⁵ *Slovenski narod*, 28. 3. 1916, str. 3, Na ljubljanskem trgu.

⁸⁹⁶ Watson, *Ring of Steel*, str. 363.

⁸⁹⁷ Prav tam, str. 364.

⁸⁹⁸ *Slovenski narod*, 7. 3. 1917, str. 3, Aprovizacija.

trgu vzvišeni in prevzetni, da je obnašanje do kupcev tako grdo, da se ne bi spodobilo niti tedaj, če bi jim dobrine delili zastonj. Grobost nad strankami, še posebej nad tistimi, ki so se pritoževale zaradi visokih cen, je bila včasih prav nebrzdana: »Če vam ni prav, pojdite naprej, kajpada, zastonj vam bomo dajali, Zdaj smo mi gospodje, ki prodajamo, ki imamo blago, take in enake besede se slišijo danzadnem in kupovalke jih morajo požirati, pri tem pa neznansko drago plačevati, če sploh hočejo kaj djati v lonec.«⁸⁹⁹

Čez prodajalce so se pritoževali tudi tisti, ki bi zmogli plačati višje cene, a jim do blaga preprosto ni uspelo priti: »Greš na trg in se nastaviš že ob 6. zjutraj. Mesar na stojnici začne sekati (ne sicer ob določeni uri, marveč, kadar se njemu zdi), navali se gruča ljudi na stojnico. Misliš, da dobiš meso po vrsti? Kaj še! Pridejo mesarju znani obrazi, pa dobe čez glave drugih zahtevano količino mesa.«⁹⁰⁰

899 *Slovenski narod*, 28. 3. 1916, str. 3, Na ljubljanskem trgu.

900 *Slovenski narod*, 28. 4. 1917, str. 5, Aprovizačni pomenki.

SOVRAŽNIK V VRSTI PRED TEBOJ

Poleg pomanjkanja in draginje je veliko nestrpnosti sprožalo čakanje v vrstah (nem.: anstellen sich, ang.: lining up). Marsikdaj je prišlo do prerivanja, nemirov, tudi poškodb, še posebej takrat, kadar so v mesto prispeli premajhni kontingenti živil. To je seveda vplivalo ne samo na odnose med kupci in prodajalci, temveč tudi na odnose med kupci, ki so se znašli v vojni znotraj vojne, vojni za preživetje.⁹⁰¹ Le en položaj v vrsti je namreč lahko pomenil ogromno, le en položaj je lahko odločil, kdo bo jedel in kdo bo ostal lačen ...⁹⁰² Sovražnik ni bil več Anglež, Madžar ali Nemec, sovražnik je stal v vrsti pred teboj ... To potrjujejo številne časopisne notice in dnevniški zapisi, na primer: »Dve babi se stepli na trgu zaradi 1 l mleka.«⁹⁰³

Med žrtvami pa so bili, žal, tudi otroci. V Ljubljani in po drugih evropskih mestih ni bilo malo šolskih in tudi predšolskih otrok, ki jim je bila med vojno dodeljena vloga tistih, ki čakajo v vrstah, saj so morale zaradi odsotnosti moških večinoma prav ženske poskrbeti za družino in gospodinjstvo: »V soboto zvečer je bil pred vojno prodajalno na Bregu tak naval, da so v gnječi neki mladi deklici zlomili roko. Ljudje naj bi pazili vsaj na otroke,

901 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 35.

902 Prav tam, str. 79.

903 Milčinski, *Dnevnik*, str. 165 (26. 2. 1916).

da ne bodo postali poleg že itak velike bede še pohabljeni.«⁹⁰⁴
Še bolj tragična je bila novica, objavljena decembra 1915, da so nekega bolehnega dečka v gneči someščani tako hudo poškodovali, da je za posledicami ran umrl.⁹⁰⁵

904 *Slovenski narod*, 10. 1. 1916, str. 3, Boj za vsakdanji kruh.

905 *Slovenec*, 21. 12. 1915, str. 4, Gnječe pred vojnimi trgovinami.

»VOJNA JE BILA ČAS, KO SE JE MOGLO NAJBOLJE SPOZNATI, KAKI SO LJUDJE«⁹⁰⁶

Ljubljanski škofijski list je že leta 1915 skrbelo, kako bo vojna vplivala na ljudi, kakšne bodo njene posledice. Domneval je, da so med vojaki pogosti preklinjanje, surovost, alkoholizem, nečistovanje, odsotnost molitve. Civilisti so se mu zdeli podivjani in neobvladljivi, mlajši otroci trmasti, skrbela ga je prezgodnja dozorelost malo starejših fantov in deklet, ki niso imeli zgleda v svojih odsotnih očetih in vse preveč z delom in obveznostmi zasedenih materah. List je predvidel razdor med kmeti ter delavci in med bolj ter manj premožnimi sloji.⁹⁰⁷ Tukaj dodajam Gaberčevo opažanje, ki naj služi kot opis določenih skupin, katerih značaj so potencirale in razgalile vojne razmere:

»Oderuh in verižnik sta nastopila očitno, siromak in berač se nista sramovala, bogatin in bahač sta se nesla kar se le da, bedak in puhloglavec sta se uveljavljala, požeruh in gladovnjak sta grabila, pametnik in razumnik sta bila ob besedo, razkošnice in razvratnice so cenili, klepetulje in klevetnice so bile spoštovanja vredne, skromnih, dobrih, blagih, poštenih ljudi cena pa je bila ničeva.«⁹⁰⁸

906 Gaberc, *Brez slave*, str. 201.

907 *Ljubljanski škofijski list*, št. 12, 1915, str. 131–133, Poročilo o drugem shodu dekanov 1. 1915. O slabih posledicah vojske.

908 Gaberc, *Brez slave*, str. 201 in 202.

O podobi vojnih zaslužkarjev v tisku gl. Robert, *The image of the profiteer*, str. 104–132.

Na to bi lahko dodali le, da je bila večina ljudi med vojno verjetno tako »nevrotična, da sploh ni opazila lastne nevroze. /.../ Vojna psihologija, ki jo je propaganda ujela v reklo *don't think but act*, je onemogočila vsako samorefleksijo.«⁹⁰⁹

*

Čeprav poglavje na več primerih pokaže spremembe v načinu ravnanja posameznikov⁹¹⁰ in spremembe v medčloveških odnosih v izrednih vojnih razmerah, bi bilo pristransko, krivično in napačno trditi, da je bila medvojna interakcija zgolj negativna, da so bili (vsi) ljudje »kakor zverina«.⁹¹¹ O tem nas prepriča med drugim dobrodelnost, ki so jo Ljubljanci ves čas vojne izkazovali finančno šibkejšim slojem, vdovam, sirotam, beguncem.⁹¹²

909 Luthar in Grdina, »Naj se konča«, str. 16.

910 O odzivih posameznikov in njihovem ravnanju v času vojne gl. Kofol, Človek in vojna, str. 29.

911 *Ilustrirani glasnik*, 4. 7. 1918, str. 351, Zakaj hujšamo.

912 O dobrodelnosti v Ljubljani je izšlo več prispevkov, mdr. Svoljšak, »Usmiljenim srcem«, str. 156–157. Brodnik, *Preskrba Ljubljane*. Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, str. 51–59. SŠM, DZ, Letno poročilo III. mestne petrazredne deške ljudske šole na Erjavčevi cesti v Ljubljani za šolsko leto 1915–16. Sestavil šolski vodja Josip Capuder. Ljubljana 1916. Eržen Podlipnik, Dobrodelnost in pomoč vojakom ter prebivalstvu, str. 61–66. Gl. tudi poglavje v pričujoči monografiji: »Leto 1916: 'Vojna je divjala naprej in beda je začela kazati povsod svoje režeče zobe'«.

ZAKLJUČNE MISLI

Pričujoča kronika o pomanjkanju in lakoti v kranjskem deželnem stolnem mestu Ljubljano umesti na zemljevid evropskih mest med prvo svetovno vojno in pokaže, da njenih 50.000 prebivalcev ni trpelo nič manj kot štiridesetkrat več prebivalcev takratne prestolnice habsburške monarhije, Dunaja.

Delo temelji na analizi in sintezi raznolikih virov in literature. Ustreznega gradiva, ki obravnava leto 1914, je relativno malo, prevladujejo razni ukrepi na ravni države, dežele in mesta ter pozivi k humanitarni dejavnosti ter varčnosti, pri čemer je ton komunikacije – v prepričanju, da bo vojna kratkotrajna – miren in relativno suhoparen. Gradivo, ki obravnava leto 1915 – leto prilagajanj, če že ne (večjih) odrekanih –, po eni strani prekipava od sprememb, ki so jih sprožili prvi impulzi pomanjkanja osnovnih živil in posledično veliko število predpisov, usmerjenih v regulacijo preskrbe. Po drugi strani pa gradivo izkazuje, da so ljudje vojno stanje kljub začetku soške fronte, ki je imela predvsem za Koroško in Kranjsko z Ljubljano, od bojišča oddaljeno zgolj 100 kilometrov, glede preskrbe težke posledice, sprejemali še precej stoično. Gradivo za leto 1916, ki je zaradi atentata na ministrskega predsednika Stürgkha in smrti cesarja Franca Jožefa naznanjalo zaton birokratsko-vojaške diktature in napovedalo »začetek novega časa«, odkriva pomanjkanje in lakoto ter čedalje večji odpor proti vojni. Analiza zbranega gradiva izriše zimo 1916/1917 kot prelomnico v širšem kontekstu; poleg splošnega pomanjkanja je monarhijo ogrožala čedalje intenzivnejša blokada antantnih sil. Ljudem je poleg hrane zmanjkovalo tudi potrpljenja, volje, energije in zdravja. Leto 1917, ki je v zgodovino vpisano kot leto, v katerem je zadnji habsburški vladar Karel po slabih treh letih vnovič sklical dunajski parlament, predstavlja predvečer kolapsa sistema preskrbe. Leta 1918 je preskrba postala povsem neorganizirana in posledično nenadzorovana, država ni bila potrebnih živil sposobna zagotoviti niti armadi. Vedno večkrat sta bila zabeležena nespoštovanje odredb in izigravanje oblasti, vrstiti so se začeli glasnejši in odločnejši protesti. Zahtevam za dvig plač in življenjske ter

prehrambne ravni, ki se je od začetka vojne zmanjšala za najmanj petkrat, so se pridružile tudi zahteve za spremembo družbenega sistema in končanje vojne.

*

Monografija, ki odstira razmere v času, ko se je vse, kar se je zgodilo, zgodilo za vojno ali zaradi vojne, poudarja dve tezi.⁹¹³

Prvič: Pomanjkanje in lakota sta posledica predvidevanj o kratkotrajnem spopadu in nezadostnih priprav na vojno, neučinkovitega delovanja oblasti in nefleksibilnega sistema preskrbe med vojno ter upada produktivnosti zaradi zmanjšanja delovne moči, ki je po eni strani posledica odsotnosti moške delovne sile zaradi mobilizacije, po drugi strani pa ga lahko razložimo tudi s padcem psihofizične kondicije, značilnim za obdobje izrednih razmer.

Vsako leto vojne je sicer prineslo nove načrte, nove uredbe, nastajale so nove in nove živilske centrale, vse te poteze pa so bile zgolj sledenje vse slabšemu stanju v preskrbi. Racionirani obroki živil so iz leta v leto postajali vse manjši, večkrat so celo izostali, hkrati pa so cene živil strmo naraščale. V politiki prehrane, prežeti s pravili in prepovedmi, ki so jih ljudje enostavno morali kršiti, če so želeli preživeti, so izrisane jasne poteze represivnega centralističnega aparata, ki je zaradi odsotnosti vizije postajal vse bolj okorel, okostenel in distanciran od stvarnosti. V gospodarski osamitvi (do skrajnosti zaostreni zaradi blokade antantnih sil), ko so se državne institucije večinoma lahko obračale le na lastne kmete, so jim z nizkimi maksimiranimi cenami sporočale, da je distribucija donosnejša od produkcije. Računica je bila neprimerno boljša v nekaterih bogatejših državah

⁹¹³ Avstrija, ki je imela pred začetkom vojne dvanajst milijard državnega dolga in je za obresti letno plačevala približno 500 milijonov kron, je izdatke za vojsko sicer delno krila z vojnimi posojili (do sredine leta 1918 je bilo teh osem v skupnem znesku 35 milijard kron), ki pa niti približno niso pokrila vseh stroškov. Pri Avstro-ogrski banki si je morala tako izposoditi 19 milijard kron in pri ostalih bankah še 9 milijard kron. Večje vsote denarja je dolgovala tudi raznim domačim in tujim podjetjem. – SI AS 58, š. 3, ovoj 58/3/2/, Spisi gospodarskega odseka, ovoj 58/3/2/1, Spisi o nalogah gospodarskega odseka. Državni dolg.

zahodne Evrope,⁹¹⁴ ki so proizvajalcem plačevale več – in tako več tudi dobile.⁹¹⁵ To trditev podpira med drugim dejstvo, da je bil pridelek pšenice na Kranjskem leta 1915 za 28 odstotkov večji od pridelka leta 1914, Ljubljana pa je kljub temu beležila večje pomanjkanje moke in kruha kot prvo leto vojne.

Pozivi k svobodni trgovini, ki so bili proti koncu vojne čedalje glasnejši, so naleteli na povsem gluha ušesa. Uspešni so bili vsaj in samo ostri protesti lokalnih oblasti, tudi ljubljanske, proti odločitvi ministra za prehrano Ludwiga Paula, s katero je leta 1918 dovolil nabavo živil samo po javni aprovizaciji.

Čeprav je bilo zabeleženih več poskusov, s katerimi sta si ljubljanski župan Ivan Tavčar in predsednik odseka za aprovizacijo Karel Triller prizadevala izboljšati prehrano, je Dunaj, ki bi moral imeti pregled nad količino pomembnejših živil, voditi evidenco zalog in stanje potreb, izkazal svojo enostranskost. Kljub nedostopnosti po umiku v svoj birokratski labirint je s centralizacijo še naprej uspešno dušil eno lokalno iniciativo za drugo.

Ko so se posamezniki lahko zanesli samo še nase, so se nekateri zatekli k samooskrbi, nekateri pa na podeželje, kar je rešilo zdravje ali celo življenje prenekaterega Ljubljančana. Zaostrene razmere so po eni strani med drugim prispevale tudi k nastanku številnih novih kuharskih receptov in sprožile uživanje hrane, ki pred vojno ni bila povsem običajna. Po drugi strani pa je stiska spodbudila proizvodnjo nadomestnih živil, alternativnih produktov, ki so jih razvili, da bi nadomestili dobrine, ki v vojnem času niso bile dostopne.

Razvoj novih strategij preživetja je vsekakor mogoče ovrednotiti pozitivno, saj pokaže, da je potreba po prilagajanju vojnim razmeram v ljudeh sprožila ustvarjalnost, vendar je dejstvo – »postava želodca je močnejša kot vse druge postave« – močno zaznamovalo vsakodnevno interakcijo v mestu ter med mestom

914 O gospodarskem razvoju, gospodarski rasti in razvojni politiki evropskih držav ter o regionalnih razlikah znotraj monarhije pred prvo svetovno vojno gl. Pančur, *Ekonomska vloga Avstro-Ogrske*.

915 Broadberry in Harrison, *The economics of World War I*, str. 19.

in podeželjem. Lakota je iz številnih ljudi potegnila slabe lastnosti, izginjala je empatija do sočloveka, razblinjalo se je zaupanje. Kodeks obnašanja, družbene vrednote in socialne norme predvojnega obdobja so med prvo svetovno vojno v mnogih primerih sicer postajali zgodba včerajšnjega dne, vendar dobrodelnosti in solidarnosti Ljubljane in njenih prebivalcev kljub temu ni mogoče zanikati.

Drugič: Ob začetku vojne so ljudi svarili, naj se varujejo akutnih nalezljivih bolezni. Izkazalo se je, da so med vojno in neposredno po njej Ljubljance v smrt bolj kot te vodili pomanjkanje in lakota ter njune posledice.

Prvi odraz vojnih razmer, nižanja življenjskega standarda in pomanjkljive prehrane je bilo poleg psihičnih travm hujšanje: »Kako smo shujšali. /.../ Če je vsak Ljubljančan shujšal povprečno za 3 kg, vrže kalo pri 40.000 120.000 kg ali 12 vagonov.«⁹¹⁶ Nemški nutricionist R. O. Neumann se je od novembra 1916 do maja 1917 načrtno prehranjeval zgolj s hrano, ki jo je posameznik prejel na karte, in izgubil četrtno svoje teže – v sedmih mesecih je shujšal s 76,5 kg na 57,5 kg.⁹¹⁷ Izguba telesne teže je pri mnogih vodila v oslabelelost organizma in večjo dovzetnost za razne bolezni.

Zaradi številčno skromnih in vsebinsko nezadostnih virov ter odsotnosti zdravniških poročil oziroma študij z ocenami ali interpretacijami vzrokov smrti, ki so jih neposredno po vojni naredili zdravniki za nekatera druga evropska mesta, interpretacija položaja javnega zdravstva v Ljubljani temelji na podatkih iz mrliške knjige za župnijo Marijinega Oznanjenja.⁹¹⁸ Vzorec zajema v Ljubljani bivaajoče osebe, pri čemer vojaki niso šteti. Analiza vpisov za leti 1918 in 1919 pokaže visoko, prevladujoče število smrti zaradi pljučnih bolezni, ki so bile v številnih primerih posledica nezdravih življenjskih razmer, podhranjenosti

916 Milčinski, *Dnevnik*, str. 212 in 213 (21. 11. 1916).

917 Offer, *The First World War*, str. 33.

918 NŠAL 29, Mrliška knjiga 1918–1954.

in oslabeledosti. Od januarja do vključno septembra 1918 je v župniji Marijinega Oznanjenja umrlo v povprečju petnajst oseb na mesec, največ smrti je terjala tuberkuloza. Oktobra 1918 je umrlo trikrat več oseb (45), poleg tuberkuloze in pljučnice je zabeleženih še veliko smrtnih primerov zaradi »influence«, »influence-pljučnice« in »španske influence«. Čeprav se ti izrazi do oktobra niso pojavljali kot vzrok smrti, ni nujno, da gre pri (vseh primerih) prvih dveh za špansko gripo, a ne glede na to podatki kažejo na začetek drugega, za bolnike nevarnejšega, smrtonosnega vala španske gripe. Smrt zaradi (španske) influence-pljučnice je bila močno prisotna do konca leta 1918, zaslediti jo je mogoče tudi še v letu 1919, a v znatno manjši meri, kar pa ne velja za tuberkulozo, ki je divjala še leta po končani veliki vojni.

Za rekonstrukcijo zdravstvenega stanja v Ljubljani bi bili hvaležnejši podatki, podobni tistim, ki jih vsebuje *Zapisnik o mrliškem ogledovanju* za vaško naselje Dobrunje. V tem gradivu (za prvih pet mesecev leta 1919) je jasno določen vzrok smrti, vsebuje pa tudi kategorije, ki jih mrliške knjige za ljubljanske župnije ne navajajo: smrt zaradi »oslabeledosti«, »slabosti«, »slabotnosti«.⁹¹⁹

Za Ljubljano zaradi fluktuacije prebivalstva, pomanjkljivih ali neohranjenih statistik ocene smrtnosti neposredno zaradi lakote ali zaradi bolezni, povezanih z njo, za zdaj ni mogoče precizneje interpretirati.⁹²⁰ Ta del raziskave se tako opira na dejstvo, da je v Ljubljani splošna umrljivost leta 1918 narasla na 18,1 promila, medtem ko je v zadnjem petletju pred vojno znašala 14,9 promila.⁹²¹

Kot posledico neučinkovitega delovanja oblasti, znižanja proizvodnje in kupne moči je treba voditi tudi upad rojstev, saj nikakor ni bil povezan zgolj z odsotnostjo moških. Tako kot na splošno v Avstriji je tudi v Ljubljani od leta 1915, ko so zabeležili 993 živorojenih otrok, število rojstev začelo hitro padati; leta

919 SI_ZAL_LJU/0006, š. 54, ovoj 697, Zapisnik o mrliškem ogledovanju.

920 Gl. tudi Svoltšak, Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske, str. 142.

921 I. Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 485.

1916 so jih zabeležili 953 in leta 1917 836. Leta 1918 so sicer zabeležili 866 živorojenih otrok, kljub temu pa je ta prirastek glede na predvojno obdobje, ko je bilo na leto rojenih povprečno 1.028 živih otrok, kar je pomenilo 23 živorojencev na 1.000 prebivalcev, neznaten.⁹²²

Znani slovenski zdravnik in higienik Ivo Pirc,⁹²³ ki je po prvi svetovni vojni v *Agrarnih problemih Slovenije* obravnaval prehrano kmečkega prebivalstva, je zapisal, da

»premajhni množini živil sledi nezadostna prehrana, ki je pravzaprav kronični glad in ki telo disponira k različnim obolenjem /.../, povečana je umrljivost dojenčkov in splošna umrljivost. /.../ Kako važna je prehrana ljudstva, nam dokazuje svetovna vojna, v kateri ni zmagalo krvavo orožje, marveč nekrvavo t. j. blokada, ki je ustavila dovoz hrane. Slabo hranjene armade so ali podlegle, ali so se pa uprle.«⁹²⁴

Kot glavno hrano prebivalstva je Pirc v svoji ekspertizi obravnaval kruh, ki je igral pomembno vlogo v patologiji prehrane. Njegov biološki učinek je bil odvisen od njegove količine, materiala in načina priprave. Njegova kakovost pa »lahko služi kot merilo ocene vrednosti ostalih živil, ker smatramo kruh za ogledalo, v katerem se zrcali stopnja kulture in higijenske zavesti«. Pirčeva trditev, da je bilo zmanjševanje količine kruha »direktno proporcijonalno z zvišanjem procenta siromašnih in gre vzporedno z zniževanjem ostalih živil«, povsem drži. Oporekati ni mogoče niti trditvi, da bi individualno in kolektivno zdravje (verjetno) ubranila vsaj zadostna količina kruha ...⁹²⁵

*

Vélíka vojna, v katero je bilo vpletenih 28 držav, v kateri je neposredno, če izvzamemo smrtne žrtve španske gripe (po

922 *Die Habsburgermonarchie*, str. 125.

923 Ivo Pirc, * 1891; † 1967. – *Pirc, Ivo (1891–1967)*. Več o njem Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem*.

924 I. Pirc, *Prehrana kmečkega prebivalstva*, str. 4 in 5.

925 Prav tam, str. 44, 45.

ocenah jih je bilo med 50 in 100 milijonov),⁹²⁶ umrlo okoli dvajset milijonov oseb,⁹²⁷ za katero so potrošili okrog 600 milijard kron⁹²⁸ in ki »je pri vseh družbenih slojih odločilno spremenila območje izkušenj in horizonte pričakovanj«,⁹²⁹ se je uradno sicer končala novembra 1918, njene posledice – pomanjkanje in bolezni – pa so svoje žrtve terjale še leta kasneje.

*

Slabe izkušnje iz prve svetovne vojne so marsikatero državo v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja prepričale, da se je v strahu pred izbruhom novega svetovnega spopada začela organizirano pripravljati na izredne razmere. Tudi v Jugoslaviji je bila že pred začetkom druge svetovne vojne posebna skrb usmerjena v preskrbo prebivalstva. Postavljeni so bili temelji t. i. uravnavanega, dirigiranega ali načrtnega gospodarstva. Različni novi zakoni in novi uradi naj bi skrbeli za nemoten sistem preskrbe, ustvarjanje zaloga, pravično porazdelitev živil in tako dalje. Kljub vsemu so bile razmere v Ljubljani v času druge vojne zelo podobne tistim v prvi ...⁹³⁰

926 Keber, Epidemija v šolskih klopeh, str. 67. Gerwarth, *The Vanquished*, str. 48. Gl. tudi Rollet, *The »other war«* II, str. 480–486. Milovan Delić, »Liječenje« španjolske gripe, str. 183, predvsem op. 1. Gl. tudi Svoljšak, Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub, str. 236 in 237.

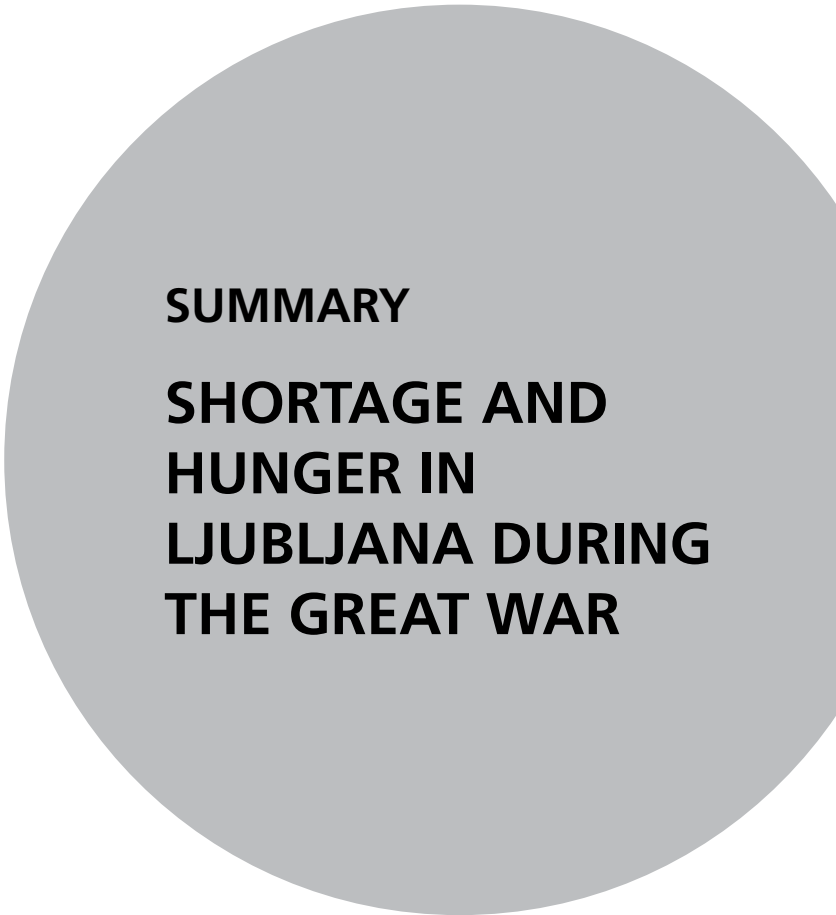
927 Nečak in Repe, *Prelom*, str. 60. O človeških izgubah v prvi svetovni vojni gl. tudi Broadberry in Harrison, *The economics of World War I*, str. 26 in 27.

928 Vojni izdatki so na začetku leta 1918 v Angliji znašali 156, v Nemčiji 124, v Franciji 96, v Rusiji 83, v Avstro-Ogrski 70, v Italiji 32 in v Združenih državah 20 milijard kron. – *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 1. 1918, str. 2–4, tu str. 3, Gospodarski pregled 1917.

O neposrednih in posrednih stroških držav za vojno gl. tudi Broadberry in Harrison, *The economics of World War I*, str. 23 in 24.

929 Studen, »Nespodobno oblečene ženske«, str. 91.

930 Več o tem M. Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*.

SUMMARY

**SHORTAGE AND
HUNGER IN
LJUBLJANA DURING
THE GREAT WAR**

The present chronicle of the shortage and hunger in the capital of the province of Carniola places Ljubljana on the map of European cities during World War I and reveals that the 50,000 people in this city did not suffer any less than forty times as many inhabitants of Vienna, the capital of the Habsburg Monarchy at the time.

The work is based on the analysis and synthesis of diverse sources and literature. Suitable materials that focus on the year 1914 are relatively scarce: they mostly consist of various measures at the level of the state, province, and city as well as of appeals for humanitarian activities and austerity, whose tone of communication, marked by the conviction that the war would be over soon, is calm and relatively dull. The materials pertaining to 1915 – the year of adaptation if not (major) sacrifices – are, on the one hand, brimming with changes, brought about by the initial impulses involved in the shortage of the basic provisions, and consequently with the numerous rules aimed at regulating the supply. On the other hand, however, the materials show that despite the opening of the Isonzo Front – which had severe consequences for the supply, especially in the case of Carinthia and Carniola with Ljubljana, which was located only 100 kilometres from the battlefield – people were still quite stoic in their acceptance of wartime hardships. The materials regarding 1916, which proclaimed the imminent decline of the bureaucratic-military dictatorship and announced the “beginning of new times” due to the assassination of Prime Minister Stürgkh and the death of Emperor Franz Joseph, attest to shortage, hunger, and the increasing resistance against the war. The analysis of the collected materials describes the winter of 1916/1917 as a turning point in the broader context: apart from the general shortage, the Monarchy was also threatened by the increasingly intense blockade by the Entente Powers. Apart from food, people were also running out of patience, will, energy, and health. In 1917, which went down in history as the year when the last Habsburg ruler Charles once again convened

the Vienna Parliament after almost three years, the collapse of the supply system was imminent. In 1918, the supply finally became completely disorganised and consequently unsupervised, while the state was incapable of even feeding its army. Increasingly often, decrees were breached and the authorities double-crossed, while protests started becoming louder and more resolute. The pleas for the improvement of supply, increased wages, and better living standard, which had decreased at least fivefold since the beginning of the war, were soon joined by the demands to change the social system and end the war.

*

The first part of the study, focusing on the system of supply in Austria during the Great War, reveals that during war preparations, the Monarchy did not pay any significant attention to the issue of supplying the civilian population. Hence, a number of difficulties soon became apparent. The first issue was the mass mobilisation or the absence of the male workforce. The second problem was the railway traffic chaos or the shortage of trains due to their use for the needs of the army. The third was the requisition of draft animals and the shortage of livestock feed and fertilisers. The fourth was the swift Russian invasion of Galicia and the consequent loss of the largest Austrian granary. For the Austrian part of the Monarchy, the fact that the state's supply depended almost entirely on its Hungarian part represented a significant problem. Budapest was therefore convinced that it already covered the fundamental part of the supply of the Monarchy's common army as it was, and it did not intend to supply the Austrian population as well. Already in 1914, the repressive centralist system steered Austria – which had been left more or less to its own devices because of the maritime blockade by the Entente Powers – towards a food catastrophe.

The fundamental part of the monograph focuses on the supply of the capital of Carniola. The consequences of war or the state of emergency for Ljubljana and its inhabitants are presented in several sections.

The first content section explores the situation in Ljubljana before, during, and immediately after the Great War. The city's residents had been forced to come to terms with more modest nutrition already before 1914 – not only due to the increasing prices but also because of the shortage of certain foods. After the introduction of the wartime economy, the situation in Ljubljana remained unstable, and the increasingly severe shortage was followed by the steeper and steeper prices as well. Most attention was paid to the fundamental foodstuff of that time: flour or bread. The first restrictions regarding the use of wheat flour were introduced in October 1914, yet the authorities waited another six months before they introduced bread and flour vouchers. This was followed by the rationing of other important foodstuffs (in 1915 meat, and in 1916 also lard, potatoes, sugar, and so on), which, however, failed to bring any relief. Due to the general shortage in the Austrian part of the Monarchy, the quantities of daily meals consisting of rationed foods kept decreasing unstopably in Carniola as well. Just like in Vienna, in the final months of the war, the food vouchers started losing their significance in Ljubljana: "It is impossible to buy anything, not even a hairpin. /.../. In the last fourteen days, we have not received any flour in exchange for bread vouchers."⁹³¹ Apart from the constantly increasing food prices, the mistrust of the people towards the authorities that failed to ensure even the basic necessities like food and security kept growing as well.

The third content section demonstrates how the people's health was not only endangered by acute infectious diseases, but especially by the worsening living standard, increasingly intense shortage and famine, as well as suffering, distress, and fear.

931 Milčinski, *Dnevnik*, p. 315 (6 November 1918).

Just like in other Austrian cities, during the war, the number of deaths in Ljubljana increased during the war. In Slovenia as well as abroad, the people's health was most endangered by pulmonary diseases. During the war, tuberculosis (with the exception of the Spanish flu in 1918) caused the greatest number of deaths of all diseases. It was known that the people who succumbed to it were poorly fed, living in an unhealthy environment, and exhausted from work.

Meanwhile, the second and fourth content sections are dedicated to the endeavours of the citizens of Ljubljana, who – with the assistance of the Town Hall and the Department of City Supply, which many people believed was one of the most diligent institutions in the state – focused all of their strength and resources on seeking out and sourcing food as well finding out about the ways of ensuring the best possibilities for survival. On the one hand, new survival strategies were being developed, which we can evaluate as positive; while on the other hand, the fact that the “imperative of one's belly is stronger than all other imperatives” dominated the everyday interactions in the city, between the city and the countryside, and between Ljubljana and Vienna. Hunger brought out the worst in many people; empathy towards one's fellow citizens was vanishing; and trust kept diminishing. During World War I, the code of behaviour, social values, and social norms of the pre-war period would often become stories from the past, yet the charity and solidarity of Ljubljana and its inhabitants can definitely not be denied.

*

The monograph, which describes the situation in the time when everything that happened did so in the name of the war or because of it, underlines two theses.

First of all, shortage and famine resulted from the assumptions that the conflict would not last long and from the inadequate preparations for war, ineffective government, inflexible wartime supply system, and the decline in productivity due to

the diminished labour supply, which was, on the one hand, caused by the absence of the male workforce due to the mobilisation, while, on the other hand, it can also be ascribed to the decline in psycho-physical fitness, characteristic of this period of emergency.

It is true that every year of the war brought new plans and new decrees, while new food distribution centres kept being organised; yet all of these measures were merely belated responses to the constantly worsening supply. From year to year, rationed meals kept becoming smaller, only to completely vanish on occasion, while the food prices kept increasing. Food supply policies, which were subject to many rules and bans that people simply had to violate if they wanted to survive, exhibited clear features associated with the repressive centralist apparatus that was becoming increasingly rigid, inflexible, and distanced from the reality due to the absence of any vision whatsoever. Due to the economic isolation (intensified to the extreme by the blockade of the Entente Powers), state institutions could mostly only turn to their own farmers. With low maximum prices, however, they kept suggesting that distribution was more profitable than production. In certain richer Western European countries, the calculation was much better, as producers were paid more and thus also provided them with more.⁹³² This claim is supported, among other things, by the fact that the 1915 harvest of wheat in Carniola exceeded that of the previous year by 28 %, and yet Ljubljana kept registering a more severe shortage of flour and bread than during the first year of the war.

The appeals for free trade, which became increasingly loud towards the end of the war, fell on deaf ears. Only the severe protests of the local authorities (including those in Ljubljana) against the decision of the Minister of Food Ludwig Paul, adopted in 1918, which allowed food to be procured only through public supply, were successful.

Several attempts of the Ljubljana Mayor Ivan Tavčar,

932 Broadberry and Harrison, *The Economics of World War I*, p. 19.

President of the Department of City Supply Karel Triller, and other men in the Town Hall to improve food supply were recorded. However, Vienna, which should have had some insight into the quantity of the more important foods, keep the inventory of the supplies and the state of the demand, proved its partiality. Despite its inaccessibility after the retreat into its bureaucratic maze, the centralisation it maintained kept stifling one local initiative after another.

Once people had been left on their own, some of them resorted to self-supply with the assistance of the city, while others sought refuge in the countryside, which salvaged the health or saved the life of many an inhabitant of Ljubljana. On the one hand, the intensified circumstances contributed to the creation of many new cooking recipes and encouraged the consumption of foods that had not been very common before the war. On the other hand, however, the distress resulted in the production of substitute foods or alternative products, developed with the intention of replacing the goods that were unavailable during the war.

Secondly, at the beginning of the war, people were urged to protect themselves from acute infectious diseases. However, it turned out that during the war and immediately after it, the citizens of Ljubljana would more often succumb to shortage and hunger or their consequences rather than to diseases.

Apart from psychological trauma, the first reflection of the wartime situation, the dwindling living standard, and food shortage was weight loss: "We have lost so much weight. /.../. If every citizen of Ljubljana lost approximately three kilograms, on average, then 40,000 people represent 120,000 kg or 12 railway cars".⁹³³ Between November 1916 and May 1917, the German nutritionist R. O. Neumann purposefully consumed nothing but the food that people would receive in exchange for vouchers and lost a quarter of his weight: in seven months, he went from

933 Milčinski, *Dnevnik*, pp. 212 and 213 (21 November 1916).

76.5 kg to 57.5 kg.⁹³⁴ Weight loss would often lead to weakness and greater susceptibility for a variety of illnesses.

As the sources are not very telling and there are no medical reports or studies containing any evaluations or interpretations of the causes of death, such as doctors would sometimes write up for certain other European cities shortly after the war, the interpretation of the public health situation in Ljubljana is based on the information contained in the death register for Ljubljana's Annunciation Parish.⁹³⁵ The sample contains the inhabitants of Ljubljana with the exception of soldiers. The analysis of entries for the years 1918 and 1919 reveals a significant, dominant number of deaths due to pulmonary diseases, which were often caused by unhealthy living conditions, malnutrition, and enfeeblement. In Annunciation Parish, fifteen people, on average, died each month between January and the end of September 1918, and most lives were claimed by tuberculosis. In October 1918, three times as many people (45) died. Apart from tuberculosis and pneumonia, many deaths resulted from "influenza", "influenza-pneumonia", and "Spanish influenza". Before October, these terms had not appeared as the cause of death. However, this does not necessarily mean that (all the examples) of the two former causes were in fact the Spanish flu. Regardless, the information points at the onset of the second wave of the Spanish flu, which was much more dangerous and deadly for the patients. Until the end of 1918, deaths due to (Spanish) influenza-pneumonia were very frequent. They can also be traced in 1919, yet to a significantly smaller degree. This, however, is not true of tuberculosis, which would keep on raging for years after the end of the Great War.

In order to reconstruct the medical situation in Ljubljana, the information similar to the descriptions of autopsies contained in the records titled *Zapisnik o mrliškem ogledovanju* for the village of Dobrunje would be much more useful. These

934 Offer, *The First World War*, p. 33.

935 NŠAL 29, Mrliška knjiga 1918–1954.

materials clearly state the cause of death as well as contain the categories that the death registers for the Ljubljana parishes do not state: death due to “weakness”, “feebleness”, or “infirmity”.⁹³⁶

Due to the fluctuation of the population or because the statistics have been lost or are deficient and not informative enough, evaluations of mortality resulting directly from famine or related diseases cannot be more precisely interpreted for Ljubljana.⁹³⁷ This part of the research is thus based on the fact that in Ljubljana, the general mortality increased to 18.1 per thousand, while it had been at 14.9 per thousand during the last five-year period before the war.⁹³⁸

The decrease in births should also count among the consequences of the authorities’ ineffectiveness, decreased production, and diminished purchasing power, as it was by no means related solely to the absence of men. Just like elsewhere in Austria, the number of births in Ljubljana started decreasing swiftly as of 1915, when 993 births were registered: in 1916, there were 953 births, and in 1917, there were 836.⁹³⁹ Despite the fact that 866 liveborn infants were registered in 1918, this increase was negligible in comparison with the pre-war period when, on average, 1028 live infants were born every year (which meant 23 liveborn babies per 1000 inhabitants).

The famous Slovenian doctor and hygienist Ivo Pirc,⁹⁴⁰ who researched the nutrition of the peasant population after World War I in the publication titled *Agrarni problemi Slovenije*, wrote the following:

“food shortage results in insufficient nutrition, which is in fact chronic hunger that makes the body susceptible to a variety of illnesses /.../, increasing the infant and general mortality. /.../.

The importance of people’s nutrition was proved by the world

936 SI_ZAL_LJU/0006, No. 54, folder 697, Zapisnik o mrlškem ogledovanju.

937 See also Svoljšak, *Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske*, p. 142.

938 I. Pirc, *Zdravstveno stanje in demografski podatki*, p. 485.

939 *Die Habsburgermonarchie*, p. 125.

940 Ivo Pirc, *1891; † 1967. – *Pirc, Ivo (1891–1967)*. For more information about him, see Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem*.

war, which was not won by the bloody weapons, but rather by the so-called blockade that put a stop to the food supply. The poorly fed armies either revolted or were defeated.”⁹⁴¹

In his expertise, Pirc saw bread as the main foodstuff that played an important role in the pathology of nutrition. Its biological effect depended on its quantity, ingredients, and preparation. Furthermore, its quality “can serve as a criterion for the evaluation of other foods, as we deem bread a mirror reflecting the level of culture and hygiene awareness.” Pirc’s claim that the reduction in the quantities of bread was “directly proportional to the increasing percentage of the poor and indicative of the diminishing quantities of other foods” is completely valid. The claim that the individual and collective health could (probably) be preserved with at least a sufficient quantity of bread cannot be disputed either...⁹⁴²

*

The Great War, which involved 28 countries, was the direct cause of death of approximately twenty million people⁹⁴³ – if we exclude the fatalities caused by the Spanish flu (estimated at between 50 and 100 million people⁹⁴⁴). Officially, the war that cost 600 billion crowns⁹⁴⁵ and “decisively altered the horizons of expectations and experience of all the social strata”⁹⁴⁶ ended in

941 I. Pirc, *Prehrana kmečkega prebivalstva*, pp. 4 and 5.

942 *Ibid.*, pp. 44, 45.

943 Nečak and Repe, *Prelom*, p. 60. For further information about the number of fatalities during World War I, see also Broadberry and Harrison, *The Economics of World War I*, pp. 26 and 27.

944 Keber, *Epidemija v šolskih klopeh*, p. 67. Gerwarth, *The Vanquished*, p. 48. See also Rollet, *The “other war” II*, pp. 480–486. Milovan Delić, “Liječenje” španjolske gripe, p. 183. See also Svoljšak, *Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub*, pp. 236 and 237, which includes more concrete data. Likar writes that between 20 and 25 million people died due to the Spanish flu pandemic. – Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, p. 127.

945 At the beginning of 1918, the war expenses in England amounted to 156 billion crowns, in Germany 124, France 96, Russia 83, Austro-Hungary 70, Italy 32, and in the United States to 20 billion crowns. – *Slovenski trgovski vestnik*, 15 January 1918, pp. 2–4, here p. 3, *Gospodarski pregled* 1917.

For information about the direct and indirect war expenses of the individual states, see also Broadberry and Harrison, *The Economics of World War I*, pp. 23 and 24.

946 Studen, “Nespodobno oblečene ženske”, p. 91.

November 1918; yet its consequences – shortage and diseases – would keep claiming lives for years thereafter.

*

The bad experiences from World War I convinced many countries to undertake organised preparations for the state of emergency in the second half of the 1930s, out of fear that a new global conflict might break out. Also in Yugoslavia, special attention had been paid to the supply of the population already before the onset of World War II. The foundations for the so-called managed, command or planned economy had been established. Various new laws and offices were supposed to ensure a smooth system of supply, creation of stores, just distribution of food, and so on. Nevertheless, the situation in Ljubljana during World War II was very similar to World War I...⁹⁴⁷

947 More about this in M. Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*.

**VIRI IN
LITERATURA**

Arhivsko gradivo

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije:

ZRP – Zbirka razglasov in plakatov 1914–1918.

NG – Narodna galerija:

Specialne zbirke: zbirka arhivsko-dokumentarnega gradiva, fond Šantel:

NGD0589 in NGD0596 / Anton Šantel.

NGD0618, NGD0621 in NGD0629 / Avgusta Šantel.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana:

NŠAL 29, Župnija Marijinega Oznanjenja.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 38, Deželni zbor in odbor za Kranjsko.

SI AS 58, Narodni svet za Slovenijo.

SI AS 185, C. kr. ministrstvo za notranje zadeve (Predsedstveni spisi II.).

SI AS 186, C. kr. ministrstvo za kmetijstvo.

SI AS 187, C. kr. trgovinsko ministrstvo.

SI AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani.

SI AS 448, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo.

SI AS 584, Jugoslovanski klub.

SI_ZAL_LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:

SI_ZAL_LJU/0006, Občina Dobrunje.

SI_ZAL_LJU/0007, Občina Ježica.

SI_ZAL_LJU/0010, Občina Moste.

SI_ZAL_LJU/0014, Občina Vič.

SI_ZAL_LJU/0015, Občina Zgornja Šiška.

SI_ZAL_LJU/0225, Osnovna šola Ledina, Ljubljana.

SI_ZAL_LJU/0229, Osnovna šola Ljubljana – Barje.

SI_ZAL_LJU/0233, Osnovna šola Vrtača, Ljubljana.

SI_ZAL_LJU/0342, Zbirka fotografij.

SI_ZAL_LJU/0370, Osnovna šola Prule, Ljubljana.

SI_ZAL_LJU/0488, Cod III.

SI_ZAL_LJU/0488, Cod VI.

SI_ZAL_LJU/0489, Reg. I.

SI_ZAL_LJU/0708, Mesto Ljubljana. Mestni fizikat.

SŠM – Slovenski šolski muzej:

DZ – Dokumentacijska zbirka.

Zasebne zbirke

Zbirka Walterja Lukana.

Časopisi

Angelček: otrokom učitelj in prijatelj. Ljubljana, 1915.

Čas: znanstvena revija »Leonove družbe«. Ljubljana, 1915.

Delavec: glasilo delovnega ljudstva. Ljubljana, 1914–1918.

Domoljub: slovenskemu ljudstvu v poduk in zabavo. Ljubljana, 1915–1917.

Ilustrirani glasnik. Ljubljana, 1914–1918.

Laibacher Zeitung. Laibach = Ljubljana, 1915–1918.

Ljubljanski škofijski list = Laibacher Diöcesanblatt. Ljubljana, 1915–1916.

Slovenec: političen list za slovenski narod. Ljubljana, 1914–1919.

Slovenski gospodar: podučiven list za slovensko ljudstvo. Maribor, 1916, 1918.

Slovenski narod. Ljubljana, 1914–1919.

Slovenski trgovski vestnik: glasilo slov. trgovskega društva Merkur. Ljubljana, 1914–1918.

Slovenski učitelj: glasilo slovenskih krščanskih učiteljskih in katehetskih društev. Ljubljana, 1915, 1917, 1918.

Straža: neodvisen političen list za slovensko ljudstvo. Maribor, 1918.

Tedenske slike. Ljubljana, 1914–1916.

Učiteljski tovariš: glasilo avstrijskega jugoslovanskega učiteljstva. Ljubljana, 1918.

Zvonček: list s podobami za slovensko mladino. Ljubljana, 1918.

Literatura in tiskani viri

Alešovec, Jakob. *Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom.* Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1911.

Ambrožič, Matjaž. Dr. Evgen Lampe (1874–1918). V: Matjaž Ambrožič, ur., *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta (1898–1917).* Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2007, str. 7–13.

- Ambrožič, Matjaž, ur. *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta (1898–1917)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2007.
- Anžič, Sonja, Hančič, Damjan in Tatjana Šenk. *Ljubljanski župani skozi čas = Ljubljana Mayors Through Time : 500 let ljubljanskih županov = 500 Years of Ljubljana Mayors : 1504–2004*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2004.
- Asprey, Robert B. *The German High Command at War. Hindenburg and Ludendorff Conduct World War I*. Lincoln, NE: iUniverse, 2005.
- Barea, Ilsa. *Vienna. Legend and Reality*. U. K.: Pimlico, 1992.
- Bartolova, Marica. Trpljenje mestnih otrok. *Zvonček*, 1. 1. 1918, str. 40 in 41.
- Berberih Slana, Aleksandra. *Slovensko-hrvaški stiki po prvi svetovni vojni: mogistrsko delo*. Maribor, 2000.
- Berend, Ivan T. in György Ránki. *Kriegswirtschaft. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, I: Die wirtschaftliche Entwicklung*. Wien: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973, str. 520–527.
- Bobič, Pavlina. *Vojna in vera. Katoliška Cerkev na Slovenskem, 1914–1918*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014.
- Bogataj, Janez. »Poglej v Remčevo!« V: Marija Remec, *Varčna kuharica. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*. Ljubljana: Družina, 2015, str. 7–11.
- Bonzon, Thierry in Belinda Davis. Feeding the cities. V: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur., *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 305–341.
- Brecelj, Anton. *Jetiki – boj! Opis ljudske bolezni in obrambe*. Ljubljana: Nova založba, 1918.
- Brecelj, Anton. Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva. V: Josip Mal, ur., *Slovinci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 437–483.
- Brezigar, Milko. *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: »Omladina«, 1918.
- Broadberry, Stephen in Mark Harrison, ur. *The Economics of World War I*. Cambridge University Press, 2005.
- Broadberry, Stephen in Mark Harrison. The economics of World War I: an overview. V: Stephen Broadberry in Mark Harrison, ur., *The Economics of World War I*. Cambridge University Press, 2005, str. 3–40.

- Brodnik, Vilma. Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 37, št. 3 (1989), str. 226–230.
- Brodnik, Vilma. *Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno: diplomatsko delo*. Ljubljana, 1988.
- Bruckmüller, Ernst. *Avstrijska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.
- Cigui, Rino. Malaria e profilassi in Istria negli anni della Grande Guerra. V: Petra Svoljšak, ur., *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt*. Koper = Capodistria: Histria Ediciones, 2017, str. 143–168.
- Cornwall, Mark. Morale and Patriotism in the Austro-Hungarian army, 1914–1918. V: John Horne, ur., *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 173–191.
- Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko / *Landesgesetzblatt für das Herzogtum Krain*. Ljubljana / Laibach, 1914–1918.
- Die Habsburgermonarchie 1848–1918, XI: Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 2: Weltkriegsstatistik Österreich-Ungarn 1914–1918*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Dobaja, Dunja. Od ljudske kuhinje na Streliški ulici do ljudske kuhinje na Zaloški cesti v Ljubljani. V: Mojca Šorn, ur., *Lakote in pomanjkanje. Slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, str. 239–260.
- Doblanović Šuran, Danijela, Gabriela Braić, Mirjan Flego, Davor Salihović in Monika Zuprić. Kretanje i uzroci smrtnosti u deset istarskih župa u razdoblju od 1910. do 1923. V: Petra Svoljšak, ur., *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt*. Koper = Capodistria: Histria Ediciones, 2017, str. 55–84.
- Dražumerič, Marinka. Gospodarsko življenje v Beli krajini med 1. svetovno vojno. *Zgodovinski časopis*, 42, št. 1 (1988), str. 85–102.
- Drnovšek, Marjan. Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. V: Ferdo Gestrin, ur., *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo*. Ljubljana: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984, str. 212–237.

- Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru.* Dunaj, 1914–1918.
- Enainštirideseto poročilo Centralnega sveta in Vincencijevih konferenc za leto 1916.* Ljubljana: Družba sv. Vincencija Pavlanskega, 1917.
- Eržen Podlipnik, Elizabeta. Dobrodelnost in pomoč vojakom ter prebivalstvu na Kranjskem v prvem letu prve svetovne vojne. V: *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod!.* *Kranjska v prvem letu velike vojne.* Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 61–66.
- Fischer, Jasna. Oris razvoja prebivalstva v Ljubljani in njegove družbene sestave od sredine 19. stoletja do 1918. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 29, št. 2 (1981), str. 137–142.
- Fischer, Jasna. Zagate v kmetijstvu. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992.* Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 72–74.
- Gaberc, Vinko. *Brez slave. Spomini na svetovno vojno.* Ljubljana: samozaložba, 1935.
- Gerwarth, Robert. *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923.* London: Penguin Books, 2017.
- Gestrin, Ferdo in Vasilij Melik. *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Gestrin, Ferdo, ur. *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo.* Ljubljana: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984.
- Godina Golija, Maja. »Pa smo stali v procesijah pred pekarnami...«. O pomanjkanju in lakoti v Mariboru med prvo svetovno vojno. V: Maja Godina Golija, ur., *Vojne na Slovenskem. Pričevanja, spomini, podobe.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012, str. 47–61.
- Godina Golija, Maja. Recepti in napotki za krizne čase. Primer slovenskega ozemlja med prvo svetovno vojno. *Etnolog* 22 = 73 (2012), str. 65–80.
- Godina Golija, Maja, ur. *Vojne na Slovenskem. Pričevanja, spomini, podobe.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Gosar, Andrej. Ne odlašajmo!. *Slovenec*, 15. 3. 1919, str. 1.
- Govekar, Fran in Miljutin Zarnik, ur. *Ljubljana po potresu (1895–1910).* Ljubljana: 1910(?).

- Granda, Stane in Barbara Šatej, ur. *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
- Guštin, Ida. Preskrba Ljubljane z mlekom. *Kronika slovenskih mest*, 6, št. 4 (1939), str. 244–254.
- Habe, Tone. *Pogled iz malega sveta*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.
- Habjan, Hana. Gospodarstvo in aprovizacija v prvem letu prve svetovne vojne. V: *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska v prvem letu vélike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 67–71.
- Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Himmelreich, Bojan. *Namesto zemlje črni kruh. Organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2001.
- Himmelreich, Bojan. *Prva svetovna vojna v dokumentih Zgodovinskega arhiva Celje*. Celje: Zgodovinski arhiv, 1998.
- Himmelreich, Bojan. Vsakdanje življenje v Celju v obdobju prve svetovne vojne. *Studia Historica Slovenica*, 9, št. 2-3 (2009), str. 469–494.
- Hočevar, Pavla. *Pot se vije. Spomini*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1969.
- Hodnik, Mira. Zaostrene gospodarske razmere na Kranjskem. V: *V zaledju soške fronte*. Ljubljana, Koper, Jesenice, Nova Gorica in Tolmin: Zgodovinski arhiv Ljubljana, Pokrajinski arhiv Koper, Gornjesavski muzej, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici in Tolminski muzej, 2015, 18–20.
- Horne, John, ur. *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Howe, Paul in Stephen Devereux. Famine Intensity and Magnitude Scales. A Proposal for an Instrumental Definition of Famine. *Disaster*, XXVIII, št. 4 (2008), str. 353–372.
- Izgube v prvi svetovni vojni. *Večen bo na vas spomin*, 2014. Dostopno na: 100let.prve.si (pridobljeno 21. 6. 2020).
- Janković, Dragoslav in Bogdan Krizman, ur. *Saopštenje o osnivanju Narodnog veća (Narodni svet) u Ljubljani. Građa o stvaranju jugoslovenske države, 1. 1.–20. 12. 1918, I*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.

- Jaunig, Senta in Zvonka Zupanič Slavec. Tuberkuloza, naša ljudska, delavska in kmetijska bolezen. *Zgodovinski časopis*, 66, št. 3-4 (2012), str. 362–385.
- Jenuš, Gregor. Economic Image of Maribor and its Surroundings during World War I. *Studia Historica Slovenica*, 12, št. 1 (2012), str. 55–77.
- Judson, Peter M. *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard, 2016.
- Jurčec, Ruda. *Skozi luči in sence (1914–1958). Prvi del (1914–1929)*. Buenos Aires: Baraga s. r. l., 1964.
- Kalčič, Nina. *Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno, ravnotako tudi influenčni bakterije. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa: diplomsko delo*. Ljubljana, 2001.
- Kalčič, Nina. Španska gripa. *Zdravstveno varstvo*, 41, št. 7-8 (2002), str. 257–262.
- Katona, Béla. *Die Volkswirtschaft Ungarns – 1912*. Budapest, 1913.
- Keber, Katarina. Epidemija v šolskih klopeh. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 65, št. 1 (2017), str. 67–76.
- Keber, Katrina. Širjenje kolere leta 1915 v Avstrijskem Primorju. V: Petra Svolišak, ur., *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt*. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 169–182.
- Kershaw, Ian. *To Hell and Back. Europe 1914–1949*. London: Penguin Books, 2016.
- Kladnik, Tomaž. Vojaštvo in Maribor v času 1. svetovne vojne in tik po njej. *Studia Historica Slovenica*, 9, št. 2-3 (2009), str. 317–342.
- Kobe-Arzenšek, Katarina. Pregled zgodovine Rdečega križa na Kranjskem. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 1966, št. 1, str. 53–61.
- Koder, Metka. »Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega.« Vsakdanje življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse*, 5, št. 1 (1998), str. 37–55.
- Kofol, Karla. Človek in vojna. Katalog razstave ob stoletnici začetka bojev na Soči in sedemdesetletnici konca druge svetovne vojne (Tolmin: Tolminski muzej, 2015). Dostopno na: *Človek in vojna - Tolminski muzej* (pridobljeno 8. 5. 2020).

- Komac, Jernej. »*Eno pa bomo lahko rekli: Doma smo!*«. *Prebivalstvo Bovškega in njegova izkušnja vélike vojne 1914–1918: magistrsko delo*. Ljubljana, 2018.
- Kos, Marjana. Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?. V: *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska v prvem letu vélike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 30–38.
- Krašovec, Stane. *Človeštvo, kruh in lakota: včeraj, danes, jutri*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Kresal, France. Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 35, št. 1-2 (1995), str. 7–23.
- Kresal, France. Struktura slovenskega gospodarstva od leta 1851–1914. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 73, št. 2-3 (2002), str. 101–124.
- Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.
- Lazarević, Žarko. Vojno gospodarstvo. V: *Slovenska kronika XX. stoletja: 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 187.
- Likar, Miha. *Usoda nalezljivih bolezni*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1981.
- Ljubljana po potresu*. Ljubljana: Tiskarna Dragotina Hribarja, 1910.
- Lukan, Walter. Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? *Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2014.
- Luthar, Oto in Igor Grdina. »Naj se konča«. Vsakdanji spomin in podoba »drugega« v (popularnih) interpretacijah I. svetovne vojne. V: Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915–1917. Kulturna spominjanja*. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010, str. 13–26.
- Mal, Josip, ur. *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Makarovič, Gorazd. Prehrana na Slovenskem v 19. stoletju. *Slovenski etnograf*, 33/34 (1988/1990), str. 127–205.
- Marwick, Arthur. *The Deluge. British Society and the First World War*. Harmondsworth (Middlesex): Penguin Books, 1967.
- Marwick, Arthur. *Women at War 1914–1918*. London: Croom Helm, Fontana Paperbacks in Imperial War Museum, 1977.

- Matić, Dragan. *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno. Kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913/14–1917/18*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1995.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*, ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Millman, Sara in Robert W. Kates. Toward Understanding Hunger. Hunger in History. V: Lucile F. Newman, ur., *Food Shortage, Poverty, and Deprivation*. Oxford UK in Cambridge USA: Blackwell, 1995, str. 3–24.
- Milovan Delić, Iva. »Liječenje« španjolske gripe 1918. i 1919. u Pokrajinskoj bolnici u Puli: socijalna komponenta pandemskog bolničkog mortaliteta. V: Petra Svoljšak, ur., *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolesti, smrt*. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 183–208.
- Mocarelli, Luca. Med Malthusom in Senom. Nekaj misli o pojavu lakote in vzrokih zanj. V: Mojca Šorn, ur., *Lakote in pomanjkanje. Slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, str. 7–24.
- Mohorič, F. O draženju neobhodnih potrebščin. *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 12. 1914, str. 140–145.
- Montanari, Massimo. *Lakota in izobilje. Zgodovina prehranjevanja v Evropi*. Ljubljana: Založba /**cf.*, 1998.
- Nadlišek, Marica. *Na obali. Kratka proza*. Trst: ZTT = EST, 2005.
- Nečak, Dušan in Božo Repe, *O feldmaršalu Svetozarju Boroeviću de Bojni*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010.
- Nečak, Dušan in Božo Repe. *Prelom: 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni*. Ljubljana: Sophia, 2005.
- Newman Lucile F., ur. *Food Shortage, Poverty, and Deprivation*. Oxford UK in Cambridge USA: Blackwell, 1995.
- Novak-Popov, Irena. Slovenski dnevniki iz prve svetovne vojne. V: Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915–1917. Kulturna spominjanja*. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010, str. 105–120.
- Ó Gráda, Cormac. *Famine. A Short History*. Princeton in Oxford: Princeton University Press, 2009.
- Offer, Avner. *The First World War. An Agrarian Interpretation*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Ogrin, Fran. Nekaj misli o vojnem gospodarstvu. *Slovenec*, 26. 8. 1918, str. 1–2.

- Ogrin, Gustav. Ljubljana pred in po potresu. *Kronika slovenskih mest*, 2, št. 2 (1935), str. 130–133.
- Olip, Boštjan. *Dnevnik 1914–1918*. Radovljica: Mestni muzej, 2018.
- Oman, Žiga. *Maribor v prvi svetovni vojni. Življenje v zaledju. Katalog razstave*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2014.
- Pančur, Andrej in Ervin Dolenc. Politično preganjanje. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 146–148.
- Pančur, Andrej. *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2003.
- Perovšek, Jurij. Gospodarsko-socialne razmere. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 190–192.
- Perovšek, Jurij. Iz Avstro-Ogrske. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 169–174.
- Perovšek, Jurij. Jugoslovanska združitev. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 200–203.
- Perovšek, Jurij. Slovenska samostojnost v Državi SHS. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 186–200.
- Perovšek, Jurij. Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921. *Studia Historica Slovenica*, 17, št. 2 (2017), str. 559–610.
- Pipp, Lojze. Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske. *Kronika slovenskih mest*, 2, št. 1 (1935), str. 66–72.
- Pirc, Bojan in Ivo Pirc, *Zdravje v Sloveniji. I. knjiga: Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*. Ljubljana: Higijenski zavod v Ljubljani, 1937.

- Pirc, Gustav. Posušeno listje od robidnic kot enakovredno nadomestilo za čaj, oziroma tudi za kavo. *Slovenski narod*, 16. 5. 1917, str. 5.
- Pirc, Ivo. Prehrana kmečkega prebivalstva. V: *Agrarni problemi Slovenije* [tipkopis, hrani avtorica].
- Pirc, Ivo. Razvoj in delo higienske organizacije v Sloveniji. V: *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 506–517.
- Pirc, Ivo. Zdravstveno stanje in demografski podatki. V: *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 481–489.
- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Polák, Janko. Šolski vrt. *Slovenski učitelj*, 15. 4. 1918, str. 83–84.
- Pope, Stephen in Elizabeth-Anne Wheal. *Dictionary of the First World War*. Barnsley: Pen & Sword Military Classics, 2003.
- Povše, Fran. Naše gospodarstvo in vojska. *Domoljub*, 15. 3. 1915, str. 177.
- Prešeren, Jakob. *Vojak 1915–1918*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014.
- Račič, Božo. Nekaj besed o kunčjem mesu. *Delavec*, 26. 8. 1916, str. 2.
- Račič, Božo. *Sušenje v gospodinjstvu*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1916, str. 8–10.
- Rajšp, Vincenc, ur. *Soška fronta 1915–1917. Kulturna spominjanja*. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Rauchensteiner, Manfred. Gedächtnisort Erster Weltkrieg. V: Helmut Rumpler, ur., *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016, str. 39–78.
- Reisman, Avgust. *Iz življenja med vojno*. Maribor, 1939.
- Remec, Marija. *Varčna kuharica. Zbirka navodil za pripravo okusnih in tečnih jedi s skromnimi sredstvi. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1915.
- Ribnikar, Peter, ur. *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo; 1918–1921. 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

- Ritschl, Albrecht. The pity of peace: Germany's economy at war, 1914–1918 and beyond. V: Stephen Broadberry in Mark Harrison, ur., *The Economics of World War I*. Cambridge University Press, 2005, str. 41–76.
- Robert, Jean-Louis. Paris, London, Berlin on the eve of the war. V: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur., *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 24–53.
- Robert, Jean-Louis. The image of the profiteer. V: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur., *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 104–132.
- Rogoznica, Deborah. Capodistria nella scia della Grande Guerra: la popolazione tra vita quotidiana e privazioni. V: Petra Svoljšak, ur., *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolesti, smrt*. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 273–286.
- Rollet, Catherine. The »other war« I: protecting public health. V: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur., *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 421–455.
- Rollet, Catherine. The »other war« II: setbacks in public health. V: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur., *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 456–486.
- Rueh, Franc. *Moj dnevnik 1915–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- Rumpler, Helmut, ur. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016.
- Sakula, Alex. Robert Koch: Centenary of the Discovery of the Tubercle Bacillus, 1882. *The Canadian Veterinary Journal / La Revue vétérinaire canadienne*, 24, št. 4 (1983), str. 127–131.
- Scheer, Tamara. Die Kriegswirtschaft am Übergang von der liberal-privaten zur staatlich-regulierten Arbeitswelt. V: Helmut Rumpler, ur., *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt*

- zum Weltkrieg. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016, str. 437–484.
- Schmied-Kowarzig, Anatol. Die wirtschaftliche Erschöpfung. V: Helmut Rumpfer, ur., *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016, str. 487–542.
- Schmied-Kowarzik, Anatol. War Losses (Austria-Hungary). V: Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer in Bill Nasson, ur., *1914–1918-Online: International Encyclopedia of the First World War*, <https://doi.org/10.15463/ie1418.10964> (pridobljeno 21. 6. 2020).
- Schmidt, Goran. Spremnna beseda. V: Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, 2000, str. 461–470.
- Schulze, Max-Stephan. Austria-Hungary's economy in World War I. V: Stephen Broadberry in Mark Harrison, ur., *The Economics of World War I*. Cambridge University Press, 2005, str. 77–111.
- Sedmak, Drago. *Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno*. Celovec: Mohorjeva, 2001.
- Selišnik, Irena. Ženske v zaledju vojnih zubljev. V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Sen, Amartya. *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Slodnjak, Breda. O rokopisu. V: Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, 2000, str. 7–12.
- Slovenski begunski koledar za leto 1917*. [Ljubljana]: Katoliška tiskarna v Ljubljani.
- Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. VI. Krain: Spezialortsrepertorium von Krain*. Wien: Verlag der Deutschösterreichischen Staatsdruckerei, 1919.
- Stener, Franco in Euro Ponte. Muggia nella Grande guerra: malattie, fame e morte. V: Petra Svoljšak, ur., *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt*. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 247–272.

- Stergar, Rok. Vojna, lakota, ujetništvo, negotovost in Jugoslavija. Leto 1918 na prostoru današnje Slovenije. V: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 78–89.
- Strle, Urška. K razumevanju ženskega dela v veliki vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, št. 2 (2015), str. 103–125.
- Studen, Andrej in France Kresal. Življenjske razmere. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 153.
- Studen, Andrej. Dnevnik Olge Rudež Kosler. Utrinki iz slovenske zgodovine. Ribnica: samozaložba (Katja Zorc Kobi in Jurij Rudež), 2001, 150 strani. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 50, št. 1 (2002), str. 110–113.
- Studen, Andrej. Prehrana in jedilna kultura. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 119–122.
- Studen, Andrej. »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdaj po kači govori.« V: *Stiplovškov zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 89–102.
- Svoljšak, Petra in Gregor Antoličič. *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna. Z okvirnima črticama Ivana Cankarja in predgovorom Toneta Partljiča*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.
- Svoljšak, Petra. »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!«. Položaj in vloga žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno. V: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Celje, 30. september – 2. oktober 2004*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 153–158.
- Svoljšak, Petra, ur. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, malattie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt*. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017.
- Svoljšak, Petra. Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske v 1. svetovni vojni. V: Mojca Šorn, ur., *Lakote in pomanjkanje. Slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, str. 133–146.

- Svoljšak, Petra. Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno. V: Stane Granda in Barbara Šatej, ur., *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 225–240.
- Svoljšak, Petra. Prva svetovna vojna in Slovenci. *Zgodovinski časopis*, 47, št. 2 (1993), str. 263–287.
- Svoljšak, Petra. Slovenci v primežu avstrijske cenzure. V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 109–127.
- Svoljšak, Petra. Sprememba beseda. V: Petra Svolfjšak, ur. *Istra u Velikom ratu: glad, bolest, smrt = L'Istria nella Grande guerra: fame, mazzie, morte = Istra v Veliki vojni: glad, bolezni, smrt*. Koper = Capodistria: Histria Editiones, 2017, str. 13–21.
- Svoljšak, Petra. Usmiljenim srcem. V: *Slovenska kronika XX. stoletja: 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 156–157.
- Šantel, Avgusta, ml., Avgusta, Šantel st. in Saša Šantel. *Življenje v lepi sobi*. Ljubljana: Nova revija 2006.
- Šantel, Anton. *Zgodbe moje pokrajine*. Ljubljana: Nova revija 2006.
- Šarabon, V[inko]. Svetovni promet po morju. *Čas*, zv. 3 (1915), str. 146–157.
- Šega, Judita. Kranjska pred prvo svetovno vojno. V: *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska v prvem letu vélike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 7–12.
- Šimac, Miha. »Kjer smrt junaške brate povabi v svate«. V ljubljanskih bolnišnicah 1914–1918. *Na fronti*, št. 5 (2008), str. 20–28.
- Šorn, Jože. Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis*, 35, 1-2 (1981), str. 57–81.
- Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Šorn, Mojca, ur. *Lakote in pomanjkanje. Slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Šorn, Mojca. »Naši želodci so kakor vrt, samo zeleno plava notri, pomešano z makaroni v vsaki obliki«. Prehrana prebivalcev Ljubljane v času druge svetovne vojne. V: *Socialna in kulturna zgodovina hrane*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2016, str. 333–351.
- Šorn, Mojca. Pomanjkanje in lakota v Ljubljani v času prve svetovne vojne. V: Mojca Šorn, ur., *Lakote in pomanjkanje. Slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, str. 167–185.

- Šorn, Mojca. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Štepec, Marko. Drobci o prehrani in življenju med prvo svetovno vojno 1914–1918. *Zgodovina v šoli*, št. 1-2 (2006), str. 12–20.
- Štepec, Marko. Naveličanost zaradi vojne je bila vsak dan večja. V: Boštjan Olip, *Dnevnik 1914–1918*. Radovljica: Mestni muzej, 2018, str. 7–16.
- Štepec, Marko. Utrip vsakdanjega življenja v Ljubljani. *Studia Historica Slovenica*, 14, št. 2-3 (2014), str. 379–394.
- Štepec, Marko. *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva v slovenskih deželah 1914–1918: doktorska disertacija*. Ljubljana, 2018.
- Testen, Petra. Nekaj besed o prehrani v prvi svetovni vojni. V: Marija Remec, *Varčna kuharica. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*. Ljubljana: Družina, 2015, str. 14–21.
- Thompson, Mark. *The White War. Life and Death on the Italian Front (1915–1919)*. London: Faber and Faber, 2008.
- Torkar, Blaž. Vojaško življenje v Trstu med prvo svetovno vojno. *Studia Historica Slovenica*, 9, št. 2-3 (2009), str. 383–396.
- Tušar, Brane. Utrinki iz zaledja. *Na fronti*, št. 3 (dec. 2004), str. 40–43.
- Valant, Milan. *Ljubljana od 1895 do 1941*. Ljubljana: samozaložba, 1977.
- Verginella, Marta. Velika vojna med spominom in pozabo. V: Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915–1917. Kulturna spominjanja*. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010, str. 79–88.
- Verginella, Marta. Ženske v vojni in o veliki vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, št. 2 (2015), str. 54–70.
- Vodopivec, Peter. Prva svetovna vojna v zgodovini 20. stoletja. V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005) str. 7–16.
- Vodopivec, Peter in Katja Kleindienst, ur. *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Vrhovnik, Ivan. *Trnovska župnija v Ljubljani*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1933.
- Vurnik, Blaž. Ljubljana v prvi svetovni vojni. V: Peter Naglič, *Moje življenje v svetovni vojni. Fotodnevnik vojaka. 1914–1918 = La mia vita nella grande Guerra. Fotodiario di un soldato. 1914–1918*. Ljubljana: Mestni muzej in Modrijan, 2007, str. 14–16.
- Wakounig, Marija. Ženske v prvi svetovni vojni. Znanstvenoraziskovalni desiderat slovenske historiografije. V: Vincenc Rajšp, ur.,

- Soška fronta 1915–1917. Kulturna spominjanja*. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010, str. 43–50.
- Watson, Alexander. *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. London: Allen Lane, 2014.
- Winter, Jay in Jean-Louis Robert, ur. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Winter, Jay. Surviving the war: life expectation, illness, and mortality rates in Paris, London, and Berlin, 1914–1919. V: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 487–523.
- Zemljanova, F. [Jerica]. Za naše gospodinje. Gospodinja v vojnem času. *Domoljub*, 18. 5. 1916, str. 275.
- Zemljanova, F. [Jerica]. Za naše gospodinje. Gospodinja v vojnem času. *Domoljub*, 25. 5. 1916, str. 288.
- Zemljanova, F. [Jerica]. Za naše gospodinje. Gospodinja v vojnem času. *Domoljub*, 8. 6. 1916, str. 313.
- Zlobec, Andrej. *V viharju prve svetovne vojne*. Ljubljana: samozal., 2010.
- Zupanič Slavec, Zvonka. Epidemije na Slovenskem. »Lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod«. V: Stane Granda in Barbara Šatej, ur., *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov: 29. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. 10. 1998*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 201–210.
- Zupanič Slavec, Zvonka. Ivo Pirc. *Na fronti*, št. 5 (2008), str. 52–59.
- Zupanič Slavec, Zvonka. *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891–1967)*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.
- Židov, Nena. *Ljubljanski živilski trg. Odsev prostora in časa (1920–1940)*. Ljubljana: Viharnik. 1994.

Elektronski viri

- Anton Höfer – Wikipedia. Dostopno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Anton_H%C3%B6fer (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Dimnik, Jakob (1856–1924) – Slovenska biografija. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi173554/> (pridobljeno 24. 8. 2020).

- František Zenker* – *Wikipedie*. Dostopno na: https://cs.wikipedia.org/wiki/Franti%C5%A1ek_Zenker (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Heinrich Christian von Attems-Heiligenkreuz* – *Wikipedia*. Dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Christian_von_Attems-Heiligenkreuz (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Karl Renner* – *Wikipedija, prosta enciklopedija*. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Karl_Renner (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Konrad zu Hohenlohe-Schillingsfürst* – *Wikipedia*. Dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Konrad_zu_Hohenlohe-Schillingsf%C3%BCrst (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Lampe, Evgen (1874–1918)* – *Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi316326/> (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Ludwig Paul* – *Wikipedia*. Dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Paul (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Ottokar Czernin* – *Wikipedia*. Dostopno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Ottokar_Czernin (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Pirc, Gustav (1859–1923)* – *Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi427934/> (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Pirc, Ivo (1891–1967)* – *Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi428068/> (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Račič, Božo (1887–1980)* – *Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi478956/> (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Ravnihar, Vladimir (1871–1954)* – *Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi489547/> (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Richard Weiskirchner* – *Wikipedia*. Dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Richard_Weiskirchner (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Robert Koch* – *Wikipedija, prosta enciklopedija*. Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Robert_Koch (pridobljeno 19. 10. 2020).
- Schwarz, Teodor, baron (1854–1932)* – *Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi552141/> (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Šušteršič, Ivan (1863–1925)* – *Slovenska biografija*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi678766/> (pridobljeno 24. 8. 2020).

- Tavčar, Ivan (1851–1923) – Slovenska biografija.* Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi686990/> (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Triller, Karel (1862–1926) – Slovenska biografija.* Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi722817/> (pridobljeno 24. 8. 2020).
- Uroš Krulj – Vikipedija, slobodna enciklopedija.* Dostopno na: https://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%A3%D1%80%D0%BE%D1%88_%D0%9A%D1%80%D1%83%D1%99 (pridobljeno 24. 8. 2020).

IMENSKO KAZALO

A

Alešovec, Jakob 11, 279
Ambrožič, Matjaž 80, 91, 93,
136, 279, 280
Antoličič, Gregor 29, 30, 41, 139,
151, 172, 198, 291
Anžič, Sonja 20, 280
Asprey, Robert B. 28, 34, 280
Assmann, župan Beljaka 137
Attems, Heinrich Christian 109,
138, 189, 295

B

Barea, Ilša 35, 280
Bartolova, Marica 250, 280
Berberih Slana, Aleksandra 156,
280
Berce, Janko 105
Berdajs, Josip 181
Berend, Ivan T. 35, 280
Bleiweis, Demeter 216
Blücher Wahlstattse, Evelyn 162
Bobič, Pavlina 247, 280
Bogataj, Janez 175, 280
Bonzon, Thierry 33, 89, 94, 133,
162, 280
Braić, Gabriela 230, 281
Brecelj, Anton 169, 212, 216–
219, 234, 238, 239, 280
Brezigar, Milko 32, 50, 143, 152,
280
Broadberry, Stephen 260, 264,
270, 274, 280, 281, 289, 290
Brodnik, Vilma 13, 19, 28, 33, 34,
45, 62, 73, 90, 105, 107–110, 117,
124, 130, 154, 159, 196, 256, 281
Bruckmüller, Ernst 29, 35, 137,
281

C

Cankar, Ivan 291
Capuder, Josip 106, 256
Cigui, Rino 200, 281
Clary, grofica 136
Czernin, Ottokar 34, 295

Č

Černagoj, predstojnik osnovne
šole Barje 189
Černič, Mirko 237, 238

D

Daniel, Ute 290
Davis, Belinda 33, 89, 94, 133,
162, 280
Devereux, Stephen 12, 283
Dimnik, Jakob 42, 46, 60, 62,
109, 110, 163, 177–179, 294
Dobaja, Dunja 130, 281
Doblanović Šuran, Danijela 230,
281
Dolenc, Ervin 38, 287
Dražumerič, Marinka 118, 248,
281

E

Eržen Podlipnik, Elizabeta 104,
256, 282

F

Fischer, Jasna 18, 19, 282, 287,
291
Flego, Mirjan 230, 281
Franc Jožef, cesar 28, 42, 82, 110,
258, 266

G

Gaberc, Vinko 255, 282
Gašparič, Jure 16
Gatrell, Peter 290
Gerwarth, Robert 230, 239, 264, 274, 282
Gestrin, Ferdo 67, 281, 282
Godina Golija, Maja 13, 48, 167, 173–176, 181, 182, 282
Gosar, Andrej 157, 282
Gostinčar, Josip 152
Govekar, Fran 19, 20, 221, 226, 282
Granda, Stane 283, 292, 294
Grdina, Igor 256, 285
Gruden, Josip 46
Guštin, Ida 20, 76, 283
Guyot, Yves 27

H

Habe, Tone 26, 283
Habjan, Hana 43, 283
Hančič, Damjan 20, 280
Harrison, Mark 260, 264, 270, 274, 280, 289, 290
Healy, Maureen 11, 32, 33, 35, 133, 208, 211, 239, 245, 253, 283
Himmelreich, Bojan 11, 13, 31, 61, 172, 283
Hočevan, Pavla 70, 283
Hodnik, Mira 22, 283
Höfer, Anton 115, 116, 123, 134, 194
Ho[c]henburger, Viktor 87
Hohenlohe, Konrad 91, 295
Horne, John 140, 281, 283
Howe, Paul 12, 283
Hribar, Ivan 20, 21, 152

J

Janković, Dragoslav 151, 283
Janz, Oliver 290
Jaunig, Senta 213, 284
Jeglič, Anton Bonaventura 46
Jeglič, Janko 44
Jenko, Ivan 216
Jenuš, Gregor 126, 284
Jež, Fran 152
Jones, Heather 290
Jurčec, Ruda 54, 284

K

Kalčič, Nina 228, 230, 231, 284
Karel I. 112, 115, 258, 266
Kates, Robert W. 11, 286
Katona, Béla 28, 284
Keber, Katarina 200, 230, 231, 264, 274, 284
Keene, Jennifer 290
Kershaw, Ian 137, 239, 284
Kladnik, Tomaž 73, 284
Kleindienst, Katja 290, 292, 293
Kobe-Arzenšek, Katarina 110, 284
Koch, Heinrich Hermann Robert 212, 289, 295
Kocmur, Ivan 158, 159
Koder, Metka 65, 101, 106, 284
Kofol, Karla 256, 284
Kokstein, Oskar 87, 115, 174
Korošec, Anton 152, 153
Kos, Marjana 97, 102, 167, 169, 285
Košenina, Peter 221
Kramer, Alan 290
Krašovec, Stane 10, 206, 207, 285
Kregar, Ivan 44
Kresal, France 18, 34, 45, 64, 67, 103, 172, 285, 291

Kristan, Anton 152, 157, 158
Krizman, Bogdan 151, 283
Krulj, Uroš 235, 296

L

Lampe, Evgen 74, 80, 91, 93, 130,
136, 279, 280, 295
Lazarević, Žarko 16, 31, 285
Leroy-Beauljen, Paul 26, 27
Likar, Miha 222, 224, 230, 231,
274, 285
Likožar, Anton 44
Lukan, Walter 38, 59, 78, 82, 279,
285
Luthar, Oto 256, 285

M

Makarovič, Gorazd 173, 285
Mal, Josip 280
Markež, Alojz 152
Marwick, Arthur 119, 124, 133,
163, 285
Maurié, kemik 180
Mayer, zdravnik 200, 201
Melik, Vasilij 67, 282
Mencinger, trgovec 192
Milčinski, Fran 15, 26, 56, 57,
60, 69, 72, 74, 76, 79, 80, 96, 100,
104, 111, 118, 137, 157, 180, 182,
188, 193, 196, 198, 253, 261, 268,
271, 286, 290
Millman, Sara 11, 286
Milovan Delić, Iva 228, 230, 232,
264, 274, 286
Mocarelli, Luca 11, 12, 286
Mohorič, F. 47, 48, 286
Mohorič, Jakob 152

Montanari, Massimo 11, 286

N

Nadlišek, Marica 132, 210, 286
Naglič, Peter 293
Nasson, Bill 290
Nečak, Dušan 38, 106, 264, 274,
286
Newman, Lucile F. 286
Novak-Popov, Irena 15, 286
Novotny, Teodora Terezija 33

O

Ó Gráda, Cormac 12, 208, 286
Ogrin, Fran 149, 243, 245, 286
Ogrin, Gustav 19, 287
Olip, Boštjan 287, 293
Oman, Žiga 119, 287

P

Pammer, Kamilo 44
Pančur, Andrej 21, 38, 260, 287
Panjek, Aleksander 16
Partljič, Tone 291
Paul, Ludwig 12, 26, 134, 137,
141, 142, 194–196, 260, 270
Pečar, Albin 152
Pegan, Ladislav 130
Perdan, Josip 46, 47
Perovšek, Jurij 21, 44, 138, 153,
154, 156, 198, 287
Pipp, Lojze 19, 287
Pirc, Bojan 209, 287
Pirc, Gustav 48, 49, 74, 179, 288
Pirc, Ivo 205, 208, 209, 228, 231,
235, 236, 262, 263, 273, 274, 287,
288
Planinšek, Fran 44

Pleterski, Janko 138, 198, 288
 Polák, Janko 189, 288
 Ponte, Euro 208, 290
 Pope, Stephen 26, 27, 29, 173, 288
 Povše, Fran 250, 288
 Praprotnik, Avgust 152
 Prešeren, Jakob 128, 137, 288
 Pugl, Andrej 167

R

Räbiger, prof. dr. 191
 Račič, Božo 169, 185, 187, 191,
 192, 288, 295
 Rajšp, Vincenc 285, 286, 288, 293
 Ránki, György 35, 280
 Rauchensteiner, Manfred 26,
 288
 Ravnihar, Vladimir 142, 295
 Reisman, Avgust 58, 162, 288
 Remec, Bogumil 152
 Remec, Marija (roj. Debevec)
 162, 175, 280, 288, 293
 Renner, Karl 93, 295
 Repe, Božo 38, 106, 264, 274, 286
 Ribnikar, Adolf 22, 152
 Ribnikar, Peter 153, 156, 158,
 288
 Ritschl, Albrecht 29, 289
 Robert, Jean-Louis 208, 255, 289,
 294
 Rogoznica, Deborah 44, 289
 Rollet, Catherine 200, 208, 230,
 233, 264, 274, 289
 Röthl, Matija 21, 22
 Rudež Kosler, Olga 15, 291
 Rudež, Jurij 291
 Rumpler, Helmut 288–290
 Rus, Mavricij 238

S

Sakula, Alex 212, 289
 Salihović, Davor 230, 281
 Scheer, Tamara 26, 31, 289
 Schmidt, Goran 15, 286
 Schmied-Kowarzig, Anatol 32,
 33, 51, 57, 89, 127, 208, 231, 239,
 290
 Schulze, Max-Stephan 29, 290
 Schwarz, Teodor 42, 56, 74, 109,
 295
 Sedmak, Drago 132, 290
 Selišnik, Irena 69, 96, 138, 139,
 163, 198, 290
 Sen, Amartya 11
 Slodnjak, Breda 26, 163, 290
 Smith, Adam 11
 Standacher, Ferdinand 44
 Stener, Franco 208, 290
 Stergar, Rok 140, 231, 249, 291
 Strle, Urška 162, 291
 Studen, Andrej 14, 15, 45, 67,
 168, 264, 274, 291
 Stürgkh, Karl 82, 87, 258, 266
 Svoljšak, Petra 10, 11, 13, 15, 29,
 30, 41, 44, 50, 58, 105, 110, 115,
 139, 151, 162, 163, 172, 198, 230,
 239, 256, 262, 264, 273, 274, 281,
 284, 286, 289–292

Š

Šantel, družina 11, 278
 Šantel, Anton 278
 Šantel, Avgusta, ml. 278, 292
 Šantel, Avgusta, st. 292
 Šantel, Saša 292
 Šarabon, V[inko] 29, 245, 292
 Šatej, Barbara 283, 292, 294

Šega, Judita 19, 292

Šenk, Tatjana 20, 280

Šimac, Miha 226, 231, 292

Šorn, Jože 13, 26, 27, 29, 33, 91,
140, 151–153, 175, 292

Šorn, Mojca 10, 16, 264, 275,
281, 286, 291–293

Štepec, Marko 11, 13, 23, 40, 64,
82, 104, 129, 162, 174, 180, 196,
210, 231, 256, 293

Šusteršič (Šušteršič), Ivan 49, 50,
73, 74, 91, 130, 138, 295

T

Tavčar, Ivan 21, 44, 58, 104, 108,
126, 130, 138, 148, 153, 155–157,
198, 244, 260, 270, 287, 296

Testen, Petra 175, 293

Thompson, Mark 28, 293

Torkar, Blaž 70, 136, 293

Triller, Karel 44, 45, 48, 104, 123,
126, 131, 135, 152, 153, 158, 260,
271, 296

V

Valant, Milan 19, 188, 293

Verginella, Marta 11, 15, 162,
163, 293

Vodopivec, Peter 11, 290, 292,
293

Voszka, Štefan 192

Vrhovnik, Ivan 23, 58, 69, 73,
118, 193, 293

Vurnik, Blaž 44, 293

W

Wakounig, Marija 162, 293

Watson, Alexander 28, 29, 33–
36, 58, 67, 76, 89, 96, 131, 136,
167, 172, 180, 188, 190, 194, 196,
210, 227, 239, 243, 247, 251, 294

Weisskirchner, Richard 93

Wheal, Elizabeth-Anne 26, 27,
29, 173, 288

Wiener, Viljem 113, 118

Winter, Jay 208, 280, 289

Z

Zarnik, Miljutin 19, 20, 221, 226,
282

Zemljanova, F. [Jerica] 162–164,
168, 181, 294

Zenker, Franz 27, 54, 295

Zlobec, Andrej 193, 294

Zorc Kobi, Katja 291

Zupanič Slavec, Zvonka 200,
213, 228, 230, 231, 263, 273, 284,
294

Zuprič, Monika 230, 281

Ž

Židov, Nena 20, 294

O AVTORICI

Mojca Šorn, doktorica zgodovinskih znanosti, je na Inštitutu za novejšo zgodovino zaposlena kot znanstvena sodelavka. Od leta 2009 je članica infrastrukturnega programa Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja in urednica spletnega portala Zgodovina Slovenije – Slstory. Raziskovalno se ukvarja s proučevanjem slovenske socialne zgodovine v obdobju 1914–1945 in z zgodovino parlamentarizma. Je avtorica znanstvene monografije *Življenje Ljubljčanov med drugo svetovno vojno* (2007), (so)avtorica številnih izvirnih znanstvenih člankov in poglavij v monografijah, (so)urednica več znanstvenih publikacij in urednica znanstvene Založbe Inštituta za novejšo zgodovino.

Zdi se, da je bilo ob minuli stoti obletnici konca prve svetovne vojne v domačem in tujem zgodovinoisju napisano in povedano vse; bitke pojasnjene, posledice razložene, vsa večplastnost tedanjega dogajanja upoštevana. Tudi ko sestopimo s polja vojaških strategij in političnih akrobacij v vsakdanji življenjski svet takratnega prebivalstva, ugotovimo, da so bili pozornosti deležni raznovrstni fenomeni – od cenzure, obćih življenjskih razmer do zdravstvenih razsežij in lakote. In na splošno velja ugotovitev, da je v tistih časih pač prevladovalo pomanjkanje, z njim vred pa lakota. Toda če želimo vsakdanji fenomen podrobneje razumeti, hitro ugotovimo, da je to vprašanje nadvse kompleksno. Kako laćni pa so ljudje tedaj zares bili? Kakšne vrste je bila lakota, kakšno pomanjkanje, kako so ju doživljali, kaj sta povzročala, kako se je nanju odzivala država? V kolikšni meri je bilo vprašanje debeline rezine kruha zares politično vprašanje? Avtorica bralca prepričljivo pelje skozi vso večplastnost tematike, razgrne državopolitične napore in načrte Dunaja ter lokalnih oblasti, veliko politiko kruha in masti ter vsakdanje spopadanje zanju.

dr. Jure Gašparić

Monografija hkrati obravnava dve aktualni temi v mednarodnem in slovenskem zgodovinoisju zadnjega desetletja, lakoto in prvo svetovno vojno. To je tudi prva odlika navdiha, nato cilja, ki si ga je zadala avtorica, in obenem njenega rezultata – pričujoče knjige. Čeprav smo v zadnjih letih dobili razmeroma številna dela o dogajanju in življenju pri nas med prvo vojno, je njena tematizacija skozi prizmo pomanjkanja in lakote civilnega prebivalstva v slovenski prestolnici nedvomno nadvse dobrodošla /.../ Drugi vidik, ki ga velja poudariti, je dosledna in temeljita uporaba najraznovrstnejših primarnih in sekundarnih virov, ki od znanstvene in strokovne literature ter pisnih arhivskih virov sega vse do likovnega gradiva, časopisja in dnevniških zapisov. Tak vseobsegajoći pristop k virom avtorici omogoća, da zloži minuciozen mozaik, ki se postopoma sestavi v grandiozno sliko medvojnega vsakdana ljubljanskih prebivalcev. Tretja poudarjena kakovost dela je v tem, da nam predstavi najširši mogoć družbeni okvir tedanjih razmer, saj zajema odločitve centralnih in regionalnih oblasti ter ukrepe lokalne oblasti in čez vse družbene sloje ljubljanske družbe seže do vsakdanjih težav in iznajdljivosti malega človeka.

prof. dr. Alekdander Panjek

Inštitut za novejšo zgodovino

Cena: 25 EUR

